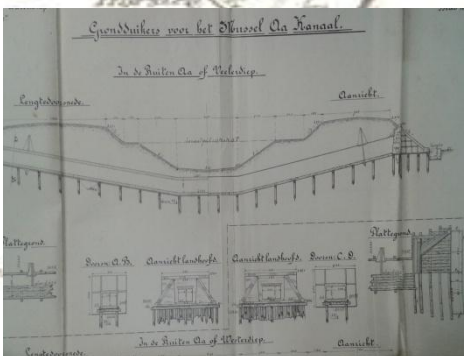

Het enige en afdoende middel tot bloei en welvaart

Mens en landschap tijdens de lange weg naar een
gekanaliseerd Westerwolde, 1880-1920

Geert Volders

Masterscriptie
Landschapsgeschiedenis

rijksuniversiteit
 groningen

Auteur:
Geert Volders

Begeleider:
Dr. J.F. (Jeroen) Benders, universitair docent Landschapsgeschiedenis Rijksuniversiteit Groningen

Tweede lezer:
Dr. A. (Albert) Buursma, auteur en freelance historicus

Het enige en afdoende middel tot bloei en welvaart

Mens en landschap tijdens de lange weg naar een
gekanaliseerd Westerwolde, 1880-1920

Masterscriptie Landschapsgeschiedenis
Rijksuniversiteit Groningen

Onstwedde, mei 2014

Voorwoord

In het kader van mijn masteropleiding Landschapsgeschiedenis begon ik in het najaar van 2013 aan mijn masterscriptie. Door mijn vooropleiding als historicus wilde ik graag een historisch thema onderzoeken in de regio waar ik ben opgegroeid: Westerwolde. De ontwikkelingsgang van dit gebied heeft mij altijd al gefascineerd en zodoende heb ik de kans aangegrepen om nader onderzoek te verrichten over dit landschap. Ik dank dr. Jeroen Benders voor zijn geduldige begeleiding gedurende het hele onderzoek. Ik heb veelvuldig contact gehad met Jeroen en veel suggesties en tips van hem mogen ontvangen. Dank gaat ook uit naar dr. Albert Buursma. Albert was bereid als tweede lezer deze scriptie te beoordelen. Daarnaast heeft Albert mij herhaaldelijk op nuttige publicaties en bronnen gewezen, waardoor ik nieuwe inzichten kon verkrijgen.

Naast Jeroen Benders en Albert Buursma, ben ik ook dank verschuldigd aan Jochem Abbes (voorzitter van de Historische Vereniging Westerwolde), Tjarko van Dijk (medewerker Museum de Oude Wolden) en Wilma Koning (archivaris Waterschap Hunze en Aa's). Ik dank Jochem voor het feit dat ik gebruik mocht maken van zijn collectie historische documenten betreffende Westerwolde. Tjarko vertelde mij over zijn onderzoek ter voorbereiding van de tentoonstelling 'Vooruitgangsvisionen' in Museum de Oude Wolden te Bellingwolde. Wilma begeleidde mij bij het onderzoek in het archief van het waterschap Hunze en Aa's te Veendam. Dank gaat ook uit naar de medewerkers van het Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven en het Streekhistorisch Centrum te Stadskanaal voor hun hulpvaardigheid en voor de genoten gastvrijheid.

Tot slot wil ik mijn ouders danken voor hun steun en interesse tijdens het onderzoek. Ik kon gebruik maken van hun collectie boeken over Westerwolde die mijn grootouders in de jaren 1990 hadden aangeschaft. Daaronder bevond zich onder andere de complete reeks *Geschiedenis van Westerwolde*. Enkele jaren geleden las ik deze boeken. Het leidde bij mij tot nog meer interesse voor de historie en het landschap van Westerwolde, maar het riep ook nieuwe vragen op. Door middel van deze scriptie kreeg ik de kans onderzoek te verrichten naar de ontwikkelingsgang van het gebied waar ik ben opgegroeid en waar mijn familie al eeuwen woont. Ik wens u veel plezier bij het lezen!

Inhoudsopgave

	Samenvatting	1
1	Inleiding	4
1.1	Stand van het onderzoek.....	6
1.2	Probleemstelling.....	10
1.3	Bronnen en onderzoeksmethoden.....	12
2	Het landschap van Westerwolde	17
2.1	Begrenzing van het onderzoeksgebied.....	19
2.2	Verkenning van het onderzoeksgebied: vier landschapstypen.....	23
2.3	Landschapsgenese.....	32
2.4	Een korte geschiedenis tot het midden van de 19 ^e eeuw.....	36
2.5	Twee katalysatoren voor een vernieuwd landschap.....	39
2.6	Westerwolde aan de vooravond van kanalisatie.....	41
2.7	Conclusie.....	47
3	Kanalisatieplannen	48
3.1	Bestuurlijke ontwikkelingen.....	49
3.2	Onderzoekscommissies.....	52
3.3	De Vereeniging ter bevordering van de kanalisatie van Westerwolde.....	56
3.4	Kanalisatie in theorie.....	60
3.5	Naar Koninklijke goedkeuring.....	74
3.6	Conclusie.....	78
4	Motieven, belangen en doelen	80
4.1	De herenboer: Boelo Tijdens.....	81
4.2	Mens en landschap in beweging.....	88
4.3	Van tegenstellingen naar onrust.....	95
4.4	Orde door hervorming.....	98
4.5	Hervorming door kanalisatie?.....	101
4.6	Conclusie.....	102
5	Uitvoering en uitwerking van de kanalisatie	104
5.1	Kanalisatie in de praktijk.....	105
5.2	Verandering van het landschap.....	115
5.3	Westerwolde gekanaliseerd.....	124
5.4	Herinnering.....	129
5.5	Samenvatting.....	133
6	Conclusies	135
6.1	Onderzoeksresultaten.....	135
6.2	Eindconclusie.....	138
6.3	Aanbevelingen en slotwoord.....	139
	Bronnen en literatuur	141
	Archieven (inclusief gepubliceerde bronnen).....	141
	Literatuur.....	144
	Websites.....	146
	Verantwoording	147
	Afbeeldingen.....	147
	Kaartfragmenten.....	149

Bijlagen	150
Bijlage I Thematische kaarten Westerwolde.....	151
Bijlage II De kanalisatie in poëzie.....	154
Bijlage III Kosten van de kanalisatie.....	158
Bijlage IV Waterstanden 1906 en 1938.....	159

Samenvatting

Het is bijna honderd jaar geleden dat het kanalisatieproject in Westerwolde werd voltooid. Hoewel er al eeuwen kanalisatieplannen werden gemaakt voor Westerwolde, leek er pas in 1880 echt schot in de zaak te komen. De door de Oldambtster herenboer en Tweede Kamerlid B.L. Tijdens opgerichte *Vereeniging ter bevordering van de kanalisatie van Westerwolde* gaf de aanzet tot de kanalisatie. Dit onderzoek probeert nieuw licht te werpen op een groots project dat tot stand kwam dankzij een particulier initiatief.

De probleemstelling waar antwoord op wordt gegeven luidt als volgt: *Wat was de maatschappelijke en landschappelijke context van de kanalisatie van Westerwolde tussen 1880 en 1920? Met welke belangen, doelen en motieven werd de kanalisatie van Westerwolde uitgevoerd en wat zien we hiervan terug in het landschap?*

Om hier antwoord op te geven zijn een viertal deelvragen gesteld. Deze vragen zijn beantwoord door interdisciplinair onderzoek te verrichten. Archiefonderzoek, kaartanalyse en literatuuronderzoek spelen een grote rol.

1. *Hoe ontwikkelden mens en landschap zich in Westerwolde tot het midden van de 19^e eeuw?*

Westerwolde was eeuwenlang een zandeiland omringd door heide en veenmoerassen. Dit landschappelijke isolement had een maatschappelijk isolement tot gevolg, waardoor Westerwolde lange tijd verstoken bleef van een goede waterhuishouding en infrastructuur. Daarnaast bestond een groot deel van Westerwolde aan het einde van de 19^e eeuw nog uit onontgonnen woeste gronden. Doordat de omringende veengebieden in de 19^e eeuw in een hoog tempo verdwenen, werd de waterdruk op de Westerwoldse rivieren groter. De slechte infrastructuur en de waterproblematiek waren belangrijke redenen om iets aan de waterstaat te doen.

Er zijn twee belangrijke ontwikkelingen die grote invloed hebben gehad op het landschap en de maatschappij in Westerwolde aan de vooravond van de kanalisatie. De eerste was de ontmanteling van de vesting Bourtange, waardoor het niet meer noodzakelijk was de oostgrens nat te houden. De tweede was de opheffing van het stelsel van de boermarken. De boermarke had vanaf de Middeleeuwen een grote invloed gehad op mens en landschap in Westerwolde. De boermarke beheerde en reguleerde het gebruik van de woeste gronden. Met de opheffing van de boermarken werden de enorme woeste gronden particulier bezit. Door de slechte bereikbaarheid en beroerde waterstaat konden veel van deze woeste gronden niet gebruikt worden. Hoewel deze twee ontwikkelingen geen aanleiding vormden

voor de kanalisatie, werkten ze wel als katalysator om iets aan de waterstaat van Westerwolde te doen.

2. *Op wiens initiatief en op welke wijze kwam het kanalisatieplan van Westerwolde tot stand?*

Nadat een in 1880 ingestelde onderzoekscommissie van Gedeputeerde Staten van Groningen onder leiding van de Gedeputeerde J.D. Lewe Quintus zonder succes de kanalisatie van Westerwolde had onderzocht, werd in 1891 de *Vereeniging ter bevordering van de kanalisatie van Westerwolde* door B.L. Tijdens opgericht. Deze vereniging bekostigde een kanalisatieplan dat werd opgesteld door de op dat moment voor Rijkswaterstaat als opzichter werkende A.J.H. Bauer. De Vereeniging creëerde door middel van bijeenkomsten, brochures en de mogelijkheid tot inspraak draagvlak voor het kanalisatieplan. Toch stuitte de Vereeniging op veel weerstand. Zo werden er ook diverse alternatieve kanaalplannen gecreëerd. Uiteindelijk werd het plan-Bauer in 1901 goedgekeurd door de Rijksoverheid en kon het uitgevoerd worden.

3. *Wat was de drijfveer om Westerwolde te kanaliseren, welk voordeel werd hier mee behaald en waar zou kanalisatie in moeten resulteren?*

De kanalen zouden de infrastructuur en de waterstaat aanmerkelijk moeten verbeteren. Tijdens had hier geen direct politiek of financieel voordeel van. De duizenden hectares woeste grond van Westerwolde zouden makkelijker in cultuur gebracht kunnen worden dankzij het kanalenstelsel. Op die manier zouden de vele werklozen – met name op het Oldambt – in Westerwolde een bestaan kunnen opbouwen. De idee om kanalisatie en ontginning van Westerwolde te gebruiken in de strijd tegen werkloosheid, kwam voort uit de *Bond van Orde door Hervorming*, waar ook veel leden van de Vereeniging bij betrokken waren.

4. *Hoe werd de kanalisatie uitgevoerd en wat was de uitwerking van het kanalisatieproject op korte termijn?*

Naast het kanalenplan, was ook de totstandkoming van het waterschap Westerwolde in 1901 een verdienste van de Vereeniging. Dit waterschap was verantwoordelijk voor de uitvoering van de werkzaamheden en besteedde dit in vele bestekken uit aan diverse aannemers. Vertraagd en fors boven de begroting werd het laatste onderdeel van het project in 1920 opgeleverd. De vrees dat het 'oude' karakter van de Westerwoldse dorpen door het kanalenstelsel zou verdwijnen bleek ongegrond. De woeste gronden zouden echter wel binnen enkele decennia plaats maken voor grote landbouwarealen.

De kanalisatie van Westerwolde is een thema dat eeuwenlang besproken werd. Door de ingrijpende maatschappelijke en landschappelijke veranderingen in de 19^e eeuw, leek kanalisatie meer en meer noodzakelijk te worden. Uitvoering van een kanalenplan bleek alleen mogelijk te zijn als het kon rekenen op een stevig draagvlak en daar ontbrak het telkens aan. De Vereeniging wist een kanalenplan te presenteren dat uiteindelijk uitgevoerd kon worden dankzij maatschappelijk, politiek en financieel draagvlak. Daarnaast had de Vereeniging intensief samengewerkt met de ingezetenen van Westerwolde. De kanalisatie leidde tot een grote verandering van het uiterlijk van een deel van Westerwolde. De leidijk maakte plaats voor het kanaal, de wildernis voor landbouwgrond en de plaggenhut voor de keuterboerderij.

1. Inleiding

Eeuwenlang vormde Westerwolde een tamelijk geïsoleerd gebied in Zuidoost-Groningen. Het bewoonde gedeelte van Westerwolde bevond zich op de hoger gelegen delen van de beekdalen van de Mussel-Aa en de Ruiten-Aa. De beekdalen van deze kleine riviertjes werden omsloten door uitgestrekte moerassen en heide- en veengronden. Aan het einde van de negentiende eeuw werd een poging gedaan om dit isolement te doorbreken door middel van de aanleg van een kanalenstelsel. Vanaf 1880 werd de kanalisatie van Westerwolde door een speciale commissie van Gedeputeerde Staten van Groningen onderzocht. Helaas leidde dit niet tot het gewenste resultaat. Kort daarop werd dankzij een particulier initiatief, geleid door de Oldambtster herenboer Boelo Luitjen Tijdens, opnieuw een kanalisatieplan gemaakt. Na jarenlang discussiëren en plannen maken werd aan het begin van de twintigste eeuw een bijna zestig kilometer lang kanalenstelsel aangelegd in Westerwolde. In 1920 was dit project voltooid.

De kanalisatie van Westerwolde leidde tot een grote verandering van het landschap. In een brochure werd het project betiteld als 'het enige en afdoende middel tot bloei en welvaart'.¹ Daarmee wordt de suggestie gewekt dat de kanalisatie niet alleen een project was om waterafvoer en infrastructuur te verbeteren. De kanalisatie zou de bloei en welvaart van Westerwolde moeten bevorderen. Waarom zou een Oldambtster herenboer zoveel energie steken in een gebied waar hij niet woonachtig was? Dit onderzoek behandelt de rol van de mens in het landschap van Westerwolde tijdens de jaren waarin de kanalisatie op hoog niveau werd bediscussieerd en uiteindelijk werd uitgevoerd.

Bijna honderd jaar nadat de kanalisatie werd voltooid, ondergaat het landschap van Westerwolde opnieuw een grote verandering. Om de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) in dit gebied te realiseren, wil de Provincie Groningen het beekdal van de Ruiten-Aa herstellen. Hierdoor krijgt de Ruiten-Aa weer de ruimte om te meanderen en wordt het beekdal natter, kleurrijker en gevarieerder.² Deze herinrichting van het landschap is na jaren van voorbereiding in 2005 van start gegaan. Niet iedereen juichte deze verandering toe.³ Ook deskundigen lieten en laten zich kritisch uit over de hermeandering van de Ruiten-Aa.⁴ De provincie hoopt dat het herinrichtingsproject van het beekdal van de Ruiten-Aa in 2018 is afgerond. Evenals de huidige herinrichting van het beekdal van de Ruiten-Aa, bleef ook de kanalisatie van Westerwolde in de negentiende en twintigste eeuw niet onbesproken. Dit

---

¹ A.A Lubberts e.a., *Westerwolde in woord en beeld* (Groningen 1897) 3.

² <http://www.ruitenaa.nl/>.

³ 'Vrees voor overlast muggen en water', *Dagblad van het Noorden* (20 mei 2008).

⁴ H. Renes, 'Natuur en landschap op zoek naar een nieuw verbond'; voordracht voor besturen van de 12 Landschappen (Soestduinen 12 juni 2013). Op: <http://uu.academia.edu/HansRenes> .

onderzoek kan dan ook als reflectie dienen op een landschapsontwikkelingsproject anno 2014.

Door de herinrichting van het beekdal van de Ruiten-Aa, staat het gebied buiten het beekdal veel minder in de belangstelling. Ruim honderd jaar geleden was dat juist niet het geval. Deze toen nog onontgonnen en onbewoonde gebieden zouden in rap tempo gecultiveerd worden. In plaats van natter wilde men toentertijd het gebied juist droger maken. De wildernis moest plaats maken voor landbouw en bewoning. Dit onderzoek richt zich op een periode van grote veranderingen voor de mensen en het landschap van Westerwolde. Er zal geprobeerd worden te achterhalen hoe een project dat grote invloed had op de leefomgeving van de Westerwolders tot stand kwam. Daarmee kan dit onderzoek bijdragen aan meer begrip en hopelijk ook waardering voor de besluiten die in de vorige eeuwen zijn genomen ten aanzien van het landschap van Westerwolde. De wisselwerking tussen mens en landschap zal gedurende het hele verslag van mijn onderzoek een grote rol spelen.

1. Sluis in het Vereenigd of B.L. Tijdens-kanaal te Veelerveen.

1.1 Stand van het onderzoek

In deze paragraaf zullen een aantal belangwekkende onderzoeken en publicaties die gerelateerd zijn aan deze scriptie besproken worden. Waterstaat speelt een belangrijke rol in dit onderzoek. Over de waterstaat in de provincie Groningen zijn een aantal onderzoeken gepubliceerd. Sociaal-geograaf Meindert Schroor behandelt in *Wotter* de waterstaat en waterschappen van de provincie Groningen tussen 1850 en 1995.⁵ Waar Schroor vooral ingaat op de ontwikkeling van de waterstaat, gaat Gerben de Vries in *Leven met water* vooral in op de voortdurende strijd van de Groninger tegen het water. In deze studie gaat De Vries voorbij aan de kanalisatie van Westerwolde, maar hij schenkt wel aandacht aan de waterproblematiek aldaar.⁶ Een ondertussen gedateerd overzichtswerk van de waterstaatsgeschiedenis van Groningen vormt de studie van de hoofdingenieur van de provinciale waterstaat in Groningen, Johan Kooper.⁷ Hoewel de kanalisatie toen nog maar enkele decennia oud was, is het erg opmerkelijk hoe weinig aandacht Kooper schenkt aan de zuidoosthoek van de provincie Groningen.

Dat kan niet gezegd worden van de volgende twee publicaties. Een waardevolle en veel geciteerde bron vormt de *Bijdrage tot de geschiedenis van de waterstaatstoestanden van Westerwolde* door Jacob Sijpkens.⁸ Als gedeputeerde en later als burgemeester van Bellingwolde was Sijpkens nauw betrokken bij de kanalisatie van Westerwolde. Doordat het boek al in 1924 is verschenen en Sijpkens overduidelijk geen geboren schrijver was, laat de leesbaarheid van zijn werk zeer te wensen over. Dat neemt niet weg dat Sijpkens een ooggetuige was die goed op de hoogte was van de ontwikkelingen in Westerwolde.

Een meer recente en zeer goed leesbare studie verscheen in 1997 van de hand van publicist en archivaris van het waterschap Jelle Hagen. In opdracht van het waterschap Dollardzijlvest beschreef hij de geschiedenis van het waterschap Westerwolde, getiteld *Mit de wereld mit*.⁹ Het is daarmee één van de weinige publicaties die specifiek het waterschap Westerwolde (1901-1968) behandelt. Dit boek biedt belangrijke handvatten voor mijn onderzoek. Hagen gaat in zijn boek ook in op de totstandkoming van het waterschap in 1901 en de kanalisatie van Westerwolde in de daaropvolgende jaren. Hij heeft hiervoor uitgebreid onderzoek verricht in het archief van het voormalige waterschap Westerwolde. Hagens publicatie biedt mogelijkheden tot verder wetenschappelijk onderzoek. Ik wil de context van de kanalisatie verbreden, door ook andere organisaties en personen in beschouwing te nemen die een rol hebben gespeeld tijdens het kanalisatieproject.

---

⁵ M. Schroor, *Wotter. Waterstaat en waterschappen in de provincie Groningen, 1850-1995* (Groningen 1995).

⁶ G. de Vries, *Leven met water. In het laaggelegen gebied van Hunze en Aa's* (Bedum 2008).

⁷ J. Kooper, *Het waterstaatsverleden van de provincie Groningen* (Groningen 1939).

⁸ J. Sijpkens, *Bijdrage tot de geschiedenis van de waterstaatstoestanden van Westerwolde* (Groningen 1924).

⁹ J. Hagen, *Mit de wereld mit. Waterschap Westerwolde 1901-1968* (Groningen 1997).

In de jaren 1990 werd in opdracht van de Stichting Gebroeders Hessefonds¹⁰ de zevendelige serie *De Geschiedenis van Westerwolde* uitgegeven.¹¹ Deze serie waaraan vele deskundigen bijgedragen hebben geleverd, vormt een belangrijk werk en biedt veel goed onderbouwde informatie over de streek. Met name het eerste, derde en zevende deel, respectievelijk *Het landschap*, *De middelen van bestaan* en *Urnen en essen*, vormen een goede basis voor mijn onderzoek.¹² Deze boeken geven een goede beschrijving van het landschap maar ook basisinformatie over de landschapsontwikkeling. Eén van de onderzoekers die aan deze serie heeft meegewerkt is Henny Groenendijk, provinciaal archeoloog van de provincie Groningen. Groenendijk deed veel archeologisch onderzoek in Oost-Groningen. Dit onderzoek leidde tot het boek *Op zoek naar de horizon*.¹³ In dit boek behandelt Groenendijk onder andere de werking van het natuurlijke afwateringstelsel in Westerwolde. Dit maakt Groenendijks werk van belang voor mijn onderzoek.

Een verouderde, maar zeer bruikbare studie, werd in 1945 in de vorm van een proefschrift geleverd door Jan E. Muntinga.¹⁴ In dit proefschrift gaat Muntinga vooral in op de landbouwkundige aspecten van het landschap in Westerwolde. Hij schenkt dan ook veel aandacht aan de ontwikkeling en samenstelling van het boerenbedrijf in Westerwolde, maar ook aan de ontsluiting van het gebied in het begin van de twintigste eeuw. Ook zijn er een aantal publicaties over Westerwolde verschenen van de hand van inwoners van de landstreek zelf. Het boek *Westerwolde* van Jan W. Hiskes uit 1984 is hier een voorbeeld van.¹⁵ Anders dan in de 7-delige serie *De Geschiedenis van Westerwolde*, vertelt de journalist Hiskes door middel van (volks)verhalen over de geschiedenis, zeden en gebruiken van het gebied. De meer recente publicatie van Frank Tamis is rijk geïllustreerd en geeft op een aansprekende manier inzicht in vier aspecten van Westerwolde.¹⁶ Met behulp van afbeeldingen onderbouwt Tamis op overzichtelijke wijze zijn verhaal over de ondergrond, de waterwegen, de bossen en velden en de bebouwing in Westerwolde.

Ter gelegenheid van het 200-jarig bestaan van de gemeente Vlagtwedde in 2012 schreef historicus Jochem Abbes het boek *Lezen in het landschap*.¹⁷ Door middel van 41

---

¹⁰ De Stichting Gebroeders Hessefonds werd in het leven geroepen na het overlijden van de heer Wilke Roelof Hesse op 3 januari 1987. Het fonds subsidieert culturele activiteiten in de dorpen Ter Apel, Sellingen en Vlagtwedde en vormt in zekere zin een voortzetting van de grote culturele en historische belangstelling van de heer Hesse. A. Buursma, *De geschiedenis van Westerwolde. Wilke Roelf Hesse (1894-1987) Een biografische schets* (Groningen 1998).

¹¹ *De geschiedenis van Westerwolde* (Groningen 1991-1998). Het achtste deel van deze serie omvat een biografie van Wilke Roelf Hesse (1894-1987).

¹² J.J. Delvigne en G.J. Koopman, *De geschiedenis van Westerwolde. Het landschap* (Groningen 1991). F. Post en A.C. van Oorschot, *De geschiedenis van Westerwolde. De middelen van bestaan* (Groningen 1993). H.A. Groenendijk en H.T. Waterbolk, *De geschiedenis van Westerwolde. Urnen en essen* (Groningen 1998).

¹³ H.A. Groenendijk, *Op zoek naar de horizon. Het landschap van Oost-Groningen en zijn bewoners tussen 8000 voor Christus en 1000 na Christus* (Groningen 1997).

¹⁴ J.E. Muntinga, *Het landschap Westerwolde* (Groningen 1946).

¹⁵ J.W. Hiskes, *Westerwolde* (Den Haag 1984).

¹⁶ F. Tamis, *Westerwolde: verkenning van een oud landschap in Oost-Groningen* (Groningen 2006).

¹⁷ J.G. Abbes, *Lezen in het landschap. Uitgave ter gelegenheid van het 200-jarig bestaan van de gemeente Vlagtwedde* (Bedum 2012).

landschapselementen laat Abbes de lezer kennismaken met de rijke historie en het veelzijdige landschap van de gemeente Vlagtwedde. De onderzoeksmethodiek van historicus Albert Buursma is geheel anders dan in de voorgaande publicaties. Hij beschrijft het verloop van de twintigste eeuw in Westerwolde aan de hand van interviews met ooggetuigen.¹⁸ Dit maakt het boek uniek en ook waardevol als tijdsdocument.

Hoewel het voor mijn onderzoek van minder groot belang is, moet de negendelige reeks *Westerwolders en hun woningbezit* zeker genoemd worden in het kader van de stand van onderzoek.¹⁹ Vader en zoon Wegman hebben een enorme klus verricht om het woningbezit in Westerwolde tussen 1568 en 1832 te reconstrueren. Niet alleen voor de genealogie vormt dit een bijzonder werk, ook krijgen we een idee van de ontwikkeling van het landschap en de bewoning van Westerwolde in de vroegmoderne tijd.

Een zeer recente publicatie over het landschap van Westerwolde werd in 2013 geleverd door Edward Houting, Klaas Roelof de Poel en Hans Vrijer.²⁰ In *Westerwolde, over het landschap en de dorpen* bieden de auteurs een rijk geïllustreerde weergave van de ontstaansgeschiedenis van Westerwolde. Daarbij is veel aandacht voor brinken en boerderijen. Het is verbazingwekkend hoe weinig de auteurs schrijven over de kanalisatie van Westerwolde. Zodoende krijgt de lezer ten onrechte de indruk dat Westerwolde vrijwel geheel bestaat uit een beekdal- en esdorpenlandschap. Deze indruk wordt weggenomen in *Golden Raand. Landschappen van Groningen*. In dit door de eerder genoemde Meindert Schroor en Jan Meijering geschreven overzichtswerk krijgen we een goed beeld van de variatie in het Groninger landschap, maar ook specifiek van Westerwolde.²¹

Voor deze scriptie zal gebruik worden gemaakt van overzichtswerken van de Groninger en Nederlandse geschiedenis. Dit is van belang om zowel het gebied als de geschiedenis in een bredere context te plaatsen. Het derde deel van de *Geschiedenis van Groningen* behandelt de nieuwste tijd en zal dus van belang zijn voor dit onderzoek.²² *Het grote geschiedenisboek van de Ommelanden* behandelt vooral het dagelijks leven op het platteland in Groningen.²³ Dit rijk geïllustreerde handboek is opgedeeld in een aantal thema's die ook in mijn scriptie terug komen. Thema's als 'verkeer en vervoer', 'Ommelander herenboeren' en 'handel en nijverheid' zijn voor mijn onderzoek van belang. Een recente beschrijving van de politieke en maatschappelijke geschiedenis van Nederland wordt gegeven in *Land van kleine gebaren*.²⁴ In dit boek is vooral de bijdrage van Henk te Velde over de periode 1848-1917 van belang. Te Velde behandelt onder andere de grote sociale

---

¹⁸ A. Buursma, *Westerwolders over vroeger. Een eeuw Westerwolde in interviews* (Sellingén 2007). Deze publicatie is eveneens verschenen in opdracht van de Stichting Gebroeders Hessefonds. Het fonds wilde op deze manier tijdgenoten van W.R. Hesse het recente verleden laten vertellen.

¹⁹ C.J. Wegman en R.M.A. Wegman, *Westerwolders en hun woningbezit* (Zutphen 1991-2006).

²⁰ E. Houting, K.R. de Poel en H. Vrijer, *Westerwolde, over het landschap en de dorpen* (Leeuwarden 2013).

²¹ M. Schroor en J. Meijering, *Golden Raand. Landschappen van Groningen* (Assen 2007).

²² M.G.J. Duijvendak, D.F.J. Bosscher en J.C.L. de Vries ed., *Geschiedenis van Groningen. Nieuwste tijd-heden* (Zwolle 2009).

²³ I.J. Botke, A. Buursma en M. Dijk e.a., *Het grote geschiedenisboek van de Ommelanden* (Zwolle 2011).

²⁴ R. Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 2007).

vraagstukken die tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw politiek en maatschappij domineerden. Het is van groot belang deze achtergrond te kennen, om zo beter te begrijpen in welke sociaal-maatschappelijke context de kanalisatie van Westerwolde plaats had.

Naast deze overzichtswerken zijn er thematische publicaties die van belang zijn voor mijn onderzoek. Aangezien het onderzoek samenhangt met de vervening moet ook daar aandacht aan worden geschonken. Michiel Gerding behandelt in zijn dissertatie de verveningen in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel.²⁵ Deze studie geeft naast vergelijkingsmateriaal met aangrenzende gebieden, tevens een goed beeld van een bijkomend aspect van de kanalisatie namelijk de vervening van Westerwolde.

Om meer te weten te komen over Groninger boeren zoals Boelo Tijdens is het zinvol om gebruik te maken van het proefschrift van IJnte Botke, *Boer en heer*, over de Groninger boer tussen 1760 en 1960.²⁶ Aangezien Westerwolde en het Oldambt een sterk agrarisch karakter hadden (en hebben) is deze studie van belang om Tijdens als agrarisch ondernemer in zijn tijd te plaatsen. Over Tijdens is na zijn dood verbazingwekkend weinig geschreven. Om aan de hand van literatuur een beeld van hem te krijgen, zal gebruik worden gemaakt van de biografie van Derk Roelfs Mansholt.²⁷ Deze door Hilde Krips geschreven biografie beschrijft het leven van de man die ooit een politiek medestander en later tegenstander van Boelo Tijdens werd.

Het gedachtegoed van zowel Mansholt als Tijdens stond sterk onder invloed van het in de late negentiende eeuw opkomende socialisme. Dat deze politieke stroming grote invloed kreeg in het Oldambt blijkt uit de studies van Piet Hoekman en Tjarko van Dijk.²⁸ Dit is de tijd waarin Boelo Tijdens als politicus zijn entree maakte. Eén van de weinigen die recentelijk aandacht schonk aan Tijdens, is journalist Frank Westerman.²⁹ In *De Graanrepubliek* beschrijft hij de opkomst en ondergang van de Groninger graanboer. Tijdens speelt in het eerste hoofdstuk een grote rol als politicus. Zijn rol als gangmaker van de kanalisatie van Westerwolde wordt door Westerman in twee zinnen afgedaan. Hierdoor maakt ook hij niet duidelijk welke rol Tijdens heeft gespeeld voor de kanalisatie van Westerwolde.

De kanalisatie van Westerwolde wordt in vrijwel iedere geschiedschrijving van het gebied terloops in beschouwing genomen. Als hoofdonderwerp van een publicatie heeft zij zelden gediend. Het is niet verwonderlijk dat de publicaties die de kanalisatie als hoofdonderwerp

---

²⁵ M.A.W. Gerding, *Vier eeuwen turfwinning: de verveningen in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel tussen 1550 en 1950* (Wageningen 1995).

²⁶ IJ. Botke, *Boer en heer: 'de Groninger boer' 1760-1960* (Assen 2002).

²⁷ H. Krips – van der Laan, *Woord en daad. De zoektocht van Derk Roelfs Mansholt naar een betere samenleving* (Assen 1999).

²⁸ P. Hoekman, *Socialisme & arbeidersbeweging in het Oldambt* (Groningen 1985). T. van Dijk, *De Bond van Orde door Hervorming: een reformistisch-conservatieve beweging in Groningen in de jaren 1893-1899* (doctoraalscriptie; Groningen 1981).

²⁹ F. Westerman, *De Graanrepubliek* (Amsterdam 2013).

hebben, verschenen zijn in de tijd waarin het kanalisatieproject werd uitgevoerd. Deze geschriften zijn veelal uitgegeven in de vorm van brochures of pamfletten. Hoewel het niet in alle gevallen om wetenschappelijk onderbouwde publicaties gaat, zijn ze als egodocumenten uitermate interessant omdat ze de visie van de auteur of opdrachtgever uitdragen. Te denken valt aan de publicaties van de hoofdingenieur van de provinciale waterstaat, Johannes van Elzelingen.³⁰ Ook Reinhart Reijnders, die werkzaam was als ingenieur van de stadsvenen in Stadskanaal, heeft een aantal publicaties over de kanalisatieplannen in Westerwolde op zijn naam staan.³¹

Toen de kanalisatie in volle gang was, liet de *Nederlandsche Heidemaatschappij* door haar inspecteur K. Dilling een geschrift uitbrengen met “een propagandistische strekking” over de “vruchten die Westerwolde thans plukt van den volhardenden arbeid”.³² Hoewel Dilling zelf al aangeeft met welke bedoeling hij schrijft, is het document voor mijn onderzoek zeer bruikbaar. Het geeft naast een tijdsbeeld en visie, ook gedetailleerde informatie over Westerwolde rondom de eeuwwisseling. Datzelfde geldt voor *Westerwolde in woord en beeld*, een in 1897 uitgegeven boekje dat tot doel had “om meer en meer belangstelling en waardeering te wekken voor de verwaarloosde Heerlijkheid en hare eerste belangen.”³³ Deze beschrijving van Westerwolde werd uitgegeven in opdracht van de *Vereeniging ter bevordering der kanalisatie van Westerwolde*, een organisatie die in dit onderzoek een grote rol speelt.

Na de presentatie van de plannen voor hermeandering van de Ruiten-Aa, volgden vele publicaties over het beekdal van de Ruiten-Aa en over Westerwolde. Hoewel mijn onderzoek niet zal ingaan op dit nieuwe project, is het wel van belang ook deze publicaties in beschouwing te nemen. Immers, om het heden te doorgronden, moeten we ook kennis van het verleden nemen. De huidige stand van onderzoek wijst uit dat er nog veel onbekend is over de kanalisatie van Westerwolde. Juist daarom wil ik de lacune invullen die er bestaat op het gebied van onderzoek naar dit grootse project dat bijna honderd jaar geleden werd afgesloten. De probleemstelling zal duidelijk maken, welke toevoeging ik in mijn onderzoek wil geven aan de geschiedschrijving van het landschap van Westerwolde.

1.2 Probleemstelling

Uit de stand van onderzoek blijkt dat er al veel onderzoek is verricht in en over Westerwolde. Toch bestaan er over een ingrijpend en omvangrijk project als de kanalisatie van dit gebied nog veel vragen. Deze ingrijpende verandering in het landschap zal niet zonder slag of stoot van start zijn gegaan. Over de besluitvorming en de totstandkoming van het project is echter

---

³⁰ J.M.W. van Elzelingen, *Kanalisatie ontwerp Westerwolde* (Groningen 1898). Elzelingen, *Kanalisatie van Westerwolde: nota betreffende de verschillende richtingen van het Vereenigd Kanaal* (1900).

³¹ R. Reijnders, *Beschouwingen over kanalisatie van Westerwolde* (Groningen 1895). Reijnders, *Kanalisatie van Westerwolde* (Groningen 1896).

³² K. Dilling, *Kanalisatie en ontginning van het landschap Westerwolde* (1917) 5.

³³ A.A. Lubberts e.a., *Westerwolde in woord en beeld* (Groningen 1897) 3.

zeer weinig geschreven. Was het project enkel begonnen om wateroverlast tegen te gaan of speelden nog andere zaken een rol? Als er nog andere motieven of belangen bestonden, werden deze dan ook op korte termijn gerealiseerd? In het verlengde hiervan rijst de vraag welke alternatieven er bestonden en met welk motief deze werden verworpen. Ook is de betrokkenheid van de inwoners van Westerwolde tot nog toe onduidelijk. Welke rol hebben zij gespeeld in het kanalisatieproject, werden ze er überhaupt bij betrokken? Deze vragen geven aan dat ik in de tot nu toe gepubliceerde werken een context rondom de kanalisatie van Westerwolde mis. Zodoende kom ik tot de volgende hoofdvraag:

Wat was de maatschappelijke en landschappelijke context van de kanalisatie van Westerwolde tussen 1880 en 1920? Met welke belangen, doelen en motieven werd de kanalisatie van Westerwolde uitgevoerd en wat zien we hiervan terug in het landschap?

Met dit onderzoek hoop ik een beter inzicht te verkrijgen in de besluitvorming, de gevolgen en de belangen die speelden bij de kanalisatie van Westerwolde. Nu het beekdal van de Ruiten-Aa opnieuw een ingrijpende verandering ondergaat is dit een goed moment om terug te kijken op het verleden. Daarom dient dit onderzoek ook als reflectie op de huidige manier van aanpak bij ingrijpende landschappelijke veranderingen.

Om deze hoofdvraag te kunnen beantwoorden zal ik een aantal deelvragen beantwoorden. De eerste deelvraag luidt: *Hoe ontwikkelden mens en landschap zich in Westerwolde tot het midden van de 19^e eeuw?* Door deze vraag te stellen wordt duidelijk hoe Westerwolde zich tot kort voor de kanalisatie heeft weten te ontwikkelen. Het landschap wordt in dit hoofdstuk uitgebreid verkend en de ontwikkelingsgang zal eveneens beschreven worden. In dit hoofdstuk zal ook aandacht worden geschonken aan de – al dan niet veronderstelde – waterproblematiek. Zo krijgen we een goed beeld van Westerwolde aan de vooravond van de kanalisatie.

Wanneer er een duidelijk inzicht is verworven in de situatie in Westerwolde rond het einde van de 19^e eeuw, kan het kanalisatieproject nader onderzocht worden. Hoe is het kanalisatieplan tot stand gekomen? De vraag die centraal staat in dit derde hoofdstuk luidt: *Op wiens initiatief en op welke wijze kwam het kanalisatieplan van Westerwolde tot stand?* Een grote rol zal de *Vereeniging ter bevordering van de kanalisatie van Westerwolde* in dit hoofdstuk innemen. Ook zal ingegaan worden op een aantal kanalisatieplannen die niet zijn uitgevoerd. Dit hoofdstuk richt zich dus vooral op de besluitvorming en de planning rondom de kanalisatie van Westerwolde.

Zoals ik al eerder vermeldde, wordt Boelo Luitjen Tijdens vrijwel altijd genoemd als de gangmaker van de kanalisatie. Zijn naam leeft voort in het *Vereenigd of B.L. Tijdenskanaal*, het kanaal waar het Mussel-Aa-kanaal en het Ruiten-Aa-kanaal in samenvloeien. Enkele jaren na Tijdens' dood werd bij Veelerveen een monument voor hem opgericht. Tijdens was een Oldambtster herenboer, Tweede Kamerlid en werd als radicaal-liberaal

beschouwd. Toch is het onduidelijk waarom nu juist hij omkeek naar die ‘verwaarloosde heerlijkheid Westerwolde’.³⁴ Aangezien hij als de grote man achter de kanalisatie wordt beschouwd, vind ik het opmerkelijk dat er zo weinig over Tijdens geschreven is. Dit hoofdstuk wil een uiteenzetting geven van de motieven, doelen en eventuele belangen die schuil gingen achter de kanalisatie van Westerwolde. Zodoende staat Boelo Tijdens in dit hoofdstuk centraal.

Een vierde onderzoeksonderdeel richt zich op de uitvoering en uitwerking van de kanalisatie. Hoe werd het kanalisatieproject uitgevoerd? Is het te achterhalen wie hier aan meegewerkt hebben? In dit hoofdstuk zal ook aandacht geschonken worden aan de gevolgen van de kanalisatie op korte termijn. Werden de doelstellingen zoals die bij aanvang van het project waren opgesteld ook daadwerkelijk gehaald? Of werd het profijt van de kanalisatie pas veel later zichtbaar? Daarbij zullen de veranderingen in het landschap een grote rol spelen. Zo wordt duidelijk welke sporen de kanalisatie in het landschap van Westerwolde heeft achtergelaten.

1.3 Bronnen en onderzoeksmethoden

Uit de stand van onderzoek is gebleken dat ik voor dit onderzoek van een behoorlijke hoeveelheid literatuur gebruik kan maken. Voor de beantwoording van de hoofdvraag is echter meer nodig dan de reeds bestaande literatuur. Landschapshistorici hanteren een interdisciplinaire aanpak. Dat wil zeggen dat er diverse onderzoeksmethoden aangewend zullen worden om de vragen te beantwoorden. Deze onderzoeksmethoden zullen nader toegelicht worden.

Kaartanalyses zullen met name in het tweede en vijfde hoofdstuk een grote rol spelen. Dit is nodig om zowel de uitgangssituatie als de slotsituatie te kunnen analyseren. Zodoende zijn onder andere 18^e-eeuwse atlaskaarten gebruikt, maar ook 19^e en 20^e-eeuwse topografische militaire kaarten (TMK's). Diverse (thematische en historische) kaarten zijn online raadpleegbaar. Op www.hisgis.nl is bijvoorbeeld de TMK van 1864 te zien, samen met de kadastrale kaart van 1832. De Rijksuniversiteit Groningen beschikt over een collectie kaarten en atlassen, waarvan een deel al gedigitaliseerd is.³⁵ De Bijzondere Collectie van de Universiteitsbibliotheek in Groningen herbergt een aantal nog niet gedigitaliseerde kaarten en ook een aantal atlassen die bij mijn onderzoek zeer van pas komen. Datzelfde geldt voor het Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven.³⁶ Interessant voor dit onderzoek zijn een aantal kaarten die niet digitaal worden aangeboden, maar onderdeel uitmaken van diverse archieven.

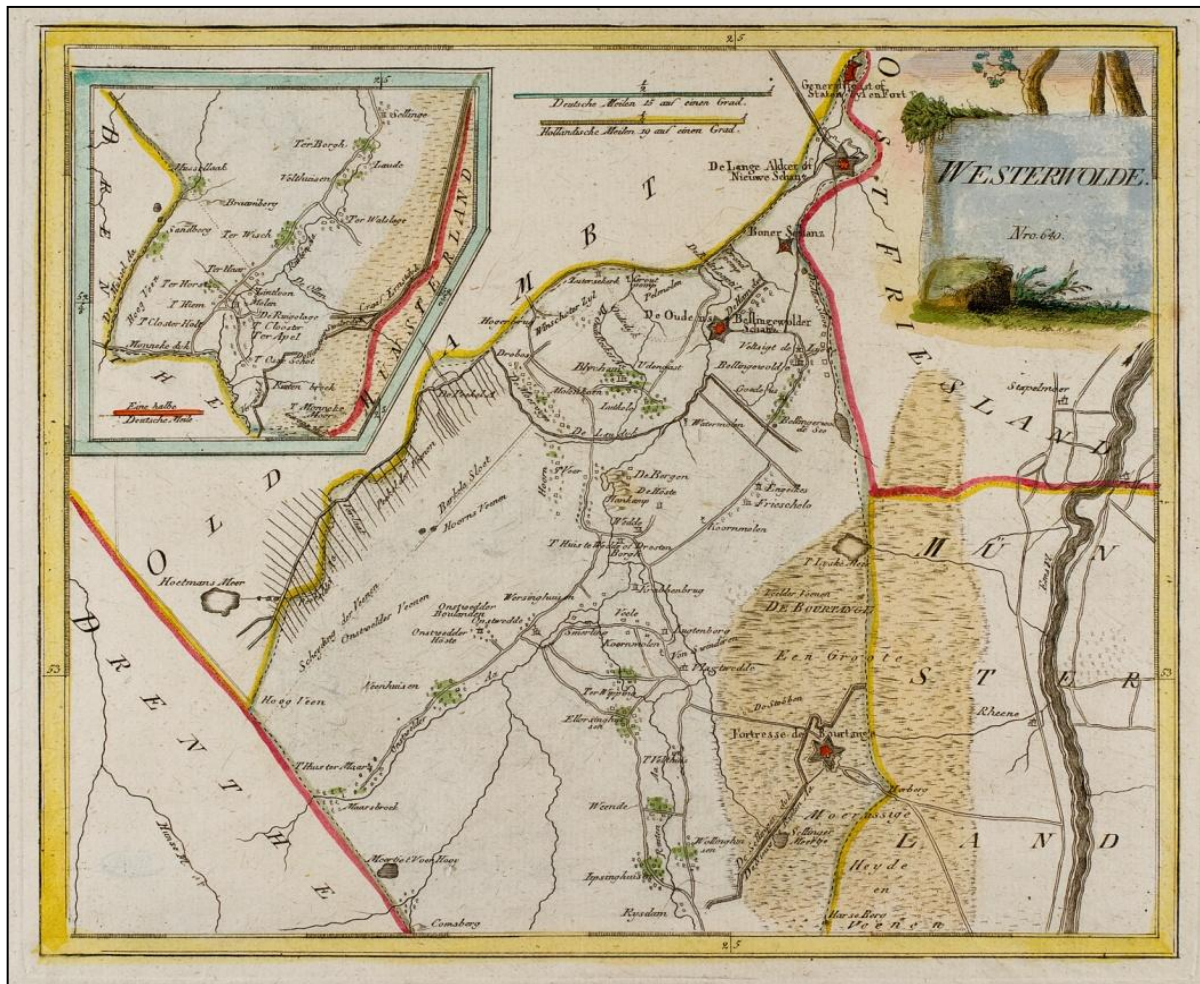
³⁴ A.A. Lubberts e.a., *Westerwolde in woord en beeld* (Groningen 1897) 3.

³⁵ <http://kaarten.abc.ub.rug.nl/root/grp/>.

³⁶ Gedeeltelijk aangeboden op <http://watwaswaar.nl> en op www.groningerarchieven.nl.

Kaartfragment 1.1: Voorbeeld historische kaart

De hier afgebeelde kaart van Westerwolde is afkomstig uit *Schauplatz der fünf Theile der Welt. Band 3*, een Duitse atlas uit 1791 en bevindt zich in de collectie van de Universiteitsbibliotheek te Groningen.

Naast historische topografische kaarten, zal ook gebruik gemaakt worden van diverse thematische kaarten die een beschrijving van het gebied geven. Voorbeelden van deze thematische kaarten zijn de geomorfologische kaart en de bodemkaart die geleverd zijn door het met de Universiteit van Wageningen verbonden onderzoeksinstituut Alterra.³⁷ Naast deze 'gepubliceerde' en digitale kaarten, maak ik ook gebruik van originele ontwerpschetsen, onderzoekskaarten en bouwbestekken die gebruikt zijn tijdens de kanalisatiewerkzaamheden.

³⁷ <http://www.wageningenur.nl/nl/Expertises-Dienstverlening/Onderzoeksinstituten/Alterra.htm> en <http://www.bodemdata.nl/>.

Zo kom ik bij een volgende onderzoeksmethodiek: archiefonderzoek. Een prachtig overzichtswerk over archiefmateriaal en bewaarplaatsen van bronnen met betrekking tot Westerwolde werd in 1991 geleverd door Harm Gras.³⁸ Deze publicatie was de eerste uitgave van de Stichting Gebroeders Hessefonds en ging dus vooraf aan *De Geschiedenis van Westerwolde*. De belangrijkste archieven waarvan gebruik zal worden gemaakt bevinden zich binnen de collectie van de Groninger Archieven. Het archief van de *Vereeniging ter bevordering van de kanalisatie van Westerwolde* vormt een belangrijke bron voor dit onderzoek.³⁹ Dit archief bevat onder andere tekeningen, administratie en begrotingen die te maken hebben met het voorbereidende werk rondom de kanalisatie. Andere belangwekkende archieven zijn die van de Provinciale Waterstaat Groningen en de Dienst Provinciale Waterstaat Groningen.⁴⁰ In het derde hoofdstuk komen diverse organisaties ter sprake die te maken hebben gehad met de kanalisatie. Daarom zal ook het archief van het Veenkantoor en van de onderzoekscommissie van Gedeputeerde Staten worden geraadpleegd.⁴¹ In de collectie van de Universiteitsbibliotheek van de Rijksuniversiteit Groningen en in de collectie van de Groninger Archieven bevindt zich het overgrote deel van de publicaties over de kanalisatie van Westerwolde (zie de stand van onderzoek) die eind 19e en begin 20e eeuw zijn verschenen.

Het archief van het Waterschap Hunze en Aa's in Veendam vormt eveneens een belangrijke bron voor mijn onderzoek. In dit archief bevinden zich ook de archieven van de voorgangers van dit op 1 januari 2000 opgerichte waterschap. Het waterschap Westerwolde is één van die voorgangers. Jelle Hagen heeft het archief van het Waterschap Westerwolde voor zijn onderzoek samen met Jan Popken geïnventariseerd en gebruikt voor zijn boek *Mit de wereld mit*. De belangrijkste toegangen binnen de collectie van Hunze en Aa's vormen die van het oude (1878-1901) en het nieuwe (1901-1968) waterschap Westerwolde. Deze archieven bevatten inventarisstukken bestaande uit administratie en notulen van het bestuur, maar het zijn vooral de tekeningen, overeenkomsten maar ook bezwaarschriften die betrekking hebben op de kanalisatie die deze archieven zo interessant maken voor mijn onderzoek.⁴²

Kranten zullen voor diverse doelen gebruikt worden in mijn onderzoek. Noordelijke kranten zijn raadpleegbaar in de Groninger Archieven en het *Nieuwsblad van het Noorden* is via www.dekrantvantoen.nl in te zien. De Koninklijke Bibliotheek in Den Haag heeft een

---

³⁸ H. Gras, *Bronnen voor de geschiedenis van Westerwolde* (Groningen 1991).

³⁹ Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven (RHC GrA), toegang 398 Vereeniging ter bevordering van de kanalisatie van Westerwolde, 1892-1908.

⁴⁰ RHC GrA, toegang 742 Provinciale waterstaat Groningen, (1850) 1865-1955. RHC GrA, toegang 982 Dienst Provinciale waterstaat Groningen 1850-1980. De laatste bevat stukken die in 1996 door de Provinciale Griffie werden overgebracht naar het Rijksarchief in Groningen. Deze stukken zijn gerelateerd aan het archief van Provinciale waterstaat Groningen, maar vormen voorlopig een aparte toegang.

⁴¹ RHC GrA, toegang 1468 Veenkantoor, 1634-1966. RHC GrA, toegang 1151 Commissie gedeputeerde staten kanalisatie van Westerwolde, 1880-1888.

⁴² <http://www.groningerarchievet.net/>. Deze website bevat inventarissen van de archieven van Groninger gemeenten en waterschappen.

groot aantal Nederlandse en koloniale kranten digitaal beschikbaar gemaakt op www.delpher.nl. Enkele kranten zijn nog niet digitaal beschikbaar. Dit zijn veelal lokale en/of in zeer kleine oplage verschenen kranten zoals de *Winschoter Courant*, *Provinciale Groninger Courant* en *Orde door Hervorming*. Deze kranten zijn aanwezig in de krantencollectie van de Groninger Archieven.⁴³

Op Delpher is een aantal tijdschriften digitaal in te zien. Met name het tijdschrift *De Ingenieur* is voor mijn onderzoek interessant vanwege het vakkundige aspect. Om te controleren welke rol Boelo Tijdens in de Tweede Kamer ten aanzien van Westerwolde heeft gespeeld zijn de notulen van de Tweede Kamer ingezien. Deze zijn raadpleegbaar en via www.statengeneraaldigitaal.nl. De Historische Vereniging Westerwolde⁴⁴ geeft al vele jaren een eigen tijdschrift uit getiteld *Terra Westerwolda*.⁴⁵ Dit tijdschrift – een coproductie van de Historische Vereniging en het Streekhistorisch Centrum in Stadskanaal – bevat artikelen over de geschiedenis van Westerwolde en met name veel genealogische informatie over de inwoners van het gebied.

Een ander belangrijk onderdeel van dit onderzoek vormt de analyse van beeldmateriaal in de vorm van foto's uit de periode van de kanalisatie. Het waterschap Hunze en Aa's beschikt over een collectie foto's die zijn gemaakt tijdens de kanalisatiewerkzaamheden. Het Streekhistorisch Centrum te Stadskanaal en de Groninger Archieven beschikken eveneens over beeldmateriaal dat gerelateerd is aan de kanalisatie van Westerwolde. Digitaal zijn deze collecties in te zien via www.beeldbankgroningen.nl.

Ik acht het waardevol om het gesprek aan te gaan met mensen die kennis hebben van een aan mijn onderzoek gerelateerd onderwerp. Door middel van deze gesprekken probeer ik nieuwe inzichten te verwerven en feedback te krijgen op mijn verkregen inzichten en manier van onderzoek. Ik heb daarom een aantal gesprekken gevoerd met kenners van het gebied en van het onderzoeksonderwerp om zo diverse zienswijzen te combineren in mijn onderzoek.

Met deze interdisciplinaire onderzoekswijze probeer ik de kanalisatie van Westerwolde op diverse manieren te doorgronden. Ik hoop dat de wisselwerking tussen mens en landschap in een roerige tijd duidelijk wordt in deze scriptie. Zo kan dit onderzoek bijdragen aan meer kennis, begrip en wellicht waardering voor een groots project dat in de loop der tijd in de vergetelheid is geraakt.

---

⁴³ RHC GrA, toegang 999 Verzameling kranten (RAG), 1743 – heden.

⁴⁴ Van 1980 tot 2011 luidde de naam: Vereniging voor Genealogie en Historie Westerwolde. Zie ook: <http://www.verenigingwesterwolde.nl/>.

⁴⁵ Voor 2011 luidde de naam van het tijdschrift: Tijdschrift van de Vereniging voor Genealogie en Historie Westerwolde.

2. Monding van de Westerwoldse-Aa
in de Dollard bij Nieuwe Statenzijl.

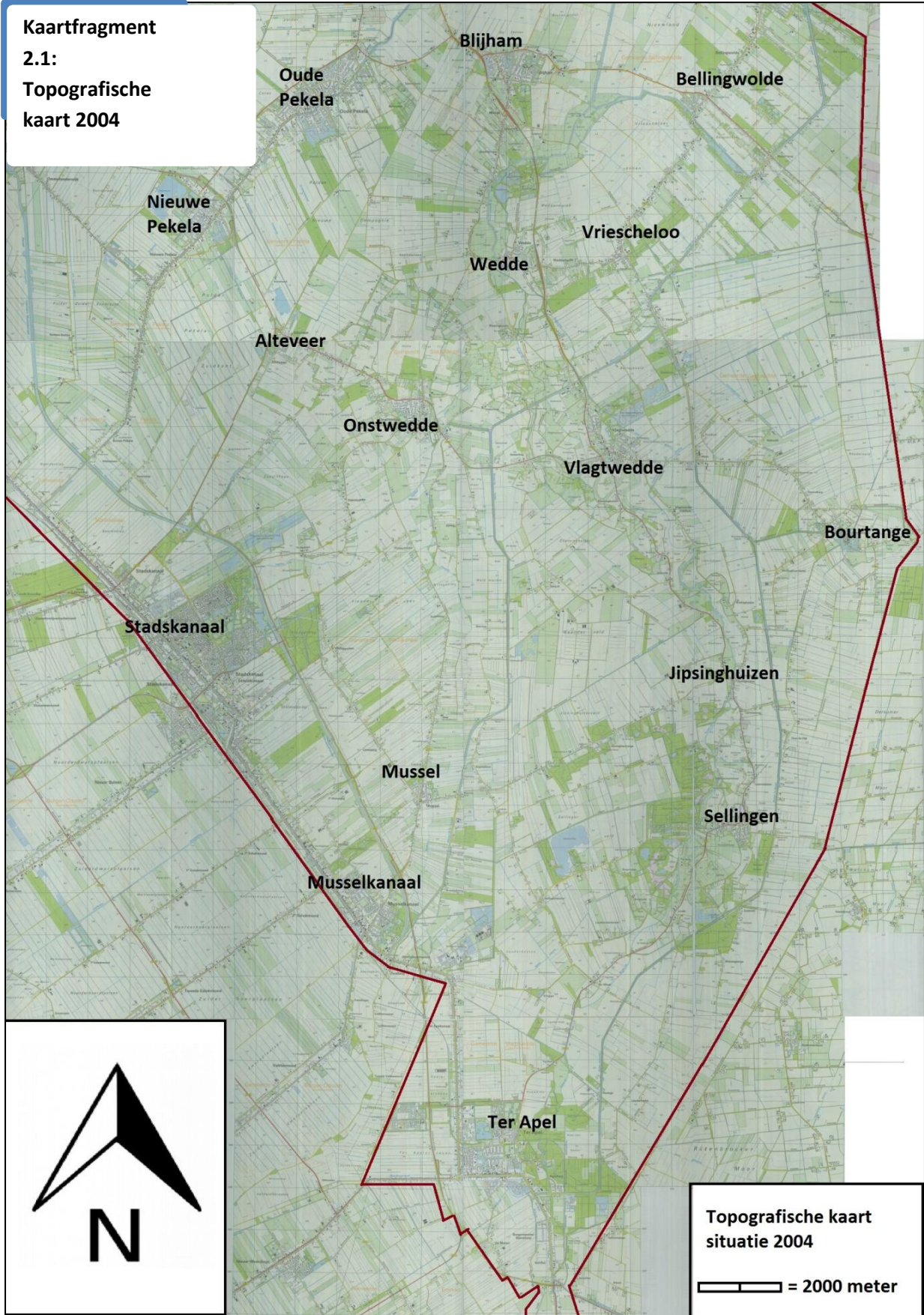
2 Het landschap van Westerwolde

Dit hoofdstuk heeft als doel een beeld van de fysieke toestand van het onderzoeksgebied te geven. Daarbij wordt gekeken naar wat er nu te zien is, maar ook naar de ontstaansgeschiedenis van het onderzoeksgebied. In dit hoofdstuk maken we dus uitgebreid kennis met het landschap van Westerwolde. De vraag die in dit hoofdstuk wordt beantwoord, luidt: *Hoe ontwikkelden mens en landschap zich in Westerwolde tot het midden van de 19^e eeuw?* Door deze vraag te stellen, krijgen we een goed beeld van het landschap en de maatschappij aan de vooravond van de kanalisatie. Zo zal ook duidelijk worden welke factoren bepalend waren om voor kanalisatie te pleiten.

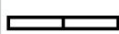
Allereerst zal het onderzoeksgebied beschreven worden. De naam ‘Westerwolde’ is voor verschillende vormen van interpretatie en begrenzing vatbaar. In deze paragraaf zal het onderzoeksgebied omljnd en in zekere zin gedefinieerd worden. In de tweede paragraaf zal een beschrijving worden gegeven van het onderzoeksgebied zoals dat in 2014 waarneembaar is. Daarbij zal gebruik worden gemaakt van een verdeling in een viertal landschapstypen die tegenwoordig waarneembaar zijn binnen het onderzoeksgebied.

Zodra het onderzoeksgebied beschreven is, zal de ontstaansgeschiedenis van dit landschap behandeld worden. Dit gebeurt aan de hand van een aantal wetenschappelijke benaderingen ontleend aan diverse aardwetenschappen zoals geologie, geomorfologie en bodemkunde. Nadat de landschapsgenese beschreven is, volgt een korte geschiedenis van Westerwolde. Deze korte geschiedenis heeft tot doel een impressie te geven van de maatschappelijke ontwikkelingen tot halverwege de 19^e eeuw, zodat ook de menselijke invloed op het landschap zichtbaar wordt. In de laatste paragraaf zal ingegaan worden op de waterproblematiek waar Westerwolde in de 19^e eeuw telkens weer mee te kampen had. Door deze deelvragen te stellen zal duidelijk worden hoe het landschap zich tot in de 19^e eeuw heeft ontwikkeld in Westerwolde.

**Kaartfragment
2.1:
Topografische
kaart 2004**

**Topografische kaart
situatie 2004**

 = 2000 meter

2.1 Begrenzing van het onderzoeksgebied

Dit onderzoek is gewijd aan de kanalisatie van Westerwolde en daarom is het goed om eens kritisch naar de betekenis van deze naam te kijken. Het meest oostelijk gelegen deel van de provincie Groningen draagt de opmerkelijke naam Westerwolde. Deze naam komt voor het eerst als *Westerwalde* voor op een inkomstenlijst van de abdij van Werden in de 10^e eeuw.⁴⁶ Het gebied maakte in de 9^e eeuw deel uit van Saksenland. Binnen Saksenland maakte Westerwolde deel uit van Westfalen. De naam wordt gerelateerd aan de in Oostfalen gelegen landstreek Osterwalde.⁴⁷ Een andere verklaring luidt dat de naam is ontleend aan de status als westelijke grensstrook van het bisdom Osnabrück.⁴⁸ Beide verklaringen geven aan dat het gebied – anders dan de andere Groninger Ommelanden – onder Saksische invloed stond. Westerwolde betekent het westelijke woud. De naam of toevoeging *wedde* die bij drie van de kerkdorpen in Westerwolde voor komt, betekent eveneens bos.⁴⁹

De naam ‘Westerwolde’ werd en wordt voor meerdere doeleinden gebruikt. Als het gaat om de middeleeuwse heerlijkheid Westerwolde, dan gaat het om een door veen omgeven zandgebied, waar de bewoning zich concentreerde op de hogere delen rondom de beekdalen van de Mussel-Aa, Ruiten-Aa en de Westerwoldse-Aa. De kerspelen van Sellingen, Wedde, Vriescheloo, Onstwedde en Vlagtwedde maakten deel uit van deze heerlijkheid. Het kerspel was een bestuurlijke eenheid bestaande uit een kerkdorp en het daaromheen liggende gebied met buurtschappen. In veel gevallen bestonden die buurtschappen uit kleine hoevenzwermen. De kerspelen Bellingwolde en Blijham, in het noordelijke deel van het beekdal, werden in de late middeleeuwen betwist tussen de Heer van Westerwolde en de stad Groningen.⁵⁰ Aan zowel de west als de oostzijde bevonden zich uitgestrekte veengebieden. Hoewel deze veengebieden wel gebruikt werden, bleven ze tot in de negentiende eeuw vrijwel onbewoond.

1. De 14e-eeuwse kerk te Sellingen, één van de vijf Westerwoldse kerkdorpen.

De vraag wat Westerwolde nu precies omvat is nu niet meer van groot belang. Een juridische of staatkundige betekenis heeft de naam niet meer. Vandaag de dag wordt de naam vooral voor toeristische doeleinden gebruikt om de regio aan te duiden. “Wie bij

⁴⁶ P.J. Blok ed., *Oorkondenboek van Groningen en Drente. Deel I* (1899) 5.

⁴⁷ J.E. Muntinga, *Het landschap Westerwolde* (Groningen 1946) 2. Delvigne en Koopman, *Geschiedenis van Westerwolde. Het landschap* (Groningen 1991) 15.

⁴⁸ W. de Vries, *Groninger plaatsnamen* (Groningen 1946) 268.

⁴⁹ G. van Berkel en K. Samplonius, *Nederlandse plaatsnamen. Herkomst en historie* (Utrecht 2007) 486.

⁵⁰ Muntinga, *Westerwolde*, 43.

Groningen denkt aan eindeloze vlaktes waar de wind vrij spel heeft, zal zich verbazen. Westerwolde is juist heel intiem. Akkers, hooilanden, houtwallen en plukken bos wisselen elkaar af.”; aldus Staatsbosbeheer.⁵¹ Hier wordt overduidelijk het beekdal- en esdorpenlandschap mee bedoeld. Westerwolde is echter meer dan een beekdal- en esdorpenlandschap. Om het onderzoeksgebied af te bakenen zullen we langs de grenzen van het onderzoeksgebied gaan.

Waar lopen in dit onderzoek de grenzen van Westerwolde? Om deze vraag te beantwoorden gaan we met zevenmijlslarzen langs de grenzen van het gebied om zo de afbakening van het onderzoeksgebied te verduidelijken. In 1878 werd een nieuw waterschap opgericht met de naam Westerwolde. Opvallend is dat ook Winschoten en de Pekela's hier onderdeel van werden. Winschoten en de Pekela's vertonen geheel andere landschappelijke kenmerken dan de vijf Westerwoldse kerspeldorpen. Daarom blijft dit gebied tijdens het onderzoek vrijwel geheel buiten beschouwing. Enkele decennia later zou het waterschap hervormd worden tot een nieuw waterschap Westerwolde (1901-1968) waardoor de Pekela's en Winschoten er niet meer onder vielen. Dit nieuwe waterschap vormt de kern van het onderzoeksgebied. Ruwweg omvat dat de huidige gemeenten Stadskanaal, Vlagtwedde en Bellingwedde. Desalniettemin zal waar dat nodig is, ook gerefereerd worden aan aangrenzende gebieden in het Oldambt, de Groninger en Drentse Veenkoloniën en het Duitse Emsland.

Hoe is deze begrenzing tot stand gekomen? Daar zijn zowel maatschappelijke als fysisch-geografische factoren voor. Daarom is het goed om de grenzen van het onderzoeksgebied te verkennen en de historie daarvan toe te lichten. Tot diep in de 19^e eeuw vormde Westerwolde een zandeiland omringd door veen en heide. Vanaf de late 16^e eeuw tot in het midden van de 19^e eeuw zou het moeilijk doordringbare veengebied aan de oostzijde een belangrijke rol spelen in de verdediging van Nederland. Aan de oostzijde van Vlagtwedde ligt een langgerekte dekzandrug die zich uitstrekt tot over de Duitse grens. Eeuwenlang liep hier een handelsroute – een *heerweg* – naar de stad Groningen langs voor de uit Duitsland afkomstige handelaren.⁵²

Deze strategische positie leidde er toe dat in 1580 werd begonnen met de aanleg van een schans op deze dekzandrug. Het huidige dorp Bourtange is een voortzetting van deze vesting. Ongeveer een kilometer ten oosten van de vesting, langs het Abeltjeshuis, loopt de grens tussen Nederland en Duitsland en daarmee ook de oostgrens van Westerwolde. Het uitgestrekte Bourtanger Moor – het veengebied ten oosten van Westerwolde – werd bewust intact gelaten, zodat de vesting de defensieve functie kon blijven vervullen.⁵³

Ten westen van de Mussel-Aa bevond zich eveneens een uitgestrekt veengebied. Één der oudste Westerwoldse randveenontginningen is het gehucht Veenhuizen in het kerspel

---

⁵¹ <http://www.staatsbosbeheer.nl/Natuurgebieden/Westerwolde/Meer%20info.aspx> .

⁵² J.G. Abbes, *Lezen in het landschap. Uitgave ter gelegenheid van het 200-jarig bestaan van de gemeente Vlagtwedde* (Bedum 2012) 41.

⁵³ E.H. Karel, 'Op die Bertaing', *Grenzen in Drenthe. Drentse Historische Reeks* (Assen 2000) 3-29.

Onstwedde. Lange tijd was het op een dekzandkop ten westen van Veenhuizen gelegen Ter Maarsch het meest westelijk gelegen bewoonde deel van Westerwolde. In 1615 werd door Johan de la Haye en Johan Sems de grens tussen Drenthe en Westerwolde vastgesteld. Roswinkel, dat qua fysisch-geografische kenmerken ook tot Westerwolde kan worden gerekend, viel toe aan Drenthe. Ter Apel viel ook toe aan Drenthe, maar na Gronings protest kreeg de aanvankelijk kaarsrechte grens een knik, waardoor Ter Apel definitief toeviel aan het gewest Groningen. Deze grens werd later vernoemd naar Sems: de Semslijn.⁵⁴ De nederzetting die hier twee eeuwen later zou ontstaan, Stadskanaal, behoort met deze kennis dus toe aan Westerwolde. Lange tijd bleef deze grens omstreden. Pas aan het begin van de negentiende eeuw werd de grens tussen Groningen en Drenthe definitief vastgesteld. Vandaag de dag wordt Stadskanaal door velen niet tot Westerwolde gerekend, omdat het geheel andere eigenschappen heeft dan de rest van Westerwolde.⁵⁵

Voor de noordwestelijke grens geldt eenzelfde verhaal. Langs de Pekel-Aa, eveneens een veengebied, ontstond eveneens een grenskwestie. Deze kwestie werd pas in 1814 opgelost, waardoor de veenkolonie rondom de Pekel Aa de band met Westerwolde doorsneed.⁵⁶ Ook voor de huidige dorpen aan de Pekel-Aa geldt dat ze tegenwoordig door hun landschappelijke kenmerken niet meer tot Westerwolde worden gerekend. Het nieuwe waterschap Westerwolde had ruwweg Wedderveer, Weddermarke en Vriescheloo als noordgrens.

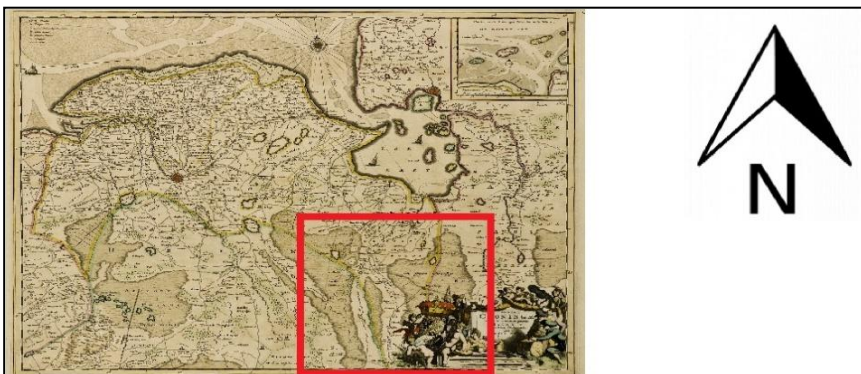
2. Johan Sems, naar een gravure uit 1623. Sems stelde samen met Johan de la Haye de grens tussen Groningen en Drenthe vast.

⁵⁴ K.T. Vrieze, 'De Semslijn', *Driemaandelijks tijdschrift van de Vereniging voor genealogie en historie van Westerwolde* 3 (1983) 2-8.

⁵⁵ <http://westerwolde.groningen.nl/>; Deze door Marketing Groningen opgezette website met toeristische informatie, rekent Stadskanaal niet tot Westerwolde. Oude en Nieuweschans worden eveneens niet tot Westerwolde gerekend. Blijham en Bellingwolde (geheel) echter wel. Het kenniscentrum Landschap van de Rijksuniversiteit Groningen rekent Stadskanaal, Musselkanaal, Blijham en Bellingwolde niet tot Westerwolde. Roswinkel en Emmercompasuum worden wel tot Westerwolde gerekend. Zie hiervoor: <http://landschapsgeschiedenis.nl/deelgebieden/15-Westerwolde.html>.

⁵⁶ Delvigne en Koopman, *Het landschap*, 18.

De noordgrens is het moeilijkst te definiëren. De kerspelen van Blijham en Bellingwolde behoorden tot de rechtstoel van Reiderland. In 1478 ontstond er een conflict tussen de stad Groningen en Hayo II Addinga (ca. 1450-1492), heer van Westerwolde. Addinga meende aanspraken te maken op de dorpen Blijham en Bellingwolde, maar moest het onderspit delven nadat Groningen militair ingreep in de heerlijkheid. Wanneer we het fysisch-geografische kenmerken van deze dorpen vergelijken met de vijf belangrijkste Westerwoldse dorpen, dan zien we enkele belangrijke verschillen. Beide dorpen zijn streekdorpen en zijn gelegen op een zandrug, omgeven door veen. Ze vertonen qua eigenschappen de meeste overeenkomsten met Vriescheloo. Op zeventiende-eeuwse kaarten, zien we veelal dat Blijham en Bellingwolde – en ook het latere Oude en Nieuwe Schans – tot Westerwolde worden gerekend.

**Kaartfragment 2.2:
Westerwolde, 1663.**

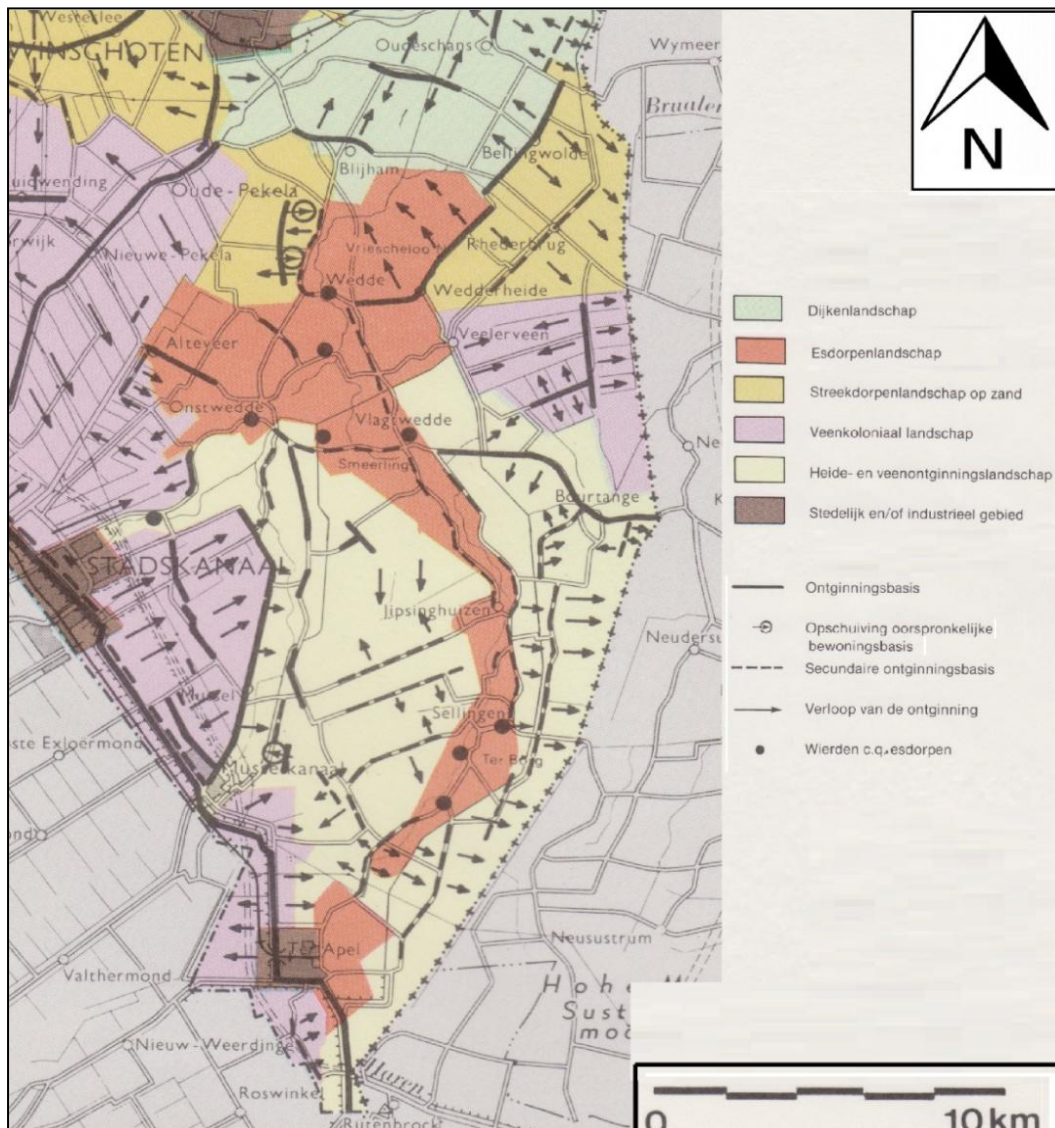
Op deze in 1663 vervaardigde kaart van de provincie Groningen zien we duidelijk de omvang van het Bourtanger Moor (“een groote moerassige heyde”). Tevens valt op dat het beekdal van de Ruiten-Aa bewoond is, terwijl het beekdal van de Mussel-Aa ten zuiden van Onstwedde ogenschijnlijk onbewoond is.

2.2 Verkenning van het onderzoeksgebied: vier landschapstypen

Nu duidelijk is geworden wat het onderzoeksgebied omvat, zal het gebied nader bekeken worden. Dit zal gedaan worden aan de hand van de huidige fysisch-geografische situatie. Op deze manier wordt duidelijk wat de kenmerken van het gebied zijn. Deze typering van de huidige situatie is ook van belang om in de volgende paragrafen de herkomst van deze typering te ontdekken. Daarnaast geeft het ook de veelzijdigheid van het huidige Westerwolde weer. Vaak wordt Westerwolde getypeerd als een zandeland omringd door veen met een beekdal- en esdorpenlandschap. Er is echter meer! Het streekdorpenlandschap, de heide- en veenontginningen en het veenkoloniaal landschap nemen een groot deel van het gebied in.

Kaartfragment 2.3: Landschapstypen in Oost-Groningen.

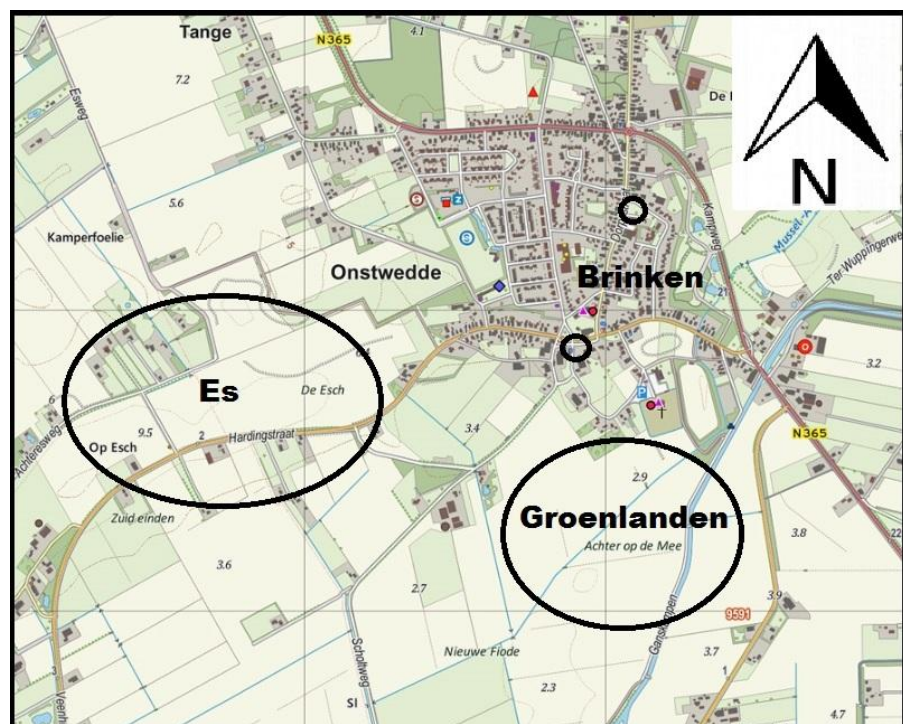
Op kaartfragment 2.3 is de begrenzing van de landschapstypen in Oost-Groningen te zien, zoals dat in 1991 is opgesteld door de Dienst Ruimtelijke Ordening van de Provincie Groningen.⁵⁷ Het onderscheid tussen deze vier landschapstypen is gemaakt op basis van een aantal factoren die per landschapstype besproken zal worden. Hoewel op de kaart ook het dijkenlandschap is weergegeven, wordt dit niet beschouwd aangezien dit vrijwel geheel buiten Westerwolde valt. De vijfde subparagraaf vormt een beschouwing van het rivierenstelsel in Westerwolde.

2.2.1 Het beekdal- en esdorpenlandschap

Westerwolde wordt doorkruist door twee stroomdalen, die van de Mussel-Aa en de Ruiten-Aa. Deze komen bij Wessinghuizen samen in de Westerwoldse-Aa. Daarnaast zijn er een aantal kleinere stromen en zijtakken van de Mussel- en Ruiten-Aa. Het meanderende patroon van de Ruiten-Aa zien we bij Smeerling en Sellingen duidelijk terug in het landschap. Dit meanderende patroon is bij de Mussel-Aa grotendeels verdwenen. De landerijen langs deze rivieren hebben veelal Meede(n) of Miede(n) in hun naam. Dit duidt op het vroegere gebruik als hooiland.⁵⁸ De Hidsmeede en Boelsmeede bij Onstwedde waren naar alle waarschijnlijkheid eigendom van de families Hids en Boels.

Kaartfragment 2.4: Beekdal- en esdorpenlandschap

Onstwedde is een voorbeeld van een esdorp met twee brinken.

⁵⁷ J.J. Meijering en P. van der Ploeg, *Landschapsbeeld in de provincie Groningen* (Groningen 1991).

⁵⁸ De Vries, *Groninger plaatsnamen*, 147.

Op de hogere delen langs de riviertjes vinden we de oude bewoningskernen van Westerwolde. Op basis van archeologisch onderzoek is vastgesteld dat de driehoek Wedde-Onstwedde-Vlagtwedde al in de vroege middeleeuwen bewoond was.⁵⁹ Dit geldt voor Onstwedde, Sellingen, Vlagtwedde en Wedde. Vriescheloo vertoont andere landschappelijke kenmerken, die in de volgende subparagraaf behandeld zullen worden. Ter Apel is voortgekomen uit het aldaar in de middeleeuwen gevestigde klooster van de Orde van het Heilige Kruis.⁶⁰ Door de aanleg van het Stadskanaal kreeg Ter Apel echter een sterk veenkoloniaal karakter. Hierdoor heeft alleen de noordoostkant van het dorp nog kenmerken van een streekdorp.

Deze dorpen vertonen zeer veel overeenkomsten met de Drentse esdorpen. Essen waren de grote aaneengesloten bouwlandcomplexen die zich rondom het dorp bevonden.⁶¹ Het dorp heeft in veel gevallen één of meerdere brinken, dit was de plaats waar het vee werd verzameld voordat het door de scheper of koeheer mee naar het veld werd genomen. De kleinere bewoningskernen worden gevormd door kleine hoevenzwermen. Landbouw vormt nog altijd een belangrijk middel van bestaan in Westerwolde. De boerenbedrijven zijn echter grotendeels uit de dorpen verdwenen en bevinden zich vooral buiten het dorp en in de gehuchten en buurtschappen.

Rond de vorige eeuwwisseling werd Westerwolde onder de aandacht van toeristen gebracht. Hierdoor werden oude bossen zoals het Metbroek en het Liefstinghsbroek beschermd door Natuurmonumenten. De Sellingerbossen daarentegen zijn pas in de tweede helft van de twintigste eeuw aangeplant. De dorpen en gehuchten zijn verbonden door middel van kronkelende wegen. De weg die Vlagtwedde met Sellingen en Ter Apel verbindt is grotendeels gelegen op de dekzandruggen langs de Ruiten-Aa. Dat geldt ook voor de weg die Onstwedde met Vlagtwedde en Wedde verbindt.

3. In het beekdal- en esdorpenlandschap van treffen we boerderijen van het Westerwoldse type aan, zoals deze in het gehucht Höfte bij Onstwedde.

⁵⁹ E. Houting, K.R. de Poel en H. Vrijer, *Westerwolde, over het landschap en de dorpen* (Leeuwarden 2013) 16.

⁶⁰ A. Buursma, *De geschiedenis van Westerwolde. De Kerken* (Groningen 1995) 25.

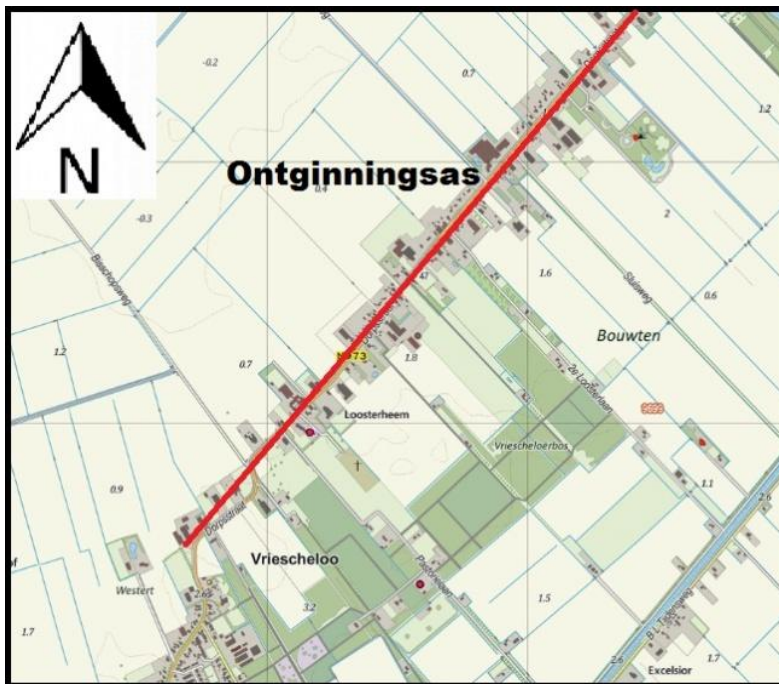
⁶¹ S. Barends e.a. ed., *Het Nederlandse landschap. Een historisch-geografische benadering* (Utrecht 2010) 141.

2.2.2 Streekdorpenlandschap

Slechts een klein gedeelte van Westerwolde kan tot het streekdorpenlandschap worden gerekend. De naam streekdorpenlandschap zegt in feite weinig over het landschap, maar wel veel over de nederzettingvorm. Deze vorm hangt nauw samen met de fysisch-geografische kenmerken van dit gebied. Bellingwolde en Vriescheloo zijn de dorpen die binnen dit landschapstype vallen. Ze zijn gelegen op een hoge langgerekte zandrug. Uit archeologisch onderzoek is gebleken dat deze dorpen opvolgers zijn van nederzettingen die in de late middeleeuwen door het opwassende water verplaatst zijn naar de droge ondergrond van de zandrug. Zodoende is bij deze dorpen anders dan bij de esdorpen, sprake van een duidelijk waarneembare ontginningsas.⁶²

Kaartfragment 2.5: Streekdorpenlandschap Vriescheloo

De ontginningsas is duidelijk waarneembaar.

Het streekdorpenlandschap kenmerkt zich door kleinschalige bebouwing, in veel gevallen niet direct aan de Mussel- of Ruiten-Aa gelegen. Vaak is de bewoningskern gelegen op een dekzandrug – in Westerwolde *Tange* genoemd – of dekzandkop – *Horst(en)* – die geschikt was voor bebouwing.⁶³ Dit verklaart waarom er veelal sprake is van een langgerekte bewoningsas. De verkaveling is relatief kleinschalig, maar wel in regelmatige vormen.

⁶² Houting e.a., *Westerwolde*, 32.

⁶³ De Vries, *Groninger plaatsnamen*, 226, 227 en 62-65.

2.2.3 Heide- en veenontginningslandschap

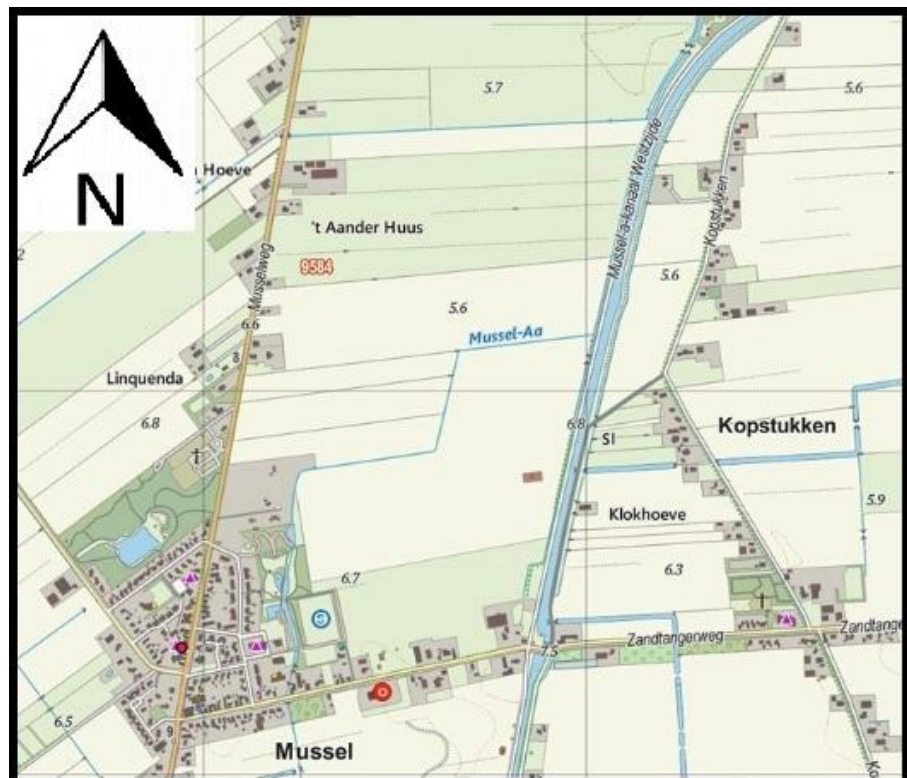
Een groot gedeelte van Westerwolde onderscheidt zich als een heide- en veenontginningslandschap. De relatief jonge ontginningen zijn veelal ontstaan na het in cultuur brengen van de vroegere woeste gronden in de negentiende en twintigste eeuw. Het gebied heeft een sterk agrarisch karakter. Het gebied is ruwweg te vinden tussen het beekdalen van de Mussel-Aa en Ruiten-Aa. Ook het gebied ten oosten van het Ruiten-Aa-kanaal kan hiertoe gerekend worden. De dorpen Mussel, Alteveer⁶⁴, Harpel en Jispingoertange zijn de grootste bewoningskernen binnen dit landschapstype. De naam *Mussel* is afgeleid van moeras. Halverwege de negentiende eeuw moet hier de eerste permanente nederzetting zijn ontstaan, met de naam *De Musselhuizen*.⁶⁵

4. De Ruiten-Aa in het Ellersinghuizerveld, gezien in de richting van Harpel.

Kaartfragment 2.6: Heide en veenontginningslandschap

De dorpen Mussel en Kopstukken worden gescheiden door het Mussel-Aa-kanaal.

⁶⁴ Hoewel Alteveer op de overzichtskaart van DRO is aangeduid als een esdorp, is dat geenszins het geval. Het wijkt qua structuur geheel af van het aangrenzende Onstwedde. Pas halverwege de negentiende eeuw ontstond het dorp Alteveer. In het volgende hoofdstuk komen we daar op terug.

⁶⁵ De Vries, *Groninger plaatsnamen*, 160, 161.

5. De vesting Bourtagne, gezien vanaf de Duitse zijde. In de linkerbovenhoek is het veel jongere dorp te zien.

Bourtange kent een unieke ontwikkelingsgeschiedenis. Dit dorp is voortgekomen uit de vesting die hier in de zestiende eeuw werd aangelegd op een langgerekte dekzandrug ten oosten van Vlagtwedde. Het aan de westzijde gelegen dorp kwam pas in de late negentiende eeuw tot ontwikkeling.

Het heide- en veenontginningslandschap onderscheidt zich van het streekdorpenlandschap door een aantal factoren. Deze ontginningen zijn veel jonger dan de streekdorpen en esdorpen die terug gaan tot de middeleeuwen. Het landschap kenmerkt zich hier door een schaakbordachtige structuur: rechte lange wegen en een verkaveling in regelmatige vierkanten en rechthoeken. Het Mussel-Aa en Ruiten-Aa kanaal doorkruisen het landschap. De wegen zijn veelal verhard, smal en langgerekt.

2.2.4 Veenkoloniaal landschap

Het veenkoloniale deel van Westerwolde bevindt zich zowel aan de uiterste westzijde als aan de uiterste oostzijde en wijkt sterk af van de hiervoor beschreven landschapstypen. De dorpen Stadskanaal, Musselkanaal en het grootste gedeelte van Ter Apel zijn ontstaan als ontginningen aan het Stadskanaal. Het Mussel-Aa- en Ruiten-Aa-kanaal hebben aansluiting op het Stadskanaal. Aan het Ruiten-Aa-kanaal ontstond één der jongste veenkoloniën: Veelerveen. We zien een opvallend verschil tussen de oude en de jonge veenkoloniën qua verkaveling. Langs het Stadskanaal zien we zeer smalle opstreckende kavels, terwijl we bij Vledderveen, Veelerveen en met name in het Hebrecht, grote langgerekte en ook blokvormige kavels zien. De bebouwing in de veenkoloniën kenmerkt zich als lintbebouwing langs een al

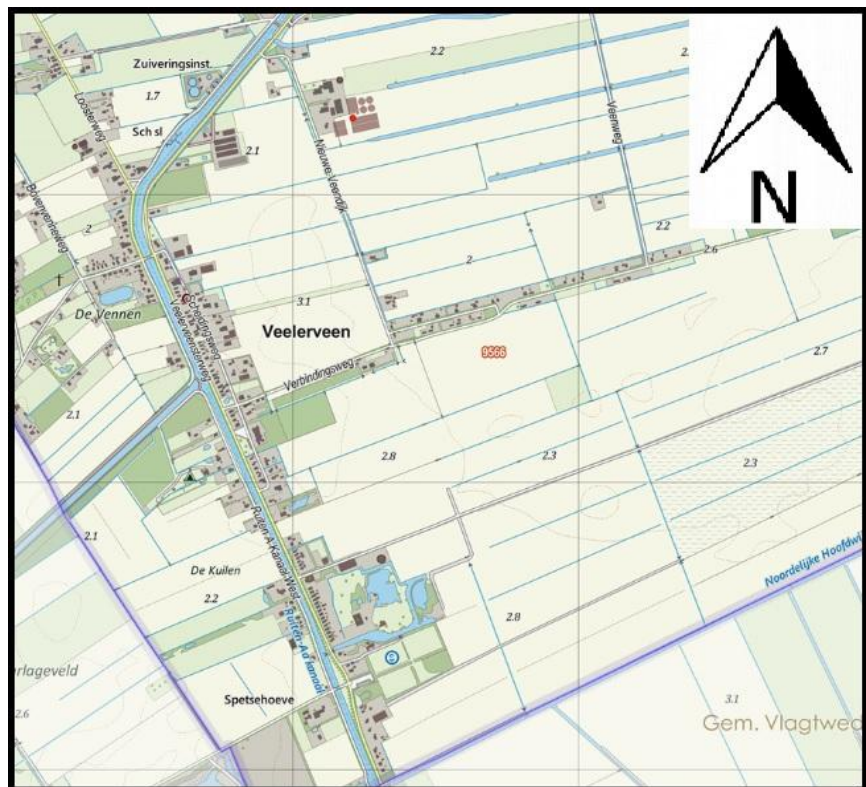
dan niet gedempt kanaal. Landbouw speelt in de veenkoloniën een grote rol, maar in de dorpen langs het Stadskanaal speelt vooral de middenstand een grote rol. Daarnaast zijn er enkele industriecomplexen. De aangeplante bossen dienen vooral voor recreatie.

6. De kerk van Veelerveen werd in 1922 in gebruik genomen.

Kaartfragment 2.7: Veenkoloniaal landschap

Veelerveen, gelegen aan het Vereenigd Kanaal, is één van de jongste veenkoloniën.

2.2.5 Rivierenstelsel van Westerwolde

In dit onderzoek speelt het afwateringsstelsel van Westerwolde een grote rol. Binnen de vier landschapstypen zijn al een aantal waterwegen genoemd. In de volgende hoofdstukken zal vooral het kanalenstelsel centraal staan. In deze subparagraaf wordt daarom het rivierenstelsel in beschouwing genomen. Voordat het kanalenstelsel tot stand was gekomen, vormden deze rivieren de aan- en afvoerwegen van water in Westerwolde. Daarom is het goed om die rivieren nader in beschouwing te nemen om zo de situatie voor de kanalisatie duidelijker in beeld te krijgen.

Kaartfragment 2.8: Rivierenstelsel van Westerwolde, 1765

Op deze in 1765 vervaardigde kaart zijn de beekdalen van de Mussel-Aa en Ruiten-Aa goed te onderscheiden.

Tegenwoordig lijkt het alsof de Mussel-Aa een klein stroompje is, dat water afvoert van het in de jaren 1980 gegraven A.G. Wildervanckkanaal. Wanneer we kaarten uit de 17^e en begin 18^e eeuw raadplegen, waarop ook het Stadskanaal nog niet te zien is, dan valt op dat de Mussel-Aa in Drenthe ontspringt. Op deze kaarten – zoals te zien is op de kaartfragmenten 2.2 en 2.8 – valt tevens op dat de cartografen niet altijd even goed wisten waar de grens tussen Groningen (Westerwolde) en Drenthe lag. In het veengebied van Valthe ontsprong het riviertje dat al meanderend Westerwolde binnenstroomde als de Mussel-Aa. Vandaag de dag is in Drenthe nauwelijks meer iets te vinden van de Mussel-Aa, die hier bekend stond als de Valthermussel of het Valtherdiep.⁶⁶

⁶⁶ G.A. Coert, *Stromen en schutten, vaarten en voordren* (Meppel 1991) 294.

7. Dal van de Ruiten-Aa bij Wessinghuizen.

Het Pagediep ontsprong in het veengebied ten zuidwesten van Ter Maarsch, maar tegenwoordig ontspringt ook deze stroom bij het A.G. Wildervanckkanaal. Ten zuiden van Onstwedde voegt het Pagediep zich bij de Mussel-Aa. Verder noordwaarts nabij

Wessinghuizen zijn drie samenvloeiingen van natuurlijke waterlopen met de Mussel-Aa. De eerste is die van het Oosterholtsdiep dat enige kilometers parallel loopt aan de Mussel-Aa. De tweede is een zijtak van de Ruiten-Aa. Ten noorden van Wessinghuizen vloeit de hoofdstroom van de Ruiten-Aa samen met de Mussel-Aa en meandert het riviertje verder als de Westerwoldse-Aa.

Anders dan bij de Mussel-Aa, zijn de sporen van de Drentse Ruiten-Aa veel duidelijker te zien in het landschap. In het Drentse Bargerveen ontspringt het riviertje de Runde dat langs Roswinkel bij Ter Apel in een aantal zijtakken splitst. Deze zijtakken – de Bosbeek en de Molen-Aa – komen weer bij elkaar in het bos bij Ter Apel en stroomt verder als de Ruiten-Aa. Dat deze verbinding tussen Runde en Ruiten-Aa nu weer te herkennen is, danken we aan een herinrichtingsproject uitgevoerd door het waterschap Hunze en Aa's dat in 2015 afgerond wordt.⁶⁷

Ten noorden van Wedde is de Westerwoldse-Aa gekanaliseerd en stroomt de rivier verder tot De Bult waar de Pekel-Aa zich bij de rivier voegt.⁶⁸ Bij Nieuweschans voegt de Westerwoldse-Aa zich bij het Vereenigd of B.L. Tijdens-kanaal. Van Nieuweschans stroomt de gekanaliseerde rivier verder als tot aan Nieuwestatenzijk waar de Westerwoldse-Aa uitmondt in de Dollard.

⁶⁷ <http://www.hunzeenaas.nl/werk-in-uitvoering/runderuitenaa>; Zie voor een blog over dit project: <http://realsiteweblog.wordpress.com/2013/11/16/de-runde-is-binnenkort-verbonden-met-de-ruiten-aa/>.

⁶⁸ De kanalisatie van de Westerwoldse-Aa staat geheel los van het kanalisatieproject dat centraal staat in dit onderzoek. De Westerwoldse-Aa werd in 1970 rechtgetrokken. De meanderende rivierloop langs Oudeschans werd gedempt. Zie: M. Hopman e.a. ed., *Milieueffectrapport. Waterberging benedenloop Westerwoldse-Aa, Kuurbos (Bos op Houwingaham), Bovenlanden en Hamdijk* (Haren 2009) 63.

2.3 Landschapsgenese

Nu de variëteit in het huidige landschap van Westerwolde is beschreven, rijst de vraag hoe deze variëteit is ontstaan. Om aspecten als de geomorfologische, geologische en bodemkundige gesteldheid van Westerwolde te kunnen verklaren moeten we ver terug gaan in de tijd. In *Op zoek naar de horizon* onderzoekt provinciaal archeoloog Henny Groenendijk de vorming van het landschap van Oost-Groningen.⁶⁹ De fysisch-geograaf Delvigne en de bodemkundige Koopman hebben in *De Geschiedenis van Westerwolde* eveneens studie verricht naar de ontstaansgeschiedenis van het landschap van Westerwolde.⁷⁰ Deze studies zijn uitgangspunt voor deze paragraaf. In bijlage I zijn een drietal thematische kaarten te vinden waar in dit hoofdstuk, maar ook in volgende hoofdstukken naar wordt verwezen.

De oudste geologische afzetting in Westerwolde treffen we aan in het zandwinningsgebied bij Sellingerbeetse. De zwarte bovengrond is hier machinaal afgegraven, evenals het daaronder liggende dekzand. Direct onder het dekzand ligt materie die meer dan 500.000 jaar geleden is afgezet. Deze materie bestaande uit grind en zand is ontstaan als afzetting van voorlopers van de huidige Rijn en staat bekend als de Formatie van Urk.⁷¹ In deze geologische tijdsperiode bereikte het landijs het huidige Nederland niet en was er sprake van een toendraklimaat.

Dat was tijdens het Elsterien (ca. 475.000-410.000 BP) niet meer het geval. Het landijs bereikte in deze IJstijd de huidige provincies Groningen, Friesland en Drenthe. De geologische afzetting die uit deze periode stamt, staat bekend als de Formatie van Peelo en bestaat uit fijn stuifzand en zware potklei. Deze smeltwaterafzetting ontstond in de tunneldalen die waren ontstaan onder de ijsskap. De stugge potklei komt bij Winschoten, maar ook bij Onstwedde dicht onder het oppervlak voor en is uitermate geschikt voor het maken van aardewerk.⁷²

Na een warme periode waarin het ijs zich weer terugtrok, volgde opnieuw een koude periode, de Saale IJstijd (ca. 370.000-130.000 BP). In deze geologische tijdsperiode bereikte het landijs zijn maximale omvang. De grens van het landijs lag in Midden-Nederland. De sporen van deze grens zijn in het landschap erg goed zichtbaar in de vorm van stuwwallen, die in het zuiden van Nederland niet voorkomen. Deze komen we ook in Westerwolde tegen. Een stuwwal ontstond doordat de pleistocene aardlagen door het opstuwende landijs vooruit werden gedrukt. Wanneer we de geomorfologische kaart bekijken, zien we dat er van Schildwolde tot de Hasseberg bij Sellingen een lijn van stuwwallen ligt in Oost-Groningen. Onstwedde is gelegen op zo'n stuwwal. De naam Hasseberg – op 18^e-eeuwse kaarten *Harse*

---

⁶⁹ H.A. Groenendijk, *Op zoek naar de horizon. Het landschap van Oost-Groningen en zijn bewoners tussen 8000 voor Christus en 1000 na Christus* (Groningen 1997).

⁷⁰ J.J. Delvigne en G.J. Koopman, *De geschiedenis van Westerwolde. Het landschap* (Groningen 1991).

⁷¹ *Ibid*, 112.

⁷² *Ibid*, 23.

Berg – is afgeleid van de hardheid van het keileem waaruit deze heuvel bestaat.⁷³ Keileem is een afzetting die bestaat uit keien en leem die door de grote druk van het landijs is samengeperst. Voor de Hervormde kerk in Onstwedde en voor de sporthal in Alteveer ligt een stille getuige van het Saalien in de vorm van een zwerfkei. Deze keien zijn hier in het Saalien terecht gekomen, evenals de keien waar in een later stadium de hunebedden in Drenthe uit zijn opgebouwd.

Na een korte warme periode – het Eemien – volgde een laatste ijstijd, het Weichselien (ca. 115.000 -10.000 BP). Tijdens het Weichselien bereikte de ijskap het huidige Nederland niet. De in de warme periode ontstane toendra maakte plaats voor een poolwoestijn. Als gevolg van krachtige winden ontstond een golvende deken van zand. Dit geelbruinkleurige zand, dekzand genaamd, komt veel voor in Westerwolde. Door de lage temperatuur was begroeiing niet of nauwelijks mogelijk. Hierdoor hadden water en wind vrij spel op de bodem. Gevolg was het ontstaan van dekzand- en rivierduinruggen. Dit had gevolgen voor de afwatering van Westerwolde, waar we later op terug komen. In het Laat-Weichselien werd het geleidelijk minder koud. Hierdoor kon de vegetatie zich langzaam uitbreiden. Des te warmer het werd, des te gevarieerder en groter de hoeveelheid vegetatie. Het glooiende zandlandschap van Westerwolde werd bedekt met halfopen bossen. Deze bossen bestonden onder andere uit eiken en linden.

De hierop volgende warme periode, het Holoceen, startte ongeveer 10.000 jaar geleden. De ijskap smolt, waardoor een aanmerkelijke stijging van de zeespiegel plaats vond. Datzelfde gold voor het grondwaterpeil. Op een gegeven moment stond het grondwater aan het maaiveld waardoor er plassen met stilstaand water konden ontstaan. De plassen werden geleidelijk opgevuld met dode plantenresten. Zolang de begroeiing werd beïnvloed door grondwater en hoge waterstanden van het bekenstelsel, ontstond er voedselrijk laagveen. Op plaatsen waar het veen buiten bereik van voedselrijk water kwam, ontstond voedselarm hoogveen.⁷⁴ Dit proces van veenvorming startte zo'n 7500 jaar geleden en zou 5000 jaar aanhouden. Grote delen van Nederland kwamen onder een metersdikke laag veen te liggen. Ook in Westerwolde zette de veengroei aan, waardoor het zandlandschap Westerwolde een smal en langgerekt eiland in het veen werd. Daarnaast stond de noordgrens onder invloed van inbraken van de Dollard. Bewoning was alleen mogelijk op de dekzandruggen langs de beken. Dit bewoningspatroon zou tot in de 19^e eeuw Westerwolde kenmerken.

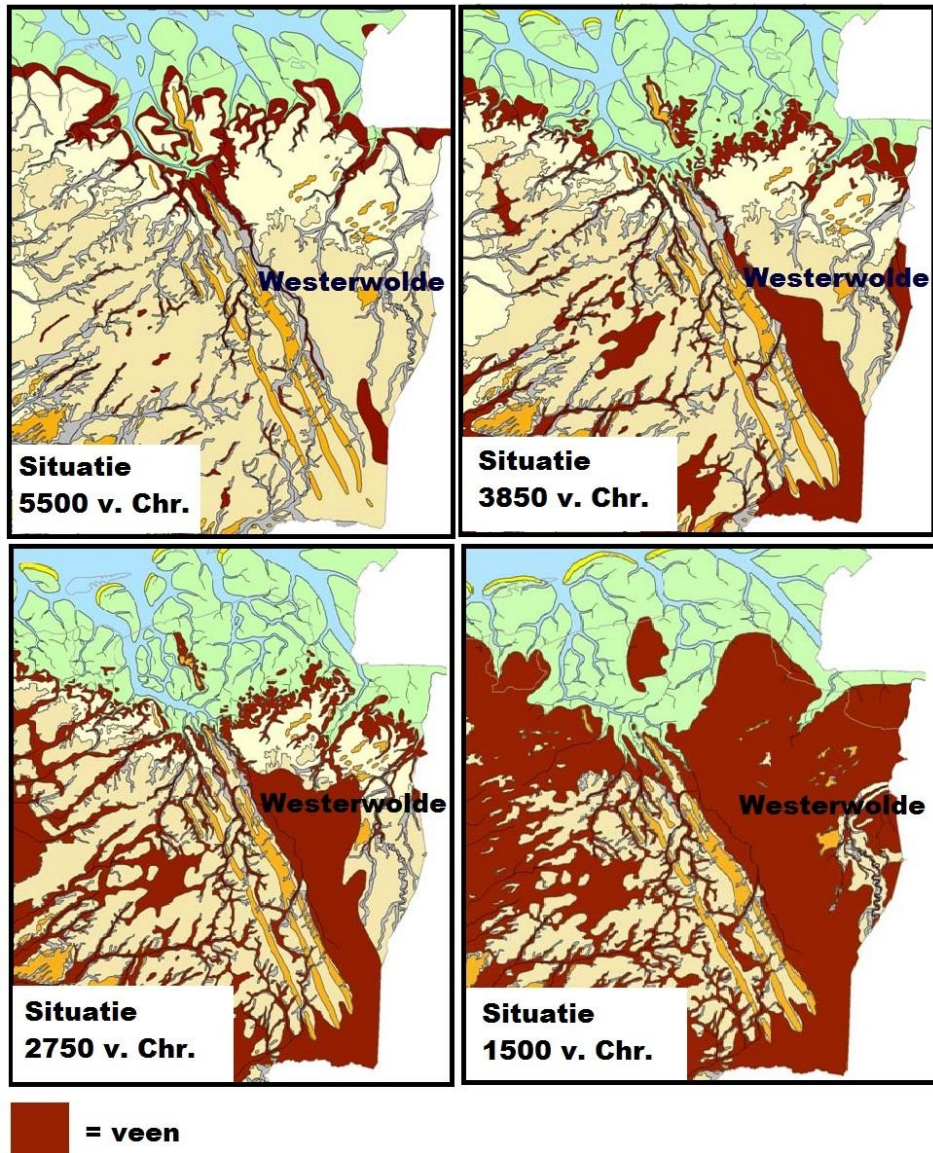
---

⁷³ Delvigne en Koopman, *Het landschap*, 24.

⁷⁴ Barends, *Het Nederlandse landschap*, 63.

**Kaartfragment 2.9:
Veengroei in
Westerwolde**

Op deze fragmenten is goed te zien hoe Westerwolde een geïsoleerd zandeiland in het veen werd.

“Het hydrologische regime is de ruggengraat van de landschapsreconstructie vóór en tijdens de veengroei”; aldus Groenendijk.⁷⁵ Daarom is het goed om ook de waterhuishouding in beschouwing te nemen. De toevoeging *Aa* in de naam van rivieren duidt op een prehistorische oorsprong van een waterweg.⁷⁶ Reeds in het late Weichselien moeten er riviertjes door Westerwolde gestroomd hebben. Dit blijkt uit de aanwezigheid van de flankerende rivierduinen, die we bij veenstromen niet aan zouden treffen.

Wanneer we de geomorfologische kaart van Westerwolde bekijken zien we een opmerkelijk fenomeen waar Groenendijk in zijn onderzoek gebruik van maakt. Om het hydrologische regime van het verre verleden te kunnen onderzoeken, moeten vroegere stroomdalen blootgelegd worden. Dat kan aan de hand van de geulopvullingen van de

⁷⁵ Groenendijk, *Op zoek naar de horizon*, 187.

⁷⁶ M. Schönfeld, *Nederlandse Waternamen* (Brussel 1955) 65.

meanderende dalvormige laagten, die we aantreffen aan weerszijden van zowel het Pagediep als de Mussel- en Ruiten-Aa. Zo'n laagte staat bekend als een *rille*.⁷⁷ Deze rillen vormen een netwerk van voorgangers van de huidige stroomdalen. Met deze wetenschap is het te verklaren waarom begin twintigste eeuw er nabij Laudermarke en Wessingtange – beide jonge heideontginningen – sporen van prehistorische bewoning zijn gevonden. Dit hangt samen met Groenendijks conclusie, dat het drainage effect van de riviertjes slechts zeer gering is geweest. Alleen de oeverzones van de beken waren aantrekkelijk voor bewoning.⁷⁸ Daarnaast waren de riviertjes ook weinig geschikt als vaarroute. Als het al mogelijk was, konden de natuurlijke waterwegen in de bovenloop alleen lokaal functioneren als vaarweg. In de onderloop – ten noorden van Wedde – was de Westerwoldse-Aa wel te bevaren.⁷⁹

De noordgrens van Westerwolde heeft lange tijd onder invloed van de zee gestaan. Rond 600 voor Christus trokken de eerste mensen naar het Waddengebied om zich te vestigen in het kweldergebied, onder andere in het huidige Reiderland. Door de geringe zeespiegelstijging en door afzetting van klei, ontstond een landschap dat balanceerde op de grens van zee en land. In de late middeleeuwen won de zee echter meer en meer terrein. Dankzij een aantal gedocumenteerde stormvloed, weten we dat in de late middeleeuwen een inham ontstond die later de Dollard zou worden genoemd. Met name de Eerste Marcellusvloed (1217), de Luciovloed (1287) en de Tweede Marcellusvloed (1362) eisten hun tol. Tijdens deze waterrampen verloren velen het leven en werden vele dorpen in het Reiderland door het oprukkende water verzwolgen. Andere dorpen werden op hoger gelegen zandruggen herbouwd. Uit archeologische vondsten is gebleken dat Vriescheloo zo'n verplaatst dorp is.⁸⁰ De noordgrens van Westerwolde kwam dus onder invloed van de Dollard te staan en dat zou vele eeuwen zo blijven.

Wanneer we de huidige topografische- en hoogtekaart erbij pakken, valt op dat er in de moderne tijd veel land is terug gewonnen op de Dollard en dat er nog altijd een relatief groot hoogteverschil is tussen Westerwolde en het Oldambt en met name het Reiderland. Vanaf de zeventiende eeuw zijn er vele dijken aangelegd en werd nieuw land ingepolderd. Daardoor moest het Drentse kwelwater via de meanderende riviertjes van Westerwolde een langere weg afleggen, alvorens het kon uitmonden in de Dollardboezem. Wanneer deze boezem verlandde en dichtslibde had men niet alleen in het stroomdal van de Westerwoldse-Aa overlast van het water, maar ook in de hoger gelegen delen ten zuiden van Wedde. Zolang het veen het water vast hield, bleef de overlast beperkt.

---

⁷⁷ Stichting Bodem Kartering (Stiboka), *Bodemkaart van Nederland. Toelichting bij kaartblad 13, 18 en 23* (Wageningen 1980) 44. Zie ook bijlage I.

⁷⁸ Groenendijk, *Op zoek naar de horizon*, 200.

⁷⁹ *Ibid*, 235.

⁸⁰ M.G.J. Duijvendak e.a. ed., *Geschiedenis van Groningen. Deel I Prehistorie – Middeleeuwen* (Zwolle 2008) 116.

Vanaf de zeventiende eeuw kwam de ontginning van het veen – onder leiding van de stad Groningen – goed op gang.⁸¹ Langs de eerder genoemde Semslinie werd in de jaren 1760 het Stadskanaal aangelegd, waar spoedig een veenkolonie met dezelfde naam ontstond. In de 18^e en 19^e eeuw werd het veen in Drenthe eveneens afgegraven. Met de afgraving van het veen verdween de sponswerking. De waterdruk op de stroomdalen van Westerwolde werd hierdoor vergroot. Van innovatie en vooruitgang was in Westerwolde echter geen sprake. “Het landschap scheen tot verval gedoemd en ging achteruit.”; aldus Dilling, die hier de landschappelijke situatie van Westerwolde voor de kanalisatie samenvat.⁸² Of het werkelijk achteruit ging is te betwijfelen. Feit is dat Westerwolde in de 19^e eeuw steeds vaker en heviger te maken had met wateroverlast. Waarom was er ogenschijnlijk wel activiteit in de omliggende veenkoloniën en niet in Westerwolde? Zo lijkt het landschappelijke isolement, een maatschappelijk isolement als gevolg te hebben gehad. Daarom moeten we – in vogelvlucht – de maatschappelijke ontwikkeling van Westerwolde in beschouwing nemen.

2.4 Een korte geschiedenis tot het midden van de 19^e eeuw

Westerwolde werd al in een vroeg stadium bewoond. De sporen van deze prehistorische bewoning werden vanaf de jaren 1920 bloot gelegd door de vermaarde archeoloog Albert Egges van Giffen. De opgravingen in Laudermarke en Wessinghuizen hadden een wetenschappelijke voorbeeldfunctie in de archeologie.⁸³ De eerste geschreven verwijzingen naar Westerwolde stammen uit de 9^e-10^e eeuw. Keizer Lodewijk de Duitser vermaakte in 875 de kerkdorpen *Unsved*, *Wedde*, *Sallinge*, *Vlachtwedde*, en *Vresschenlo* aan de abdij van Corvey in het huidige Duitsland. Hierdoor ontstond de band tussen Westerwolde en de bisschop van Münster die later het wereldlijke gezag overnam van Corvey.⁸⁴ De bisschop gaf Westerwolde in de 14^e eeuw in leen aan de hoofdelingen-familie Addinga uit het Reiderland. De Addinga's regeerden Westerwolde met harde hand vanuit de burcht te Wedde. Na militaire interventie van de stad Groningen in 1478 was het gedaan met de macht van de Addinga's.

De stad Groningen had zich ondertussen ontwikkeld tot een belangrijke macht en toonde grote belangstelling voor de heerlijkheid. Westerwolde was immers de verbinding over land met Duitsland.⁸⁵ In de 16^e eeuw was Westerwolde speelbal van de bisschop van Münster, Karel van Egmond hertog van Gelre en keizer Karel V. Uiteindelijk beleende Filips

---

⁸¹ M. Schroor, *Stadstaat Groningen. De Groninger stadsrechten en buitenbezittingen 1612-2000* (Groningen 1999) 107-111.

⁸² K. Dilling, *Kanalisatie en ontginning van het landschap Westerwolde* (1917) 13.

⁸³ Groenendijk en Waterbol, *Urnen en Essen*, 18, 19.

⁸⁴ Abbes, *Lezen in het landschap*, 13 en 23.

⁸⁵ Indertijd was er nog geen sprake van de huidige Bondsrepubliek Duitsland, maar van een lappendeken van autonome Duitse staten. Lange tijd grensde Westerwolde aan het bisdom Münster, dat zowel kerkelijk als wereldlijk gezag uitoefende.

II – en dus niet de bisschop van Münster – Jean de Ligne graaf van Arenberg met Westerwolde. Arenberg sneuvelde in 1568 tijdens de gevechten bij Heiligerlee. Aangezien de Arenbergs in de Opstand partij kozen voor de Spaanse zijde, werd Westerwolde in 1593 veroverd door de troepen van Willem Lodewijk van Nassau. Als veroverd gebied voor de jonge Republiek der Verenigde Nederlanden was Westerwolde – evenals delen van Brabant en Limburg – een generaliteitsland.⁸⁶ Met de overgang naar het protestantisme volgde ook de confiscatie van de kloosterbezittingen bij Ter Apel door de stad Groningen. Tot aan de Franse inlijving van Nederland bestuurde een landdrost vanuit de Wedderburcht het gebied in naam van de stad Groningen.

8. Gravure rond 1600, waarop de inname van de burcht te Wedde door de Staatse troepen onder leiding van Willem Lodewijk van Nassau te zien is.

Zeer belangrijk voor het landschappelijke karakter van oostelijk Westerwolde was de aanleg van een vijfpuntige schans in 1580. Deze schans zou uitgroeien tot de vesting Bourtange.⁸⁷ De op een dekzandrug gelegen vesting, was één van de weinige

begaanbare toegangswegen richting de stad Groningen. Het was dan ook voor de landsverdediging van groot belang dat de omliggende moerassen nat zouden blijven. Om dit te bewerkstelligen werden er leidijken aangelegd die het uit het oosten komende water konden tegenhouden.⁸⁸ Langs de landsgrens werd dus een lint van verdedigingswerken en leidijken aangelegd. In Oost-Groningen zijn naast Bourtange nog enkele vestingdorpen waarvan Oudeschans en Nieuweschans (Langakkerschans) de bekendste zijn.⁸⁹

In 1617 deed de weduwe van de zoon van Jean de Ligne graaf van Arenberg de heerlijke rechten voor 125.000 gulden van de hand aan de Amsterdamse koopman Willem van den Hove, die ze drie jaar later alweer verkocht aan de stad Groningen.⁹⁰ De bisschop van Münster had echter nooit afstand gedaan van zijn heerlijke rechten. Zodoende lag

⁸⁶ P.J. van Winter, *Westerwolde generaliteitsland* (Assen 1948).

⁸⁷ Karel, 'Op die Bertaing', 3-29.

⁸⁸ Abbes, *Lezen in het landschap*, 53.

⁸⁹ M. Schroor en J. Meijering, *Golden Raand* (Assen 2007) 113.

⁹⁰ J.W. Hiskes, *Westerwolde* (Den Haag 1984) 56-59.

Westerwolde in 1672 opnieuw in de frontlinie in de oorlog tussen de Republiek en de Münstersen onder leiding van *Bommen Berend*, bisschop Christoph Bernhard von Galen. Bourtange hield stand en werd niet ingenomen. Om de watertoevoer naar de vesting Bourtange te garanderen werd de Sellingersloot – later Moddermansdiep genoemd – in de zeventiende eeuw gegraven. Rond 1672 is hier in de Ruiten-Aa een dam van rijshout aangelegd. De *Rijsdam* zorgde er voor dat er voldoende water naar de vesting kon stromen om zo het moeras nat te houden.⁹¹

We maken een grote stap in de tijd. Aan het einde van de 18^e eeuw transformeerde de gedecentraliseerde Republiek onder Franse invloed tot een eenheidsstaat. Daarmee kwam er ook een einde aan de status van Westerwolde als generaliteitsland. De eenheidsstaat bleef in 1813 bestaan toen het Koninkrijk der Nederlanden tot stand kwam. Dit had tot gevolg dat de bestuurlijke verhoudingen, zowel tussen de provincie en de rijksoverheid, als die tussen de Stad en Westerwolde geheel anders werden dan ten tijde van de Republiek. Na lange tijd een bijzondere positie binnen Stad en Ommeland te hebben gehad, werd Westerwolde nu definitief onderdeel van de provincie Groningen in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden.⁹²

9. In 1796 werd ten oosten van Bourtange – Abeltjeshuis – een nieuwe verdedigingslinie aangelegd. In 1939 werd dit gebied door stichting Het Groninger Landschap aangekocht. Sindsdien heeft het gebied een beschermde status.

Zie ook: M. Schroor en J. Meijering, *Golden Raand* (Assen 2007) 290, 291.

⁹¹ Delvigne en Koopman, *Het landschap*, 105. De Rijsdam zou bij de kanalisatiewerkzaamheden in 1908 worden opgeruimd.

⁹² Duijvendak e.a. ed., *Geschiedenis van Groningen. Nieuwste tijd – heden*, 52.

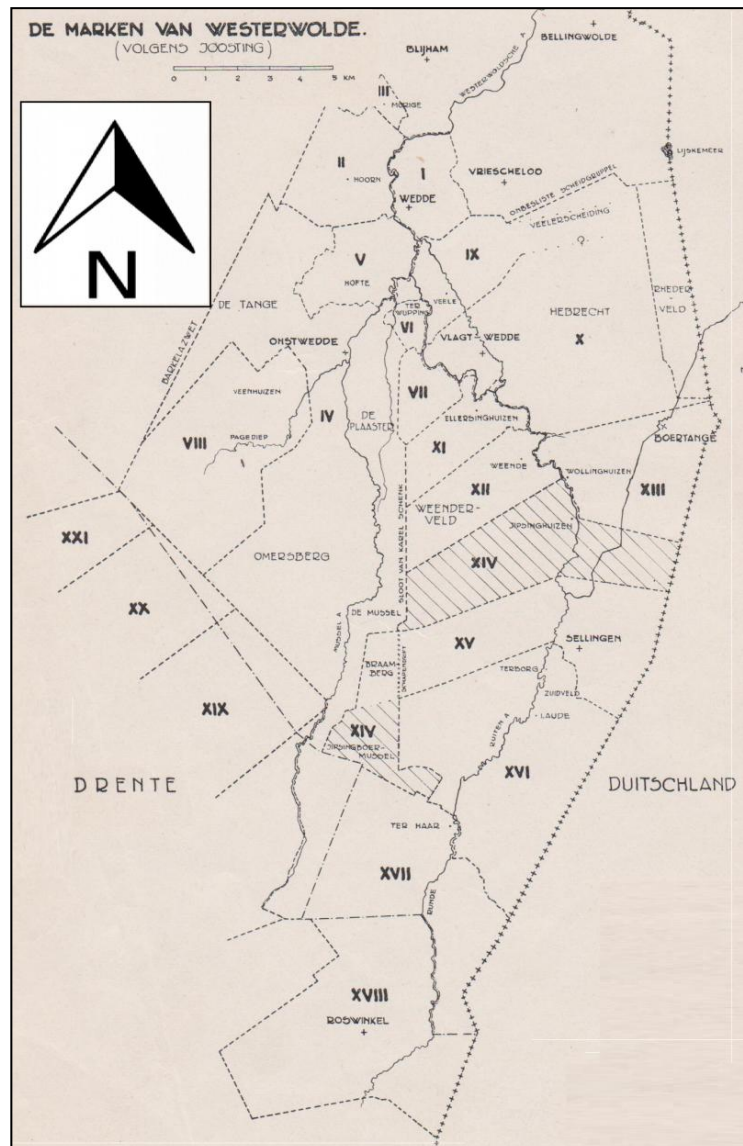
2.5 Twee katalysatoren voor een vernieuwd landschap

Twee veranderingen in de 19^e eeuw zouden het landschap van Westerwolde ingrijpend veranderen. De eerste vond plaats in Bourtange. In 1851 werd besloten de vesting te ontmantelen. Deze opheffing van de defensieve functie had als gevolg dat het niet langer noodzakelijk was dat de gronden rondom de vesting nat werden gehouden. Ook werden de beperkingen die rondom de vesting golden qua (land)bouw opgeheven. De militairen vertrokken, de grachten werden gedempt en de vestingwallen verzakten. Van een vestingdorp veranderde Bourtange in een agrarisch dorp. Hoewel deze functieverandering voor Bourtange ook een landschappelijke verandering ten gevolge had, was dit niet de meest ingrijpende verandering die zich in Westerwolde voordeed in de 19^e eeuw.

Een zeer ingrijpende verandering die zich in de 19^e eeuw voordeed, was de opheffing van een systeem dat vanaf de middeleeuwen bepalend was geweest voor het landschap en voor de bevolking van Westerwolde. Dit was het systeem van de boermarken. Zoals gezegd bestond Westerwolde uit een vijftal kerspelen. Deze kerspelen waren op hun beurt onderverdeeld in boermarken. De boermarke bestond uit een agrarische nederzetting met het bijbehorende dorpsgebied.

Kaartfragment 2.10: Marken in Westerwolde

Op deze kaart zien we de marken van Westerwolde zoals die aan het begin van de 19e eeuw bestonden. Het gebied XIV in het zuidwesten werd lange tijd betwist tussen de Lauder boeren en Jipsinghuizer boeren. Het conflict werd uiteindelijk beslecht in het voordeel van Jipsinghuizen.

De *waarsgerechtigden* waren de grondeigenaren met een aandeel in het gebruiksrecht van de gemeenschappelijke gronden van de boermarke. Dit aandeel werd in Westerwolde *mollenwaar* of *vorrelwaar* genoemd. De rechten en plichten van de gewaarden waren vastgelegd in de *willekeur*. Aan het hoofd van de gewaarden stond de *boerrichter*. Hij werd jaarlijks gekozen en moest er op toezien dat de willekeur werd nageleefd.⁹³ Muntinga vat het in zijn landbouwkundige studie treffend samen door te stellen dat “de afzonderlijke boer, niet vrij was in zijn handelingen; Hij moest zich geheel aanpassen bij de gemeenschap. Dit moet grooten invloed gehad hebben op de psyche van het volk!”⁹⁴ Eeuwenlang was de boermarke van grote invloed op de maatschappelijke en landschappelijke inrichting van de Nederlandse zandgronden, maar hier kwam aan het begin van de 19^e eeuw verandering in.⁹⁵

Het proefschrift van H.B. Demoed over de markeverdelingen in Oost-Nederland is getiteld *Mandegoed schandegoed*.⁹⁶ Met deze titel gaf Demoed aan dat het gemeenschappelijk bezit (mandegoed) in de vroege 19^e eeuw niet door iedereen als positief werd ervaren. Het werd door sommigen als een ouderwets middeleeuws relict beschouwd. Tijdens de Franse overheersing van Nederland, ging de overheid zich met het markensysteem bezighouden en werden de eerste wetten ontworpen die de markeverdeling moesten bewerkstelligen. Aanleiding waren de dreigende voedseltekorten. De idee was dat de woeste gronden ontgonnen moesten worden ten behoeve van de landbouw.

Door de politieke omwenteling in 1813 kwam er vooralsnog weinig terecht van markeverdelingen in Nederland. Slechts enkele marken werden in de daaropvolgende decennia ontbonden, waaronder die van Zutphen. Voor verdeling werd eerst Koninklijke goedkeuring gevraagd. Bij de verdeling in Zutphen was het Tweede Kamerlid Frederik ridder van Rappard betrokken. Volgens Demoed werd het markeverdelingsprogramma dankzij Rappard onder de aandacht gebracht van koning Willem I.⁹⁷ Zodoende besloot de rijksoverheid per Koninklijk besluit op 24 juni 1837 dat de wetten van 1809 en 1810 alsnog uitgevoerd moesten worden. Bijkomend gevolg van de verdeling van de marken was dat er nu eindelijk waterschaps- en vermogensbelasting geheven kon worden, wat voorheen niet mogelijk was.

In veel delen van Nederland maakten grootgrondbezitters gebruik van de kans om tegen een lage prijs grote stukken grond op te kopen. Zij die het kapitaal bezaten konden deze gronden ook daadwerkelijk ontginnen. Dit was in Westerwolde niet het geval. Duizenden hectares aan onontgonnen heide en veengronden werden in de periode tussen 1837 en 1882 particulier bezit.⁹⁸ Aangezien de kersverse eigenaren meer lasten dan lusten

---

⁹³ C.J. en R.M.A. Wegman, *Westerwolders en hun woningbezit 1568-1829. Het kerspel Vlagtwedde. Het Dorp Vlagtwedde* (Zutphen 1993) 20.

⁹⁴ Muntinga, *Westerwolde*, 47.

⁹⁵ S. Barends, *Het Nederlandse landschap*, 146.

⁹⁶ H.B. Demoed, *Mandegoed schandegoed. De markeverdelingen in Oost-Nederland in de 19de eeuw* (Zutphen 1987). Demoed noemt Westerwolde wel als markengebied, maar gaat hier verder niet op in.

⁹⁷ Demoed, *Mandegoed schandegoed*, 61.

⁹⁸ Abbas, *Lezen in het landschap*, 69.

van hun nieuwe bezit hadden, kwam het met regelmaat voor dat de woeste gronden kort na verdeling werden doorverkocht aan mensen en organisaties die niet afkomstig waren uit Westerwolde. In de volgende hoofdstukken komen we terug bij deze nieuwe grondeigenaren. In 1882 werd de boermarke van Jipsinghuizen als laatste functionerende boermarke in Westerwolde verdeeld.

2.6 Westerwolde aan de vooravond van kanalisatie

Hoewel de ontmanteling van de vesting Bourtange en de ontmanteling van het markensysteem grote invloed hadden op mens en landschap in Westerwolde, lijken deze ontwikkelingen geen directe aanleiding voor de kanalisatie te zijn geweest. Deze paragraaf doet vermoeden dat het verhaalt over een korte tijdsperiode die voorafging aan de kanalisatie van Westerwolde. Er waren echter al ver voor de 19^e eeuw plannen om een kanaal of een kanalenstelsel aan te leggen in Westerwolde. Deze paragraaf verhaalt dan ook van een lange vooravond. De aandacht gaat vooral uit naar de ontwikkelingen voor 1880 op het gebied van wateroverlast en de preventie daarvan.

Waarom zou men Westerwolde überhaupt willen kanaliseren? Een kanaal kan dienen om water aan of af te voeren. Daarnaast kan een kanaal de infrastructuur verbeteren doordat het gebieden met elkaar verbindt. Beide redenen zijn voor Westerwolde van toepassing. Hoewel het huidige kanalenstelsel pas in 1920 voltooid werd, waren er al in de late middeleeuwen plannen om Westerwolde van een kanaal te voorzien. In opdracht van de stad Groningen werd in 1483 begonnen aan de aanleg van een kanaal dat de Westerwoldse-Aa ten noorden van Wedde zou moeten verbinden met de Eems. De reden hiervan was dat de stad Groningen zo de tolheffing van de stad Emden aan de Dollard zou kunnen omzeilen.⁹⁹ Ten noorden van Vlagtwedde werd een traject gegraven dat nu nog in het landschap te zien is: de Oude Gracht. Om onduidelijk gebleven redenen is dit verbindingskanaal nooit tot stand gekomen.¹⁰⁰

In de daaropvolgende eeuwen kwam kanalisatie van Westerwolde sporadisch ter sprake. In de 18^e eeuw kwamen de plannen uit 1483 nogmaals ter sprake bij het provinciaal bestuur. Het bleef echter bij plannen.¹⁰¹ Door de aanleg van de verdedigingslinie van schansen en leidijken, was er behoefte aan een natte oostgrens. Herhaaldelijk zou de verdedigingslinie van nut blijken te zijn. Dat betekende echter niet dat het water altijd nuttig was. Het tegendeel bleek vooral in de 19^e eeuw. Wateroverlast leek een steeds groter probleem te worden. Door de sponswerking had het veen lange tijd een grote hoeveelheid kwel- en regenwater vastgehouden. Doordat het veen in aangrenzende gebieden

---

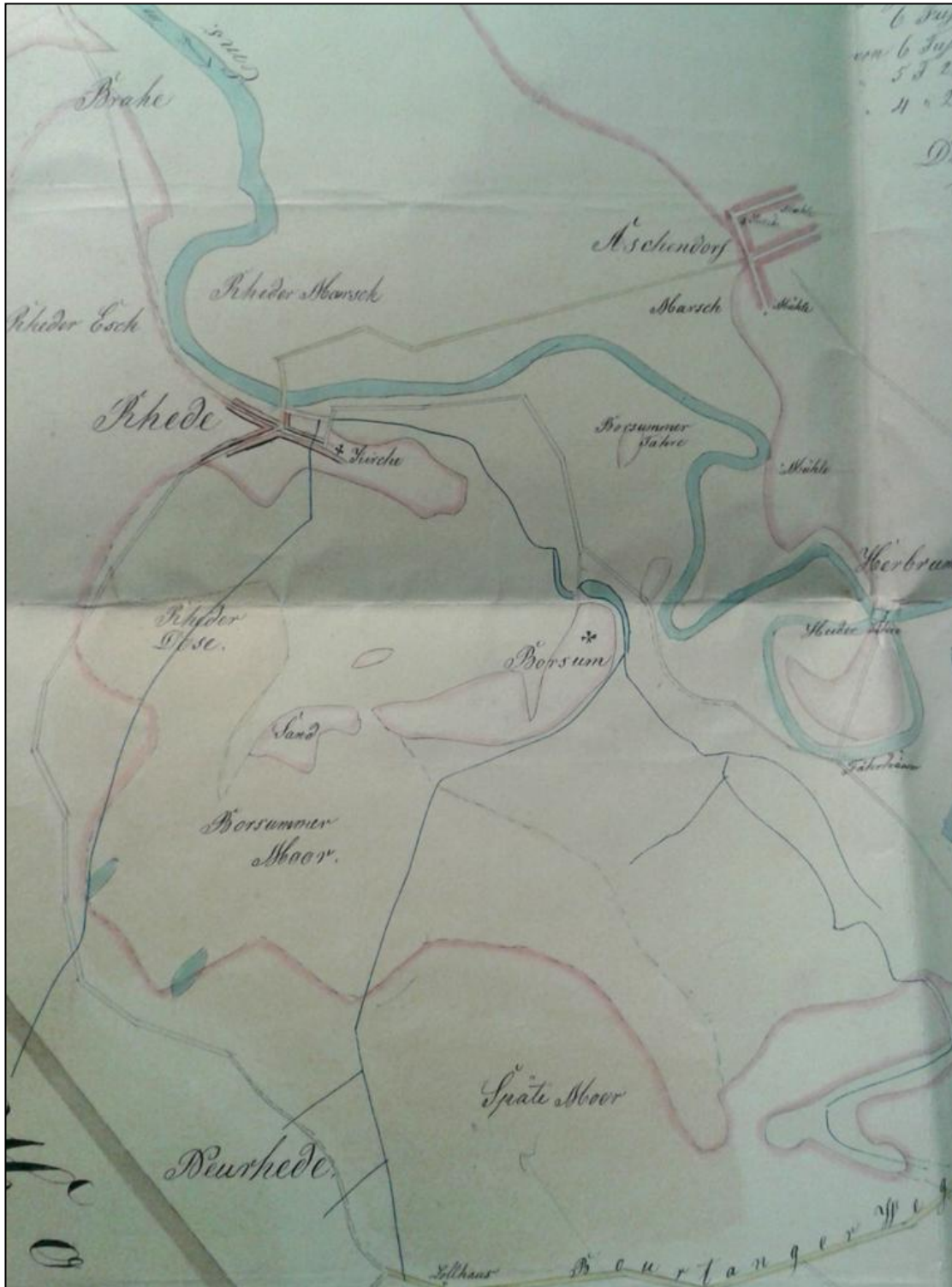
⁹⁹ Abbes, *Lezen in het landschap*, 33.

¹⁰⁰ Delvigne en Koopman, *Het landschap*, 77.

¹⁰¹ Muntinga, *Westerwolde*, 152.

**Kaartfragment 2.11:
Wateroverlast bij de Eems**

Dat men ook aan de andere kant van de rijksgrens wateroverlast had, blijkt uit deze kaart die de overstromingen (rood omlijnd) in het dal van de Eems laten zien in de winter van 1854-1855. Onderin zien we de Bourtangerweg die via Abeltjeshuis naar Bourtange loopt.

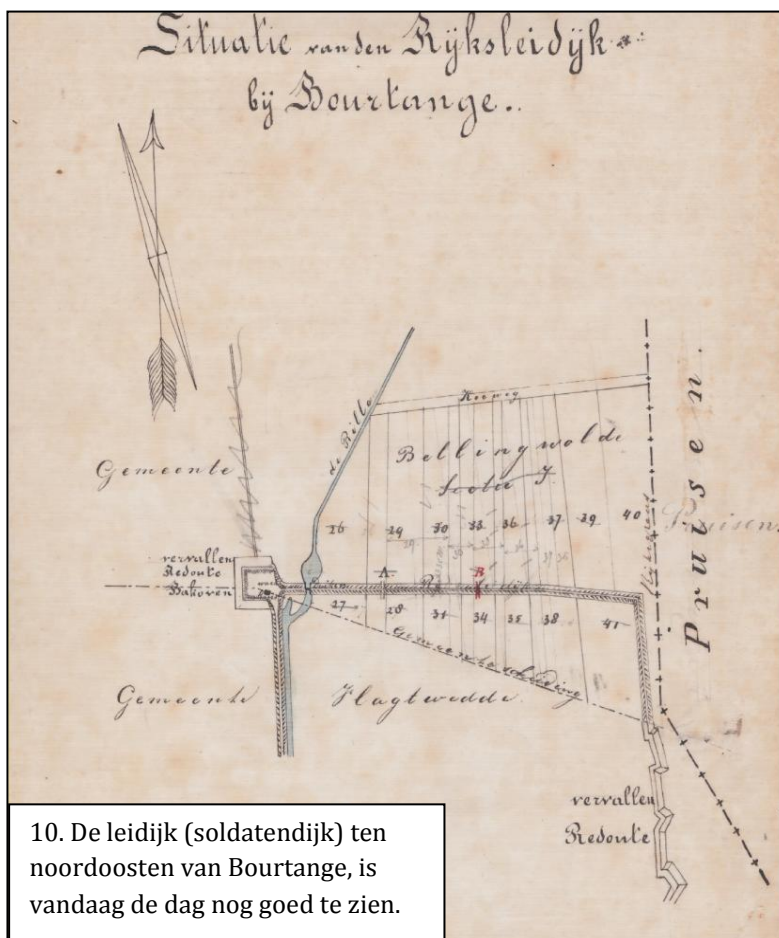

werd afgegraven – met name in Drenthe – kregen de Mussel-Aa en Ruiten-Aa te maken met een vergrote hoeveelheid af te voeren water.¹⁰²

De toename van water uit de Drentse Veenkoloniën was echter niet de enige oorzaak van de vergrote hoeveelheid af te voeren water. “De naburige Hannoveranen maken gewoonlyke korte metten om zich van ’t overtollige te ontdoen; zij steken eenvoudig de dijken door, waardoor de lager gelegene dorpen in Westerwolde nog meer last krijgen.”; aldus een krantenverslag uit 1868.¹⁰³ Samen met de Hannoverische – en vanaf 1866 Pruisische – regering werd er enige tijd vergaderd over een grenskanaal. In het volgende hoofdstuk zal dit kanaalplan verder toegelicht worden.

Met regelmaat leidde een overschot aan water tot problemen. Oogsten mislukten en soms moesten mensen hun huizen zelfs verlaten. “Even als in het vorige jaar, was ook nu weder het district Westerwolde het hoofdtooneel van rampspoed en ellende. Reeds in Augustus 1844 ontstond er, ten gevolge van buitengewonen regen en van het verbreken eener waterkeering te Ter Apel, een zoo hooge waterstand, dat de meeste zomergewassen aldaar verloren zijn gegaan.”¹⁰⁴ In de (landelijke!) kranten werd gespeculeerd hoe deze problematiek verholpen kon worden. “Deze ongelukkige gesteldheid levert een nieuw bewijs op van de door ons [de Staatscourant] sedert lang erkende en levendig gevoelde noodzakelijkheid, om in den waterstaat van Westerwolde radicale verbeteringen tot stand

10. De leidijk (soldatendijk) ten noordoosten van Bourlange, is vandaag de dag nog goed te zien.

¹⁰² Notaris J.S.A. Koning uit Wedde geeft een levendig verslag van de wateroverlast in de jaren 1830-1850. Voor dit verslag zie: RHC GrA, toegang 663 Verzameling J.S.G. Koning, inv. nr. 66 Stukken betreffende de waterstaat.

¹⁰³ *Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad: algemeen advertentie-blad*, 6 februari 1868.

¹⁰⁴ *Algemeen Handelsblad*, 18 augustus 1845.

te brengen. Onderscheidene ontwerpen, als: herstelling van de zoogenaamde leidijken achter Ter Apel, en van de waterkeeringen in het Westerwoldsche; wegneming van beletselen in den afvoer van water langs de river de Aa (...), bevordering van den afvoer buiten de Statenzijl.”¹⁰⁵ Niet alleen een overschot aan water kon tot veel problemen zorgen. In de zomer van 1847 kampten de akkers in Westerwolde juist met een watertekort en was de Ruiten-Aa volledig onbevaarbaar.¹⁰⁶

Het bleef vooralsnog bij suggesties, tot heuse plannen kwam het niet. In zijn landbouwkundige studie noemt Muntinga een aantal voorlopers van de daadwerkelijke kanalisatie, maar ze belanden allen volgens Muntinga in “den bekenden doofpot”.¹⁰⁷ Hoewel geen van alle plannen daadwerkelijk werd uitgevoerd, belandden ze niet in de doofpot. Kanalisatie van Westerwolde was een thema dat vanaf het midden van de 19^e eeuw veelvuldig ter sprake kwam in de politiek, in kranten en bij de waterstaatsorganisaties. De auteurs Schroor en Hagen noemen in dit kader terecht de grondwetsherziening van 1848.¹⁰⁸ Hierdoor kregen Provinciale Staten voortaan het wetgevende gezag met betrekking tot de waterschappen. Hier maakten de Groninger Provinciale Staten dankbaar gebruik van, om zo ingrijpende hervormingen door te kunnen voeren. Eén daarvan was de geleidelijke ontmanteling van het Tienkarspelenzijlvest – een eeuwenoud waterschapsbestuursorgaan – en de oprichting van het ‘oude’ waterschap Westerwolde in 1878. De ontmanteling van de boermarken was eveneens een door de liberalen gestimuleerde ontwikkeling.¹⁰⁹

Westerwolde was in de 19^e eeuw herhaaldelijk het toneel van waterproblematiek. Oplossingen werden gezocht door de bevolking zelf, maar ook door het provinciaal bestuur. Het bleef echter bij oplossingen die enkel op korte termijn van nut waren, zoals het uitbaggeren van een waterloop of het plaatsen van nieuwe waterwerken. Dankzij een reisverslag dat door de *Vereeniging ter Bevordering van de Kanalisatie van Westerwolde* in 1897 werd uitgegeven, werd de landschappelijke en maatschappelijke situatie in Westerwolde wereldkundig gemaakt.¹¹⁰ Hoewel het verslag propagandistisch van aard is, wordt wel duidelijk dat er vele misstanden waren in Westerwolde. Te denken valt aan de plaggenhutten, de slecht begaanbare (zand)wegen en gebrek aan gecultiveerde grond. Er waren genoeg kansen, maar die konden volgens de schrijver van het reisverslag, alleen benut worden als Westerwolde gekanaliseerd zou worden.

---

¹⁰⁵ *Nederlandsche Staatscourant*, 30 juli 1844.

¹⁰⁶ *Nederlandsche Staatscourant*, 7 juli 1847.

¹⁰⁷ Muntinga, *Westerwolde*, 152.

¹⁰⁸ Schroor, *Wotter*, 63-68. Hagen, *Mit de wereld mit*, 13.

¹⁰⁹ In het vierde hoofdstuk zal de provinciale Groninger politiek nogmaals ter sprake komen. In dat hoofdstuk zal de invloed van het liberalisme nader verklaard worden.

¹¹⁰ H.J. Tiemersma, ‘Onze reis door Westerwolde’ in: A.A. Lubberts ed., *Westerwolde in woord en beeld* (1897) 92-105.

Kader 2.1: Wateroverlast: De natte zomer van 1888

“Selligen. 3 aug. Het ziet er thans vooral voor den Westerwoldschen landman gansch niet rooskleurig uit. Gedurende de maand juli had men hier als het ware den mousson. De menigte stort- en plasregens schenen zich in dubbele mate over 't landschap Westerwolde te hebben uitgestort, waardoor in deze streken onberekenbare schade is veroorzaakt. De Aa hier is buiten de oevers gestroomd; hooiland staat op vele plaatsen onder water, zoodat dit wintervoeder hier en daar uit 't water gevischt en op hoogten gebracht wordt; boekweitveen staat veelal blank, zoodat dit gewas, 't welk zich eerst zoo goed liet aanzien, gevaar heeft in zijn bloei te verrotten; rogge moet thans gemaaid of gezicht worden, want die is rijp, doch nat in den band gekomen, is er geruime tijd noodig om goed droog te worden. En de brandstof! Daarmee ziet het hier ook zeer slecht uit. Ze heeft weinig kunnen drogen en 't veen is te nat en te week dan dat men er met paard en wagen op verkeer kan. Met de aardappels ziet het er in weerwil der natte, beter uit dan men thans zou vermoeden. Van ziekte in dit gewas bemerkt men tot dusver hier weinig. De tuinvruchten waren en zijn ook zeer achterlijk, ten gevolge het veelal schrale en gure weer: erwten en boonen bloeien wel, doch de bloei zet zich niet tot vrucht. Sinds een tweetal dagen is het weer wel nog schraal bij den noordoostenwind, doch toch droog, 't geen al veel is gewonnen. Mocht Augustus nog dit en dat terecht brengen, 't geen Juli heeft bedorven!”

Uit: *De Grondwet*, 28 augustus 1888.

Een tweede reden om tot kanalisatie over te gaan was om de infrastructuur te verbeteren. Voor 1885 was het aantal verharde wegen in Westerwolde zeer beperkt.¹¹¹ De dorpen in het beekdal van de Ruiten-Aa tussen Vlagtwedde en Ter Apel moesten het zelfs zonder verharde weg doen.¹¹² Pogingen om tot verharding te komen mislukten om diverse redenen. Dit proces hing nauw samen met de kanalisatie. Op deze kwestie komen we later nog terug. De verharde weg tussen Vlagtwedde en Ter Apel werd pas aangelegd toen de werkzaamheden aan het kanalenstelsel al gaande waren.

Een opmerkelijke kwestie speelde in de jaren 1860 in de toenmalige gemeente Onstwedde. Al in een vroeg stadium was het gemeentehuis van Onstwedde verplaatst naar de grootste plaats in de gemeente, Stadskanaal. In de gemeenteraad was een duidelijke tweedeling waarneembaar tussen Stadskanaalster en Onstwedder raadsleden. Op 30 december 1864 werd een voorstel om een verbindingskanaal van Onstwedde naar Stadskanaal te graven verworpen. De Stadskanaalster raadsleden hadden volgens de Onstwedder raadsleden “alle middelen aangewend om de uitvoering van dat plan te verijdelen.”¹¹³ Dit voorval hing samen met het vermeende ontslag van het Musselkanaalster raadslid Jacob Kort en het feit dat kort tevoren de stembus van Stadskanaal terug naar

---

¹¹¹ R. H. Herwig, ‘Westerwolde en de verkeerswegen in het oosten van Groningen’ *Vragen van den dag* (1907) 293-307.

¹¹² Muntinga, *Westerwolde*, bijlage IX.

¹¹³ Streekhistorisch Centrum Stadskanaal (SHCS), Kanaal van Stadskanaal naar Onstwedde, inv. 151D00046.

Onstwedde was verplaatst.¹¹⁴ Onder invloed van deze politieke perikelen stemden de Kanaalster raadsleden tegen het kanalisatieplan en kwam het tot verdriet van de Onstwedders nooit tot de aanleg van dit kanaal. Het lokale belang woog zwaarder dan het algemene belang. De mentaliteit van de op het lokale belang gerichte boermarke klinkt hier duidelijk in voort. Deze mentaliteit, zo zal in de loop van dit onderzoek blijken, was helaas niet ongewoon in Westerwolde.

11. Het gevolg van wateroverlast en een slechte infrastructuur is op deze foto (ca. 1910) goed te zien. Op de foto zien we dr. Middendorp, huisarts te Bellingwolde, die een poging doet vooruit te komen op de Oude Veendijk (voormalige leidijk) bij Veelerveen.

¹¹⁴ Nadat het gemeentehuis was verplaatst van Onstwedde naar Stadskanaal, volgde de stembus dit voorbeeld. Na een raadsstemming was tot ongenoegen van de Kanaalster raadsleden besloten de stembus weer terug naar Onstwedde te brengen. Jacob Kort had met de Onstwedders meegestemd en kreeg het zwaar te verduren. De burgemeester adviseerde hem ontslag te nemen. Kort deed dit, maar kwam hier spoedig op terug omdat hij vond dat hij het slachtoffer was geworden van een vooropgezet plan van zijn Kanaalster collega's.

2.7 Conclusie

Aan het begin van dit hoofdstuk werd de vraag gesteld hoe Westerwolde zicht tot kort voor de kanalisatie had ontwikkeld. Westerwolde vormde landschappelijk lange tijd een apart gebied in het gewest en later de provincie Groningen. Omringd door veenmoerassen en heidevelden, concentreerde de bewoning zich halverwege de 19e eeuw nog op ruwweg dezelfde plaats als in de voorgaande eeuwen. De veenmoerassen werden eeuwenlang bewust intact gelaten om zo een natuurlijke barrière als grens te creëren. Door de afgraving van de aangrenzende veengebieden, steeg de waterdruk op de Westerwoldse rivieren. Zodoende had het gebied met name in de 19e eeuw herhaaldelijk te kampen met wateroverlast.

Het werd nog problematischer toen binnen de landschappelijke problematiek een maatschappelijke verandering plaatsvond. De opheffing van de boermarke had een dramatisch effect op de samenleving en het landschap van Westerwolde. Duizenden hectaren onverkavelde grond waren plotseling niet meer gemeenschappelijk bezit. Westerwolde vormde in 19^e eeuw een achtergebleven gebied binnen de provincie Groningen, maar het verkeerde niet meer in een isolement. Het had het de aandacht getrokken van mensen buiten het gebied.

Het is duidelijk dat er grote problemen bestonden op het gebied van waterstaat in Westerwolde. De aanleg van een kanaal of een kanalenstelsel kwam herhaaldelijk ter sprake, zowel bij het provinciale als het lokale bestuur. Dat er iets gedaan moest worden leed geen twijfel. Wat er nou precies moest gebeuren, daar verschilden de meningen en inzichten over. In het volgende hoofdstuk zal daarom de totstandkoming van de kanalisatieplannen in beschouwing worden genomen.

3 Kanalisatieplannen

Aan het einde van de 19^e eeuw was Westerwolde nog steeds een geïsoleerde en achtergebleven gebied. Het had een slechte infrastructuur en kampte herhaaldelijk met wateroverlast. De woeste gronden die nu particulier bezit waren konden moeilijk rendabel gemaakt worden als er niets aan de waterstaat zou veranderen. In dit hoofdstuk staat de totstandkoming van het kanalisatieplan voor Westerwolde centraal. Het gaat dan ook over commissies, besturen en mensen die zich allen bezighielden met de waterproblematiek in Westerwolde. De vraag die in dit hoofdstuk centraal staat luidt: *Op wiens initiatief en op welke wijze kwam het kanalisatieplan van Westerwolde tot stand?* Deze vraag zal in elke paragraaf weer terug komen. Bij elke behandelde organisatie zal onderzocht worden op welke manier ze betrokken waren en wat hun ideeën waren rondom de problematiek in Westerwolde.

De eerste paragraaf is gewijd aan de bestuurlijke vernieuwingen die er op het gebied van waterstaat plaats vonden in de tweede helft van de 19^e eeuw in Westerwolde. Het waterschap Westerwolde (1878-1901) was hier het resultaat van. Ondanks de bemoeienis van Gedeputeerde Staten van Groningen en van het waterschap Westerwolde, kwam de kanalisatie niet tot stand en hield de waterproblematiek aan. In 1880 werd door Gedeputeerde Staten van Groningen een commissie in het leven geroepen om de kanalisatie van Westerwolde te onderzoeken. Deze onderzoekscommissie en enkele gerelateerde commissies staan in de tweede paragraaf centraal.

In 1891 werd in Winschoten de *Vereeniging ter bevordering van de kanalisatie van Westerwolde* opgericht. Deze vereniging wordt veelal geassocieerd met de daadwerkelijke kanalisatie. In de derde paragraaf zullen de totstandkoming en de ideeën van deze vereniging worden toegelicht. Waren deze ideeën vernieuwend of sprong deze vereniging op een trein waarvan het traject allang was uitgestippeld? In de vierde paragraaf zal een viertal alternatieve kanalisatieplannen in beschouwing worden genomen: een plan van een bestuurslid van het waterschap Westerwolde, een grensoverschrijdend kanalisatieplan, het plan van Bauer en het plan van Reijnders.

Hoe het plan van Bauer uiteindelijk bij de Provinciale- en Rijksoverheid belandde zal in de vijfde paragraaf uiteengezet worden. Aan het einde van dit hoofdstuk zal een deelconclusie volgen waarin de totstandkoming van het uiteindelijke kanalisatieplan samengevat zal worden.

3.1 Bestuurlijke ontwikkelingen

In de jaren 1850 was een door Gedeputeerde Staten ingestelde commissie actief die onderzoek deed naar de verbetering van de scheepvaartkanalen in de provincie. Deze commissie was belast met onderzoek naar de aanleg van scheepvaartkanalen en de waterstaatkundige toestand in de provincie. Opmerkelijk was dat in het provinciale kanalisatieplan van 1856 Westerwolde niet eens werd genoemd. Gebrek aan geld en onderzoeksresultaten was daarvoor schijnbaar de reden.¹¹⁵ Voor Westerwolde was het wel van belang dat deze commissie ook verantwoordelijk was voor de geleidelijke ontmanteling van het oude Tienkarspelenzijlvest.

Het oudste bekende zijlvest – de Groninger benaming voor het waterschap – voor Westerwolde, werd mogelijk opgericht vanuit het in Palmaer gevestigde premonstratenzer klooster.¹¹⁶ Na enkele eerdere fusies, werd onder druk van de Stad Groningen in 1677 een zijlvest bestaande uit tien kerspelen opgericht: het Tienkarspelenzijlvest.¹¹⁷ Dit zijlvest had als voornaamste taak het uitbaggeren van de mond van de Westerwoldse-Aa bij Oude Statenzijl. We dienen ons daarbij te realiseren dat de Westerwoldse-Aa indertijd bevaarbaar was van Wedde tot aan de Dollard. Stroomopwaarts waren de rivieren van Westerwolde alleen lokaal te bevaren.

In 1864 werd binnen het Tienkarspelenzijlvest een waterschap opgericht bestaande uit de benedenstroomse kerspelen van de Westerwoldse-Aa. Dit was het waterschap Reiderland. Begin jaren 1870 was de commissie reeds vergevorderd om het Tienkarspelenzijlvest om te vormen tot twee nieuwe waterschappen. In de loop van de 19^e eeuw was er een belangenverschil ontstaan tussen het Oldambt en Westerwolde wat betreft de snelheid van afwatering. Door de aanleg van de Reiderwolderpolder werd de mond van de Westerwoldse-Aa verlegd naar een nieuwe sluis: de Nieuwe Statenzijl. Doordat het water nu een langere weg moest afleggen, duurde het langer alvorens het de Dollard had bereikt.

1. De Westerwoldse-Aa gezien vanaf het sluisencomplex bij Nieuwe Statenzijl. Vanaf 1876 watert de Westerwoldse-Aa op deze locatie af op de Dollard.

¹¹⁵ J. Sijpkens, *Bijdrage tot de geschiedenis van de waterstaatstoestanden van Westerwolde* (Groningen 1924) 108-110.

¹¹⁶ Hagen, *Mit de wereld mit*, 12-14. Hagen geeft helaas geen verwijzing om deze stelling te onderbouwen. Voor zover nagegaan kon worden, is Hagen de enige auteur die een link legt tussen Palmaer en het vroege waterstaatsverleden van Westerwolde. Het klooster van Palmaer lag ten noorden van Finsterwolde. Het verdronk – evenals het gelijknamige dorp – in de late 15^e eeuw in de Dollard.

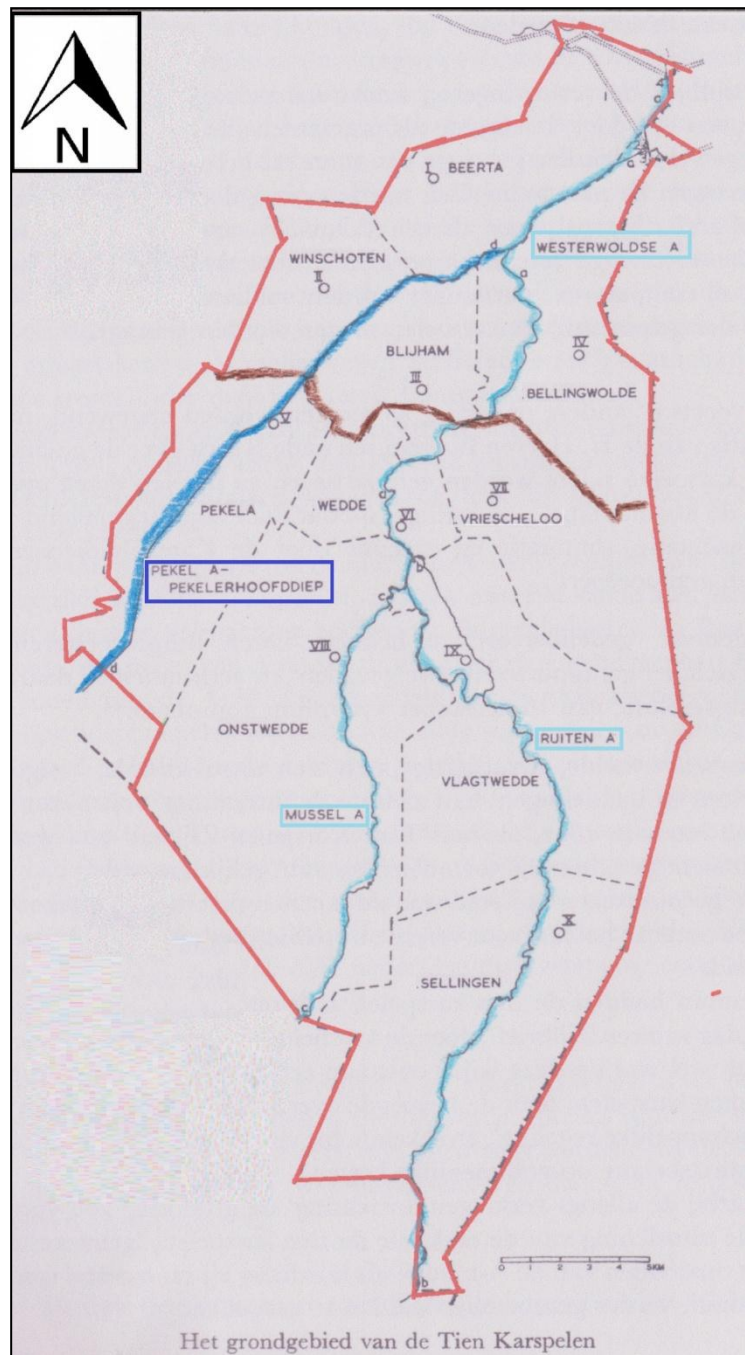
¹¹⁷ N.G. Addens, *Het Tien Karspelen Zijlvest tot zijn reglementering* (Groningen 1963).

Terwijl men in Westerwolde belang had bij een snelle afwatering om overstromingen te voorkomen, had men in het Oldambt juist belang bij een langzamere afwatering om precies dezelfde reden.¹¹⁸ Door deze tegengestelde belangen werd de oprichting van het waterschap Westerwolde dan ook met weinig enthousiasme begroet. Op 30 oktober 1873 konden Gedeputeerde Staten aan de Provinciale Staten het voorstel presenteren tot de oprichting van een nieuw waterschap Westerwolde. De commissie had zich ten doel gesteld dat het op te richten waterschap moest bestaan uit kerspelen die water loosden op de Pekel-Aa of Westerwoldse-Aa. Aangezien de noordelijke kerspelen dat niet of nauwelijks deden, werden ze omgevormd tot het waterschap Reiderland.

Uitzondering was Bellingwolde, dat aanvankelijk niet tot het waterschap Reiderland werd gerekend. Ook vonden Gedeputeerde Staten het belangrijk dat het nieuwe waterschap Westerwolde niet zou worden belast met het onderhoud van de zeedijken.¹¹⁹

Kaartfragment 3.1: Het Tienkarspelenzijvest.

Rood omlijnd is het grondgebied van het Tienkarspelenzijvest te zien. De tien karspelen zijn allen genummerd van I t/m X. De bruine lijn vormt de grens tussen de latere waterschappen Westerwolde en Reiderland.

¹¹⁸ J. Popken en J. Hagen, *Inventaris van het archief van het waterschap Westerwolde (1829) 1901-1968. Met voorloper en inliggende waterschappen* (Wedde 1997) 16.

¹¹⁹ Voordragt van Gedeputeerde Staten aan de Staten der provincie Groningen, nopens de oprigting van het waterschap Westerwolde (30 oktober 1873) 2. In: Archief Waterschap Hunze en Aa's (AWHA), toegang Waterschap Westerwolde (1878-1901), inv. nr. 45 stukken betreffende de oprichting, 1871-1873.

Gedeputeerde Staten erkenden in het voorstel van 1873 dat het op te richten waterschap niet onomstreden was. In feite drukten Gedeputeerde Staten zich daarmee nog mild uit. De onderzoekscommissie nam de ingekomen (protest) missives uit geheel zuidoost Groningen op in hun rapport.¹²⁰ Daardoor is te achterhalen waardoor die weerstand werd opgewekt. Veel van deze bezwaren zijn zeer begrijpelijk. Bijvoorbeeld die van het onderdeelbestuur Tweede Polder, bij Oude Pekela. Waarom zouden zij te zijner tijd meebetalen aan de kanalisatie van Westerwolde? Zij waterden immers af via de Pekel-Aa en hadden landschappelijk gezien geen directe band met Westerwolde.

De onderdeelbesturen in het Reiderland wilden al evenmin met de Westerwoldse kerspelen in één waterschap. Daarnaast zagen ze niet in waarom zij geen water zouden mogen lozen op de Pekel-Aa en Westerwoldse-Aa. Ook de directie van het Tienkarspelenzijkvest deed van zich spreken. Zij stelden voor om de in Drenthe gelegen gronden die water afvoerden via het territorium van het Tienkarspelenzijkvest, in het waterschap Westerwolde op te nemen. Uit een adres van landbouwers uit Onstwedde, Wessinghuizen, Ter Wupping, Smeerling en Veenhuizen blijkt dat zij de voorkeur gaven “het Tienkarspelenzijkvest op den ouden voet te laten blijven bestaan”.

Opmerkelijk is dat deze adressanten ook schrijven geen belang te hebben bij een relatief kleine ingreep als het vergraven van de Westerwoldse-Aa. Vanuit een landschappelijk perspectief kan dit weer begrepen worden. Onstwedde ligt in het beekdal van de Mussel-Aa en hier was de wateroverlast minder groot dan in het beekdal van de Ruiten-Aa. Naar alle waarschijnlijkheid zou een verdiepte Westerwoldse-Aa voor hen meer financiële lasten opleveren dan lusten.¹²¹ Uit de protestmissives en uit de voordracht van Gedeputeerde Staten, blijkt niet dat iemand kanalisatie van Westerwolde als randvoorwaarde had bij een nieuw waterschap.

In het voorstel van Gedeputeerde Staten blijkt ook de economische strekking van de hervorming van het Tienkarspelenzijkvest. Met het nieuw op te richten waterschap moest ook de veenderij een impuls worden gegeven door de aanleg van enkele nieuwe kanalen bij Westerlee. Kanalisatie van Westerwolde leek van minder belang. Ondanks de tegenwerking zette de Provincie door en zodoende kwam in 1878 het waterschap Westerwolde tot stand. De oprichting van het waterschap Westerwolde was het sluitstuk van de reorganisatie van de waterschappen in de provincie Groningen.¹²² Volgens een Groninger gedeputeerde was met de totstandkoming van het waterschap Westerwolde “de eerste schrede gezet op de baan van ontwikkeling en vooruitgang van dit waarlijk schoone gedeelte onzer provincie, rijk aan bronnen voor de volkswelvaart indien ze slechts in de gelegenheid worden gesteld om te

---

¹²⁰ Rapport van de commissie voor de verbetering en vereeniging der scheepvaartkanalen en de verdeling der provincie in nieuwe waterschappen, ter zake de oprigting van het waterschap Westerwolde, uitgebragt aan Gedeputeerde Staten der Provincie Groningen (Groningen 1873). In: AWhA, toegang Waterschap Westerwolde (1878-1901), inv. nr. 45 stukken betreffende de oprichting, 1871-1873.

¹²¹ Sijpkens, *Bijdrage*, 166.

¹²² Schroor, *Wotter*, 102-104.

kunnen vloeijen.”¹²³ Vooralsnog ontbrak het aan een concreet plan om die welvaart te bereiken.

De uit Onstwedde afkomstige landbouwer Jan Hindriks Hids werd in 1878 voorzitter van dit waterschap. De Bellingwolder landbouwer Simon Pompeüs ter Cock werd secretaris en zou deze functie tot de opheffing van het waterschap blijven vervullen. Dit dagelijkse bestuur werd ondersteund door een hoofdbestuur, de gecommiteerden. De gecommiteerden kwamen minder vaak bijeen in vergadering dan het dagelijks bestuur, maar hun stem was bepalend voor de besluitvorming binnen het waterschap. Het waterschap Westerwolde was aanvankelijk verdeeld in negen onderdelen.¹²⁴ Deze onderdelen werden geleid door onderdeelbesturen die de plaatselijke waterstaatsbelangen behartigden.

Wanneer we de werkzaamheden van het waterschapsbestuur bestuderen, valt op dat men vooral bezig is met problemen op korte termijn op te lossen. Te denken valt aan het uitbaggeren van één der rivieren, het repareren van een brug en het verwijderen van omgewaaide bomen. Het waterschapsbestuur beseftte dat er grote problemen waren met de waterhuishouding van Westerwolde. Dat blijkt onder meer uit rapporten over de wateroverlast in 1888 en 1889.¹²⁵ Het waterschap probeerde weldegelijk iets aan de problematiek te doen, maar stuitte daarbij telkens weer op een tweetal struikelblokken. Ten eerste had het niet de middelen en in een enkel geval niet de bevoegdheid om iets te kunnen doen. Hierdoor is te verklaren waarom het waterschap zich in zeer beperkte mate bezig hield met een groots en kostbaar project als kanalisatie. Dit was simpelweg te hoog gegrepen voor het waterschap. Ten tweede kampte het hoofdbestuur met de interne verdeeldheid van de ingezetenen van het waterschap. Dit had te maken met de verschillende belangen die de onderdelen hadden in de manier en mate van afstroming van water. Hierdoor kon voorzitter Hids namens het waterschap niet effectief een eenduidig geluid laten horen aan de commissie die in de jaren 1880 onderzoek deed naar de kanalisatie mogelijkheden in Westerwolde.

3.2 Onderzoekscommissies

In het vorige hoofdstuk bleek dat er al eeuwenlang plannen werden gemaakt om iets te doen aan de waterstaat van Westerwolde. Tot dusver was er nauwelijks iets gerealiseerd. Op 17 maart 1880 riepen Gedeputeerde Staten van de provincie Groningen een commissie in het leven die als doelstelling had te onderzoeken hoe Westerwolde het doelmatigst kon worden gekanaliseerd. De kanalisatie moest ten goede komen van de waterafvoer en de scheepvaart in Westerwolde. Daarnaast moest de commissie uitzoeken hoe de kanalisatie moest worden

---

¹²³ RHC GrA, toegang 1151 Commissie Gedeputeerde Staten Kanalisatie van Westerwolde, inv. nr. 1 Correspondentie, bestekken en voorwaarden, begrotingen en besluiten GS. Stuk E, blad 19-21.

¹²⁴ Het onderdeel Bellingwolde voegde zich kort na de oprichting van het waterschap Westerwolde bij het waterschap Reiderland.

¹²⁵ AWWA, toegang Waterschap Westerwolde (1878-1901), inv. nr. 113 Rapporten over de wateroverlast langs de oostgrens van het waterschap.

uitgevoerd, wie het zou moeten uitvoeren, wat de kosten waren en misschien wel de belangrijkste vraag, wie het ging betalen.¹²⁶ Initiatiefnemers van deze commissie waren de Groninger gedeputeerden Lewe Quintus en Van der Tuuk, die respectievelijk voorzitter en secretaris werden.

In het vorige hoofdstuk bleek reeds dat er met de regering van Hannover werd onderhandeld over een gezamenlijk grenskanaal. Nadat Hannover in 1866 werd geannexeerd, kreeg Nederland te maken met Pruisen als buurman. Bij Koninklijk Besluit van 10 maart 1869 werd een viertal heren benoemd tot commissarissen die zitting zouden nemen in een internationale commissie. Samen met de Pruisen zouden zij proberen de waterstaatskwesties in het grensgebied van Drenthe en Groningen op te lossen. Een goede buur was ook toen nog altijd beter dan een verre vriend. Vanaf 1870 ging de Pruisische regering de veengebieden op de westelijke oever van de Eems actief kanaliseren. Opnieuw namen Nederlanders en Pruisen zitting in een commissie die tot doel had een gezamenlijk kanalenetwerk te ontwerpen.

Eén van de Nederlandse commissarissen was de Groninger gedeputeerde jhr. mr. Justus Datho Lewe Quintus (1811-1889).¹²⁷ In de periode 1870 tot 1904 kwamen in Pruisen een zevental kanalen tot stand die in verbinding stonden met het Nederlandse stelsel van waterwegen. Daarom traden Nederland en Pruisen nogmaals in overleg in een internationale commissie. Dit gezelschap, waar Lewe Quintus dus ook deel van uitmaakte, presenteerde in 1877 een internationaal kanaalplan. Hoewel het plan nooit is uitgevoerd – mede door de moeizame samenwerking tussen Nederland en Pruisen – bleef dit plan op de achtergrond de gemoederen bezighouden.

Nadat Lewe Quintus zijn werk voor de internationale commissie had beëindigd, bleef hij zich bezighouden met het thema waterstaat. Zodoende was hij het die samen met zijn collega Van der Tuuk het initiatief nam om de kanalisatie van Westerwolde opnieuw te onderzoeken. In het voorjaar van 1880 begon de commissie aan de opdracht. Lewe Quintus wilde een brede commissie – met bestuursleden van het waterschap Westerwolde – bewerkstelligen. Dit werd door Provinciale Staten van Groningen als onnodig en ongewenst beschouwd, waardoor het waterschap dus niet werd vertegenwoordigd in de commissie.¹²⁸ Wel hadden twee ingenieurs van Rijks- en Provinciale Waterstaat zitting in de commissie.

Hoewel het waterschap geen zitting had in de commissie kon het de wensen van de ingezetenen wel kenbaar maken. De commissie ontving dan ook vele petitie's en reacties van

¹²⁶ RHC GrA, toegang 1151, inv. nr. 1, stuk G.

¹²⁷ Zie ook hoofdstuk 3.4.2 voor meer informatie over het internationale kanalisatieplan.

¹²⁸ Schroor, *Wotter*, 147.

ingezetenen van het waterschap op hun werk en op de kanalisatieplannen. Dat was nou juist het punt waar de commissie telkens weer over struikelde. De meeste ingezetenen waren voor kanalisatie en dus voor een aanpak van de waterproblematiek, maar wat betreft de ideeën over de uitvoering bleek men letterlijk en figuurlijk mijlen ver van elkaar te liggen. Dit had weer te maken met tegengestelde plaatselijke belangen. Pekelders weigerden mee te betalen aan de waterproblematiek van Vlagtwedders. Ingezetenen van Bourtange zagen het nut van een kanaal door het dal van de Mussel-Aa niet in en bleven aandringen op een grenskanaal, zodat de plaatselijke wateroverlast verholpen kon worden. Deze regionale verdeeldheid leidde er toe dat vanuit het provinciaal bestuur spoedig verwijten kwamen aan het adres van het waterschap en de ingezetenen van Westerwolde. Die verwijten – onverschilligheid en desinteresse – waren volgens het waterschap geheel onterecht en onnodig kwetsend.¹²⁹

Voor zowel de mening van de onderzoekscommissie, als die van het waterschapsbestuur is iets te zeggen. Het waterschapsbestuur was niet onverschillig, er kwamen weldegelijk initiatieven.¹³⁰ Oud-gedeputeerde Jacob Sijpkens wijdde in zijn overzichtswerk over de waterstaat van Westerwolde een paragraaf aan de kanaalplannen binnen Westerwolde.¹³¹ Hoewel dit doet vermoeden dat er concrete plannen werden gemaakt voor de kanalisatie, was dat echter niet het geval. Sijpkens verhaalt enkel van de tegengestelde belangen en ideeën die bij de ingezetenen van het waterschap bestonden. Hij ging niet in op één van die weinige initiatieven, namelijk dat van het waterschapsbestuurslid Willem Wiardus Pott uit Oude Pekela. Pott had reeds in de jaren 1870 een kanalisatieplan geschreven voor Westerwolde en wees de onderzoekscommissie op zijn ideeën. Uit dit min of meer vergeten initiatief kan worden afgeleid dat niet iedereen onverschillig was. Wel blijkt uit de door de onderzoekscommissie ontvangen missives van ingezetenen van Westerwolde, dat er geen sprake was van een gemeenschappelijk doel. Ieder waterschapsonderdeel streefde het eigen belang, zonder daarbij een hoger gemeenschappelijk doel te hebben. Vooral in Bourtange was men een groot voorstander van de aanleg van een grenskanaal. Hierdoor zou de waterafvoer verbeterd worden, maar ook de bereikbaarheid van de vervallen vesting die nu was aangewezen op de landbouw zou een impuls kunnen krijgen.

Lewe Quintus, die ook zitting had gehad in de internationale commissie, richtte zich in april 1881 tot de minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid jhr. Klerck. Quintus wilde van de minister weten hoe ver de plannen gevorderd zijn om tot realisatie van een internationaal kanaal, dus in samenwerking met Pruisen, te komen. De minister liet bij monde van zijn adviseur ir. Fijnje weten dat het “moeijelijk valt, thans het onderwerp ernstig ter hand te nemen.”¹³² Zo werd duidelijk dat het ministerie de kanalisatie van Westerwolde niet hoog op de prioriteitenlijst had staan. De rol van de Rijksoverheid was tevens een punt

---

¹²⁹ RHC GrA, toegang 1151, inv. nr. 1 stuk E.

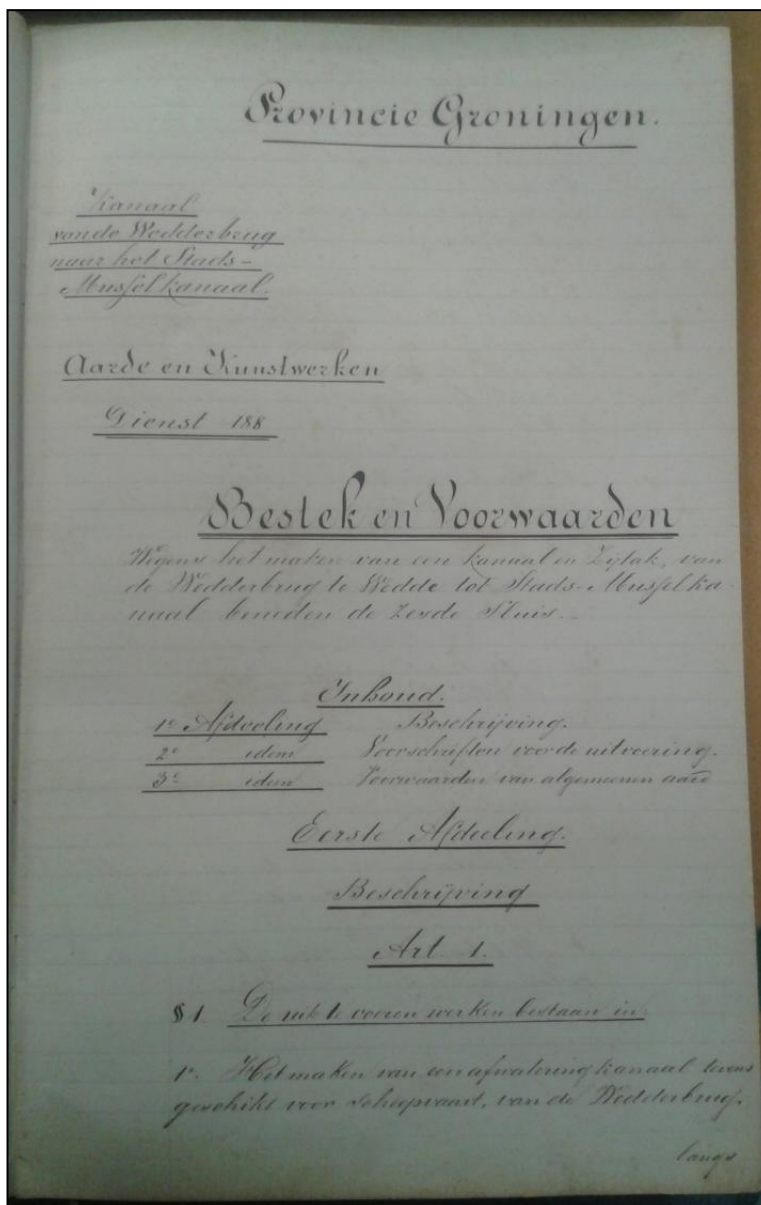
¹³⁰ Zie hoofdstuk 3.4.1 voor een lokaal initiatief.

¹³¹ Sijpkens, *Bijdrage*, 239-254.

¹³² RHC GrA, toegang 1151, inv. nr. 1 stuk O.

van discussie wat betreft de bekostiging en uitvoering van kanalisatie. Dat gold overigens ook voor de Provincie en het waterschap. Wie zou welk deel betalen en wie zou het uitvoeren? Over deze zaken werd uitgebreid gecorrespondeerd, met name door de initiatiefnemers Lewe Quintus en Van der Tuuk.

Het zou maar liefst acht jaar duren voordat Lewe Quintus een kanalisatieplan kon presenteren. De commissie had in de tussentijd Westerwolde laten waterpassen en opmeten. Het onderzoek werd uitgevoerd door het hoofd van de provinciale waterstaat ir. Jan Kater. Zijn onderzoek vormde de basis voor een aantal ontwerpbestekken die in 1887 en 1888 werden gemaakt door de Groninger architect Holthuis.¹³³ Aanvankelijk zou op basis van deze bestekken een tweetal kanalen Westerwolde gaan doorkruisen, namelijk langs de rivieren de Ruiten-Aa en Mussel-Aa. Hier kwam echter dusdanig veel kritiek op, dat de onderzoekcommissie het plan moest aanpassen. Die kritiek kwam uit alle hoeken, de provincie vond het te duur, het waterschap kon zijn procentuele bijdrage niet opbrengen en de ingezetenen waren ontevreden en verdeeld wat betreft de ligging van de kanalen. Zo werd in juli 1888 een nieuw plan gepresenteerd dat inhield dat er twee kanalen zouden moeten worden aangelegd, te weten een kanaal Wedderbrug-Onstwedde, begroot op fl. 105.000 en Wedderbrug-Vlagtwedde, begroot op fl. 144.000.¹³⁴

3. Titelblad van het bestek voor het maken van het kanaal van de Wedderbrug tot aan Stads-Musselkanaal, 1884. Dit bestek bleek ook te kostbaar en kon niet uitgevoerd worden.

¹³³ RHC GrA, toegang 1151, inv. nr. 1, o.a. stukken M II, N II en O II. Dit betreft bestekken. Overzichtskaarten zijn in dit archief niet aangetroffen.

¹³⁴ RHC GrA, toegang 1099 Gedeputeerde Staten, inv. nr. 11974 Voordracht van Lewe Quintus aan de Staten.

Van de aanvankelijke plannen van Holthuis die de Westerwoldse kanalen met het Stadskanaal zouden moeten verbinden en het gehele gebied zouden doorkruisen van zuid naar noord, was nauwelijks iets overgebleven. In zijn overzichtswerk over de waterstaat van de provincie Groningen tussen 1850 en 1995, noemt Meindert Schroor het in 1888 gepresenteerde plan dan ook terecht een uiterst mager plan dat was voortgekomen om alle kritiek te omzeilen.¹³⁵

Uit de notulen van het hoofd- en van het dagelijks bestuur van het waterschap, blijkt niet dat men erg teleurgesteld was over het karige kanalisatieplan van 1888. Uit het register van ingekomen stukken blijkt dat na de grote wateroverlast in de jaren 1888-1889, steeds vaker ingezetenen zich tot het waterschapsbestuur richtten om hen te wijzen op de erbarmelijke situatie.

Op 14 november 1888 ging de commissie definitief uit elkaar. Hoewel het tot de slotsom was gekomen dat Westerwolde gekanaliseerd moest worden, was er geen definitief uitvoeringsplan tot stand gekomen.¹³⁶ “Zelfs het begin laat op zich wachten, daar de uitvoering van een zeer bescheiden plan afstuit op de tegenwerking van sommige grondbezitters.”; verzuchtte het *Algemeen Handelsblad*.¹³⁷ Waren het daadwerkelijk grondbezitters in Westerwolde die het plan afschoten? Deze hypothese kan in de volgende paragrafen getoetst worden. Het bestuur van het waterschap Westerwolde bestond immers voornamelijk uit ingezetenen van Westerwolde. De waterstaatskwestie in Westerwolde was eerder slechter dan beter geworden in de jaren 1880. Het provinciale bestuur wilde enerzijds Westerwolde ontsluiten en het welvaartspeil verhogen. Anderzijds realiseerde de provincie zich dat zij dit niet op eigen kracht kon doen. Er moest zowel maatschappelijk als financieel draagvlak zijn binnen het waterschap. Daar ontbrak het in de jaren 1880 nog aan.

3.3 De Vereeniging ter bevordering van de kanalisatie van Westerwolde

Het was zaterdag 7 november 1891. In hotel Dommering annex sociëteit de Harmonie aan de Vissersdijk in Winschoten waren ruim 300 mensen bijeen gekomen op uitnodiging van een voorlopig comité onder leiding van het 33-jarige Tweede Kamerlid Boelo Luitjen Tijdens. ‘Het bezielend woord van den heer B.L. Tijdens, vond weerklank in de harten zijner hoorders en het weemoedig – bijna hopeloos – Westerwolde *moest* gekanaliseerd worden, – maakte plaats voor een krachtig en hoopvol: Westerwolde *moet* gekanaliseerd worden!’¹³⁸

---

¹³⁵ Schroor, *Wotter*, 148.

¹³⁶ De laatste (onuitgewerkte) notulen dateren van 24 mei 1888. Na deze datum verschijnen slechts enkele ‘mededelingen’.

¹³⁷ *Algemeen Handelsblad*, 2 februari 1890.

¹³⁸ Lubberts, ‘De vereeniging ter bevordering der kanalisatie van Westerwolde’, in: Lubberts e.a. ed., *Westerwolde in woord en beeld*, 32, 33.

4. Het bestuur van de Vereeniging ter bevordering van de Kanalisatie van Westerwolde, circa 1900. Zittend tweede van rechts voorzitter B.L. Tijdens.

Deze vergadering was het begin van de *Vereeniging ter bevordering van de kanalisatie van Westerwolde*, die op 10 maart 1892 bij Koninklijk Besluit werd erkend.¹³⁹ Tijdens werd voorzitter van de

Vereeniging en werd bijgestaan door een bestuur dat moeizaam tot stand kwam.¹⁴⁰ Hoewel er binnen korte tijd reeds meer dan 400 mensen zich als lid hadden aangemeld, verliep de vorming van deze vereniging verre van soepel. In de notulen lezen we over de moeizame formering van een (dagelijks) bestuur, de tegenvallende subsidies, de hoge onkosten van een deskundige en zelfs van leden die weigerden de jaarlijkse twee gulden contributie te betalen.¹⁴¹ Uit de notulen van de algemene vergaderingen, maar nog meer van de bestuursvergaderingen, blijkt dat dr. Albert Willem Tresling (1840-1913) evenals Tijdens een grote rol speelde in de eerste jaren van de Vereeniging. Tresling heeft naast een autobiografie, ook vele stukken geschreven over de kanalisatie van Westerwolde.¹⁴² Opvallend is dat in het voorjaar van 1892 alle opties nog open lagen voor de kanalisatie. Dat betekent dus dat de Vereeniging – dat wil zeggen de bestuursleden – ogenschijnlijk geen vooropgezet plan had.

Kader 3.1 Het eerste bestuur van de Vereeniging ter Bevordering van de kanalisatie van Westerwolde.

Voorzitter:	B.L. Tijdens	Nieuw-Beerta
Secretaris:	A.A. Lubberts	Kroonpolder
Penningmeester:	F.H. Boels	Onstwedde
Bestuursleden:	Dr. A.W. Tresling	Nieuwe Schans
	J. Roelofs	Finsterwolde
	J. Hommes	Vlagtwedde
	H. Oterdoom	Bellingwolde
	E. Dijkhuizen	Vlagtwedde

¹³⁹ De Vereeniging ter bevordering van de kanalisatie van Westerwolde zal voorts aangeduid worden met 'Vereeniging'.

¹⁴⁰ Zie kader 3.1 voor een overzicht van het eerste bestuur.

¹⁴¹ RHC GrA, toegang 398 Vereeniging ter bevordering van de kanalisatie van Westerwolde, inv. nrs. 1 en 2 Respectievelijk de notulen van 30 april 1892, 16 juli 1892 en 23 juli 1892.

¹⁴² RHC GrA, toegang 507 Families (An)Dries, Hesse en Tresling, 1656-1968, inv. nr. 73 autobiografie A.W. Tresling; RHC GrA, Toegang 398, inv. nr. 14 Aantekeningen van de hand van dr. A.W. Tresling over de kanalisatie van Westerwolde.

Hoewel er in de jaren 1880 reeds onderzoek was gedaan, wenste de Vereeniging een nieuw onderzoek naar de gesteldheid van Westerwolde. Tresling beval daarvoor August Johan Herman Bauer aan, die opzichter van Rijkswaterstaat in het district Winschoten was. Het bestuur schrok van de vergoeding die Bauer – maar ook andere sollicitanten – vroegen voor het te verrichten werk.¹⁴³ Bauer kon het werk binnen 10 maanden uitvoeren, maar de door Bauer gevraagde 4 à 5000 gulden aan loonkosten kon de Vereeniging niet betalen. Dat zou de Vereeniging wel kunnen wanneer de kosten over een langere periode gespreid zouden worden. Gebrek aan geld zou in de beginjaren van de Vereeniging het belangrijkste probleem vormen. Daarom besloten de bestuursleden al een half jaar na oprichting van de Vereeniging, tot de creatie van een garantiefonds waarin zij gezamenlijk maar liefst fl. 1075,- inlegden. Hoewel dit garantiefonds niet alle kosten zou kunnen dekken, was er nu wel voor enige tijd een buffer om de onkosten van Bauer te kunnen vergoeden. Door het gebrek aan geld, werd er ook rekening gehouden dat er wellicht gekozen moest worden voor het goedkoopste kanalisatieplan. Het grenskanaal bleef – met name voor enkele leden uit Bourtange – een heet hangijzer. Hoewel het bestuur dit probleem serieus op pakte door in contact te treden met Pruisische instanties en grondbezitters, moest opnieuw de conclusie worden getrokken dat het vooralsnog niet tot een grenskanaal kon komen.

De manier van werken van de Vereeniging was geheel anders dan die van de onderzoekscommissie van Gedeputeerde Staten. Allereerst was de Vereeniging veel transparanter dan de onderzoekscommissie. De Vereeniging belegde openbare vergaderingen, publiceerde stukken, stond veelvuldig in contact met de pers en bovenal wist zij mensen – geldschieters en belanghebbenden – aan zich te binden. Daarnaast konden belanghebbenden met elkaar in discussie gaan en hun wensen kenbaar maken. Dit was mogelijk doordat de Vereeniging vergaderde in Westerwolde en in het Oldambt, waardoor belanghebbenden uit het gebied konden deelnemen.

Op de algemene vergaderingen van de Vereeniging werden ook lezingen verzorgd. Hoewel deze stuk voor stuk voor kanalisatie pleitten, gaven ze wel blijk van de diversiteit aan inzichten. Zo werden er lezingen gehouden over het gebruik van kunstmest, over de afwatering van de Veenkoloniën, maar ook over de mogelijke gevolgen van kanalisatie voor zowel de beneden als bovenloop van het stroomdal.

Helaas ontbreekt een complete ledenadministratie, waardoor er geen volledig beeld is van de samenstelling van de Vereeniging. We krijgen echter wel een beeld van de betrokkenheid, maar ook van het imago van de doorsnee ingezetene van Westerwolde. Secretaris Lubberts moest in de vergadering van 12 november 1892 meedelen dat er twintig leden hadden bedankt, twaalf van hen waren afkomstig uit Westerwolde. Gelukkig traden

---

¹⁴³ Van de ruim twintig sollicitanten ontbreken de sollicitatiebrieven. Uit de notulen van de bestuursvergaderingen blijkt dat er navraag is gedaan naar de sollicitanten. Op basis van die gegevens heeft het bestuur gekozen en een tiental geselecteerd. Bauer werd uit deze tien kandidaten gekozen. Hij had het bestuur laten weten dat hij het onderzoek binnen tien maanden kon uitvoeren en dacht daarvoor “4 à 5000 gulden nodig te hebben”. Zie: RHC GrA, toegang 398, inv. nr. 2, notulen bestuursvergadering 16 juli 1892.

WelEdele Heeren!

Het Bestuur der Vereeniging ter bevordering van de Kanalisatie van Westerwolde neemt de vrijheid zich nogmaals tot U te wenden met het beleefd verzoek om SUBSIDIE.

De onvermijdelijke uitgaven zijn zoo groot, dat er geen sprake van kan zijn, die te bestrijden uit de contributie der leden.

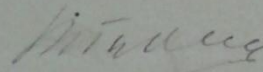
Alleen de groote belangstelling van velen, vooral gebleken uit het deelnemen in een garantiefonds, gaf het Bestuur den moed om de zaak door te zetten en den Heer BAUER, als deskundige, het maken van een volledig KANALISATIEPLAN op te dragen.

Die belangstelling bevestigde tevens het vertrouwen, dat onze aanvragen om verderen steun met welwillendheid zouden worden ontvangen.

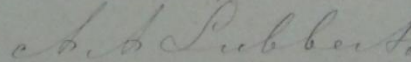
Het groote belang, dat niet alleen Westerwolde en zijne naaste omgeving, maar ook het algemeen heeft bij deze kanalisatie-plannen, geeft ons den moed U dringend te verzoeken ons met een flink SUBSIDIE te zenuen.

Namens het Bestuur voornoemd:

De Voorzitter,

De Secretaris,

Westerwolders den 11de Maart 93 -

Het Ed. Lohstb. Bestuur
der Gemeen.
Onstwedde.

5. Met subsidieverzoeken zoals deze aan het gemeentebestuur van Onstwedde, probeerde het bestuur van de Vereeniging meer geld te verzamelen om de onkosten van het onderzoek door Bauer te kunnen dekken.

er ook twintig nieuwe leden toe, maar geen van hen was afkomstig uit Westerwolde. Het feit dat er weinig initiatief van de Westerwolders zelf kwam, leidde er toe dat er bij het bestuur brieven binnen kwamen van mensen die zich ergerden aan de "laauwheid" en "onverschilligheid". "Laat Westerwolde zelf wakker worden; 't is zijne zaak in de eerste plaats."; aldus een verontwaardigde briefschrijver uit Groningen.¹⁴⁴ Wel moet gezegd worden

¹⁴⁴ RHC GrA, toegang 398, inv. nr. 4 notulen bestuursvergadering 27 mei 1893.

dat aan het garantiefonds een grote bijdrage werd geleverd door enkele welgestelde Westerwolder families.¹⁴⁵

Hoe kwam het kanalisatieplan van de Vereeniging tot stand? Zoals eerder gezegd werd Bauer aangetrokken als deskundige door de Vereeniging. Hoewel hij werd voorgedragen door dr. Tresling, werd hij pas na een sollicitatieronde aangesteld. Hij stond in overleg met zowel het bestuur, als met de bevolking en leden. Zo was hij ook met regelmaat aanwezig bij de openbare vergaderingen. Bauer was niet enkel onderzoeksuitvoerder, hij gaf ook zijn eigen mening over zaken. Wel is duidelijk, dat al voordat hij werd aangetrokken, er wensen bestonden bij de Vereeniging. Als het mogelijk was – technisch en financieel – was de aanleg van een drietal kanalen het meest wenselijk. Deze kanalen zouden parallel lopen aan de Mussel-Aa, Ruiten-Aa en Westerwoldse-Aa. Bauer kreeg dus wel degelijk richtlijnen mee, maar kon hier zelf invulling aan gaan geven. Het is onduidelijk in hoeverre de Vereeniging kennis heeft genomen – of heeft kunnen nemen – van de in de jaren 1880 gedane onderzoeken en gemaakte ontwerpen, maar het bestuur was sowieso op de hoogte van Lewe Quintus' inspanningen.

Terwijl Bauer dankzij het garantiefonds aan de slag kon, zat het bestuur niet stil. De bestuursleden benaderden vele instanties en particulieren om subsidie te verkrijgen voor de Vereeniging. Daarnaast dachten ze in de vergaderingen na over de uitvoering. Wie zou het moeten uitvoeren en hoe moest het bekostigd worden. Het stond immers vast, dat de Vereeniging dit zelf nooit zou kunnen bekostigen. Ook gingen de algemene vergaderingen door, zodat de aandacht – en dus het draagvlak – niet zou verslappen. Voordat we de rol van de Vereeniging – en met name de rol van voorzitter Tijdens – verder in beschouwing nemen, is het goed eerst eens te kijken naar het kanalisatieplan waar Bauer mee kwam. Daarbij dienen we ons te realiseren dat dit niet het enige en ook niet het eerste kanalisatieplan voor Westerwolde was.

3.4 Kanalisatie in theorie

Deze paragraaf geeft géén compleet overzicht van alle alternatieve plannen. Er is een bewuste selectie gemaakt van een viertal plannen. Dit betreft een tweetal oudere kanalisatieplannen die ook door Gedeputeerde Staten of de Vereeniging in beschouwing en behandeling zijn genomen. Vervolgens zal het plan van Bauer worden toegelicht en als laatste het commentaar daarop in het plan van Reijnders.

---

¹⁴⁵ RHC GrA, toegang 398, inv. nr. 3 notulen bestuursvergadering 13 augustus 1892.

3.4.1 Plan-Pott

Willem Wiardus Pott (1837-1898) groeide op in Oude Pekela in een welgestelde koopmansfamilie. Hij was gehuwd met Christina Bouman, dochter van de Groninger gedeputeerde Henricus Luitjens Bouman. Pott trad in zijn vaders voetspoor en was ook actief in de handel en koopvaardij. In 1860 bezat hij maar liefst 20 schepen. Daarnaast was hij actief als steenfabrikant en vervener. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Pott bestuurslid werd van het in 1871 opgerichte veenschap Alteveer. Een veenschap was een vooral in Friesland en Drenthe veel voorkomende waterstaatkundige bestuursseenheid van een nog vrijwel onontgonnen veengebied, in dit geval gelegen tussen de Pekela's en Onstwedde.¹⁴⁶ Pott was secretaris van dit veenschap. In deze hoedanigheid heeft Pott in 1872 een kanalisatievoorstel geschreven met de titel *Plan van kanalisatie om de Westerwoldsche veenen te kunnen vergraven, de veldgronden in exploitatie te brengen, en de daaruit voortvloeiende verbinding van de rivier de Pekel-A met de Eems*.¹⁴⁷

Door Potts achtergrond als ondernemer, maar vooral door de titel van zijn plan, wordt de indruk gewekt dat de kanalisatie vooral commerciële doeleinden zou dienen. In Westerwolde waren immers nog grote onontgonnen veengebieden te vinden. Zodra de afgegraven veengronden geschikt waren gemaakt voor landbouw, kon Westerwolde een welvarend gebied en een nieuw thuis worden voor honderden kolonisten. Hoewel het initiatief weinig realistisch bleek, is het toch de moeite waard het in beschouwing te nemen omdat het getuigt van een particulier initiatief van een ingezetene van het latere waterschap Westerwolde.

Het plan van Pott was echter geen kanalisatieontwerp, maar vooral een suggestie ter overdenking voor het provinciaal bestuur. Kaartmateriaal, ontwerpschetsen of bestekken heeft Pott dan ook niet gemaakt. Als we de brochure van Pott lezen, krijgen we sterk de indruk dat Westerwolde een onontgonnen veengebied was. Volgens hem was het Stadskanaal te hoog gelegen om de Westerwoldse veengebieden te kunnen ontwateren. Daardoor zouden er te veel (dure) stuwen in een kanaal moeten worden geplaatst. In plaats van een verbinding met het Stadskanaal, suggereerde Pott een verbinding met de Pekel-A. Dit had te maken met een andere kanalenkwestie, namelijk die van de internationale onderzoekscommissie van Nederland en Pruisen. Begin jaren 1870 stond de ontginning van de Pruisische veengebieden nog in de kinderschoenen. Pott meende dat als Pruisen via Nederland zou afwateren, dit niet op het Stadskanaal zou zijn vanwege het hoogte verschil. Het leek hem aannemelijker dat er ter hoogte van Bourtange een kanaalverbinding aangelegd zou worden. Als dat het geval zou zijn, zou dat kanaal verlengd moeten worden zodat ook “de groote Veenhuizer-, Mussel-, Vledder-, Weender- en Jipsinger veenen en

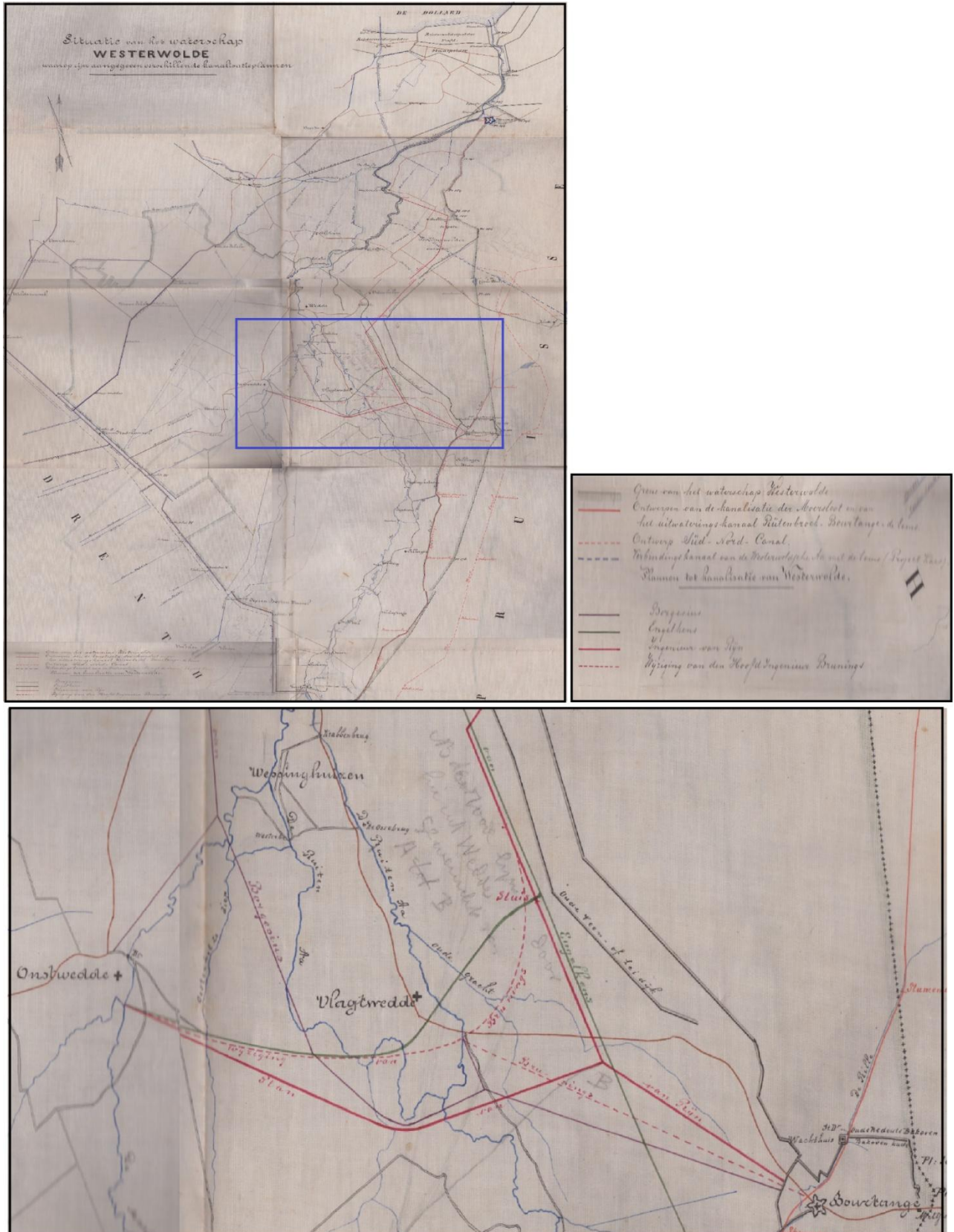
---

¹⁴⁶ Coert, *Stromen en schutten*, 343-347.

¹⁴⁷ W.W. Pott, *Plan van kanalisatie om de Westerwoldsche veenen te kunnen vergraven, de veldgronden in exploitatie te brengen, en de daaruit voortvloeiende verbinding van de rivier de Pekel-A met de Eems* (Oude Pekela 1872). In: RHC GrA, toegang 1099, inv. 11974.

Kaartfragment 3.2: Kanalisatieplannen in 1880

Op deze door ir. A.A. Bekaar van Rijkswaterstaat vervaardigde kaart zien we een aantal kanalisatieplannen voor Westerwolde die al voor 1880 waren opgemaakt. Het plan Pott is echter niet ingetekend. Deze kaart laat de veelvormigheid van de vroege kanalisatieplannen voor Westerwolde zien. Ingetekend zijn de plannen op naam van Borgesius, Engelkens, ir. Van Rijn (Provinciale Waterstaat) en ir. Brunings (Provinciale Waterstaat).

velden kunnen worden aan snee gebracht en gecultiveerd.”¹⁴⁸ Wanneer het plan van Pott was uitgevoerd, zou Westerwolde dus in plaats van een verticale kanaalstructuur, een gebogen horizontale kanaalverbinding hebben gehad.

Het plan is echter nooit uitgevoerd en kwam ook nauwelijks meer ter sprake. Dit kwam onder andere doordat de internationale kanaalverbinding een andere vorm kreeg dan Pott had aangenomen. Toen het waterschap Westerwolde in 1878 tot stand kwam, werd Pott voorzitter van het onderdeel Nieuwe Pekela. In die hoedanigheid wendde hij zich zowel tot het hoofdbestuur als tot de onderzoekscommissie om hen te wijzen op zijn ideeën.¹⁴⁹

3.4.2 Plan Rütenbrock – Bourtange – Brahe¹⁵⁰

In de voorgaande paragrafen kwam herhaaldelijk een internationale aanpak van de waterproblematiek naar voren. Dit alles had te maken met de ontwikkeling van de veenkoloniën in Pruisen en de daaropvolgende (vermeende) illegale afwatering van Pruisen op Nederlands gebied. Een belangrijk document in deze kwestie was het grenstractaat tussen Nederland en Hannover uit 1824.¹⁵¹ Volgens dit verdrag mocht alleen bij het Ossenschot, ten zuiden van Ter Apel, Duits water Nederland toegelaten worden. Via de Westerwoldse rivieren en het Moddermansdiep zou dit bij de Bakovenspomp bij Bourtange weer geloosd worden op Duitse watergangen die het naar de rivier de Eems zouden leiden. Voorwaarde was dat het stroomvermogen bij het Ossenschot gelijk zou zijn aan dat van de Bakovenspomp. Door de afgraving van het veen aan Pruisische zijde, werd de hoeveelheid te lozen water op het Ossenschot vergroot. Daarnaast werden de Pruisische watergangen niet goed onderhouden waardoor vooral oostelijk Westerwolde met een wateroverschot kampte.¹⁵² In de jaren 1860-1880 was er herhaaldelijk overleg tussen de Nederlandse en de Pruisische regering om de waterverbindingen te verbeteren.

Sijpkens gaat in zijn *Bijdrage* uitgebreid in op dit kanalisatieplan.¹⁵³ Belangrijk is dat we ons daarbij realiseren dat in de jaren 1870-1880 het Sud-Nord-Canal tot stand kwam in Duitsland en dat in Nederland het Stadskanaal was verlengd tot aan de Duitse grens onder Ter Apel. In 1881 kwam een verbinding tussen het Stadskanaal en het kanaal Rütenbrock-Haren tot stand. Hoewel de aanvoer van Duits water door een koppelsluis werd beheerst, was de dreiging van een wateroverschot juist groter geworden. Reeds in 1877 was door de internationale commissie het ontwerp voor een kanaal besproken tussen Rütenbrock en Bourtange. Vanaf Bourtange zou dit kanaal weer over Duits gebied via Brahe in de

---

¹⁴⁸ Pott, *Plan*, 11.

¹⁴⁹ RHC GrA, toegang 1151, inv. nr. 1, stukken A I en B I.

¹⁵⁰ Ten onrechte werd in contemporaine Nederlandse stukken om een onduidelijk gebleven reden steeds ‘Brahé’ geschreven. Brahe is een Duits gehucht, gelegen ter hoogte van Bellingwolde.

¹⁵¹ RHC GrA, toegang 1776 Provinciaal bestuur van Groningen, inv. nr. 7968 Grenstractaat met Hannover. Ook na de Pruisische annexatie van Hannover bleef dit verdrag van kracht.

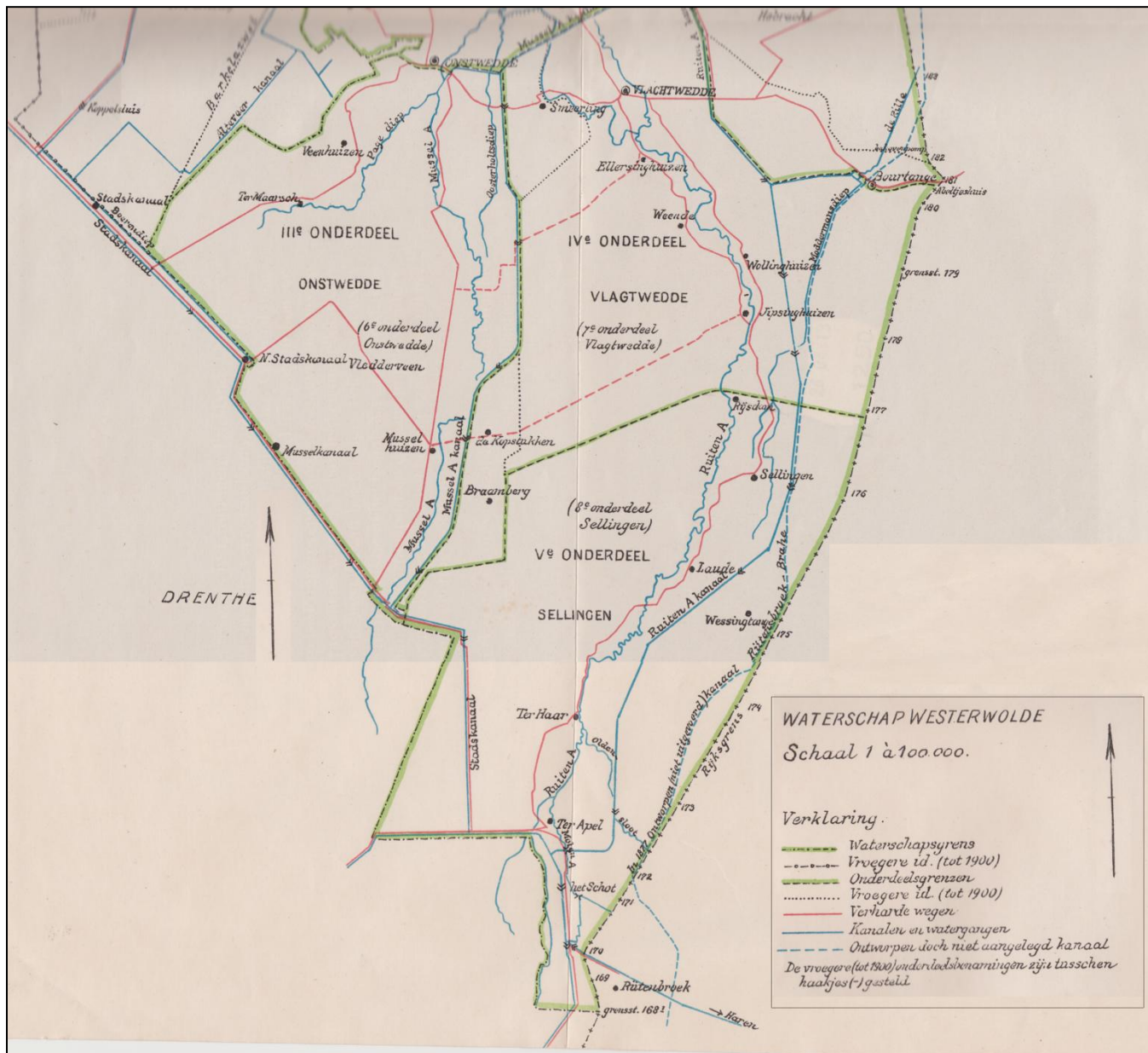
¹⁵² Sijpkens, *Bijdrage*, 227.

¹⁵³ *Ibid*, 226-239.

Kaartfragment 3.3: Plan Rütenbrock – Bourtange – Brahe

De blauw gestippelde lijn vormt het 'ontworpen doch niet aangelegd kanaal' van Rütenbrock naar Brahe. Het gehucht Brahe is niet op de kaart te zien.

Schaal is verschoven.

rivier de Eems uitmonden. De kosten van dit kanaal zouden fl.278.500 voor Nederland bedragen en fl.350.000 voor Pruisen.

Om dit uit te voeren was uiteraard goedkeuring van beide landsregeringen nodig, en daar liep het nu juist spaak. Zowel de Nederlandse als de Pruisische regering kwamen achtereenvolgens terug op de in 1877 gemaakte plannen. In 1888 leek er definitief een einde te komen aan het geplande project. De Pruisische regering had laten weten dat zij af zag van

het project omdat de kosten niet opwogen tegen de baten die de Pruisische grensstreek zou ondervinden. Ondertussen had de onderzoekscommissie van de Groninger Gedeputeerde Staten laten weten dat Westerwolde gebaat was bij kanalisatie door middel van twee kanalen door het landschap. Hierdoor was ook de Nederlandse regering – bij monde van het ministerie van Handel, Nijverheid en Waterstaat – niet meer genegen te investeren in een grenskanaal.

Sijkens concludeert dan ook oprecht verwonderd te zijn dat ondanks de aanvankelijke eensgezindheid van de Pruisische en Nederlandse commissarissen na bijna twintig jaar niets was gebeurd. Tresling, bestuurslid van de Vereeniging ter bevordering van de kanalisatie van Westerwolde, toonde zich zeer geïnteresseerd in dit grenskanaal en liet bij de eerste vergadering van de Vereeniging weten dat wat hem betreft deze optie nog open stond.¹⁵⁴ Door het uitblijven van een adequate oplossing bleef oostelijk Westerwolde kampen met wateroverschotten en vooral in Bourtange bleef dit kanalisatieplan een belangrijk alternatief. Zelfs nadat het grenskanaal ook door de Vereeniging was afgewezen, bleven enkele Bourtangens – tot ergernis van het bestuur – pleiten voor dit kanaal.¹⁵⁵

Kader 3.2: Bourtange's onbehagen

Afkomstig uit de notulen van 28 mei 1892 van de Vereeniging ter bevordering van de kanalisatie van Westerwolde.

“De heer ten Cate van Bourtange komt op voor de rechten der grensbewoners; hun komt het eerste kanaal toe. Bourtange is steeds stiefmoederlijk behandeld, en wie nog een greintje vaderlandsliefde bezit, moet meehelpen om de oude grensvesting te verlossen uit haren treurigen toestand. (...) De heer ten Cate beschouwt een grenskanaal als een panacé, als een universeel middel tegen alle waterkwalen. (...) De heeren Ten Cate en Bouwes bespreken nogmaals den onhoudbaren toestand van Bourtange. De heeren Oterdoom, Boels, Kraai en Hommes geven allen toe dat de toestand te Bourtange aller treurigst is, doch meenen dat de vertegenwoordigers van die plaats te ver gaan, wanneer ze telkens en telkens weer, te pas of minder te pas, die zaak op den voorgrond brengen, alsof er toeleg bestaat om Bourtange op den achtergrond te schuiven.”

Uit: RHC GrA, toegang 398, inv. nr. 1 notulen algemene vergadering 28 mei 1892.

¹⁵⁴ RHC GrA, toegang 398, inv. 1 notulen algemene vergadering 23 april 1892 en inv. nr. 14 Project kanaal Ruitenbroek – Bourtange –Brahé. Deze beschouwing is rond 1895 door Tresling geschreven.

¹⁵⁵ *Westerwolde en de Vereeniging ter bevordering der kanalisatie van dat landschap*, 2 (1894) 68-77.

3.4.3 Plan-Bauer

Het plan van August Johan Herman Bauer (1837/38-1912) was opgemaakt in opdracht van de Vereeniging ter bevordering van de kanalisatie van Westerwolde. Anders dan de voorgaande planners, moest Bauer met een aantal zaken rekening houden van zijn opdrachtgevers. Dat was ook de reden waarom Bauer veelvuldig aanwezig was op zowel algemene als bestuursvergaderingen van de Vereeniging. Daarnaast was hij langdurig in Westerwolde aanwezig om zijn onderzoek uit te voeren, maar ook om met de ingezetenen te spreken. Hoewel de Vereeniging de opdrachtgever was, moest Bauer dus ook zelf aan de slag om draagkracht voor zijn plannen te krijgen. Zo stuitte hij ook op de verdeeldheid van de Westerwolders.

Het is niet duidelijk in hoeverre Bauer op de hoogte was van het enkele jaren eerder door Kater en Holthuis uitgevoerde onderzoek. Hoe dan ook, Bauer concludeerde ook spoedig dat de aanleg van een tweetal kanalen het meest effectief zou zijn voor zowel de afwatering als de bereikbaarheid van Westerwolde. De vraag was nu hoe deze kanalen zouden moeten lopen. De aan te leggen kanalen zouden aansluiting hebben op het Stadskanaal. Vanaf het Stadskanaal waren in de voorgaande decennia reeds verscheidene wijken aangelegd om het achterliggende veengebied te ontwateren. Bauer besloot om wille van de kosten van het project, gebruik te maken van bestaande waterlopen. Daarnaast wilde hij het liefst op de grens van het veen gaan graven. Hierdoor zou het graafwerk makkelijker en dus goedkoper zijn dan wanneer hij dwars door het veen zou moeten graven.¹⁵⁶ Dit argument kon niet door alle ingezetenen van Westerwolde worden gewaardeerd. Opmerkelijk – maar wel begrijpelijk – is dat men in Onstwedde het kanaal het liefst westelijker had aangelegd en in Sellingen oostelijker.

Voor het beekdal van de Mussel-Aa betekende dit dat Bauer gebruik ging maken van de oude Karel Schencksloot. Deze sloot was in de 16^e eeuw gegraven in opdracht van Karel Schenck van Toutenburg de landsheer van Westerwolde, om een einde te maken aan een grensgeschil tussen de markegenoten van Smeerling (kerspel Onstwedde) en Ellersinghuizen (kerspel Vlagtwedde). Deze sloot kon gebruikt worden als basis van het aan te leggen Mussel-Aa kanaal. Wanneer dit zou gebeuren, zou dit kanaal dus langs de oostelijke grens van de gemeente Onstwedde lopen. Daardoor zouden de westelijke Onstwedder veengebieden niet direct ontwaterd kunnen worden. Daarnaast zou het kanaal bijna twee kilometer van het dorp vandaan komen te liggen. Dit stuitte op veel verzet en onbegrip. Zo verzochtte de heer Bessembinders, landbouwer te Onstwedde, dat “de lijn langs de Karel Schenk hem geen pijp tabak waart was”.¹⁵⁷

---

¹⁵⁶ RHC GrA, toegang 398, inv. nr. 4 notulen Bestuursvergadering 28 juni 1893.

¹⁵⁷ RHC GrA, toegang 398, inv. nr. 4 notulen vergadering van een deel van het bestuur met de ingelanden van het 6^e onderdeel (Onstwedde) van het waterschap Westerwolde, juni 1893. Zie ook: *Westerwolde en de Vereeniging ter bevordering der kanalisatie van dat landschap*, 2 (1894) 13-15.

In het onderdeel Sellingen hing het kanalisatieplan samen met de aanleg van een verharde straatweg die het dorp met Vlagtwedde in het noorden en Ter Apel in het zuiden zou moeten verbinden. Zowel de straatweg als het kanaal zouden de infrastructuur aanmerkelijk verbeteren, maar tot nog toe was geen van beide gerealiseerd. Na een stemming tijdens een vergadering in Sellingen bleek dat men daar het kanaal het liefst aan de oostzijde van het beekdal zou zien, dit vormde overigens geen probleem voor Bauers ontwerp. Bauer was tijdens zijn onderzoek in dit gebied gestuit op de rillen, de oude rivierlopen. Volgens hem kon de rille bij Laude worden uitgegraven en als waterreservoir dienen.¹⁵⁸

Toch hield ook het verzet in Sellingen aan, want men vond dat er te veel goede gronden werden aangetast bij de kanalisatie en daarom gaf men de voorkeur aan een kanaal over de Laudermarke. In de bestuursvergaderingen riepen Tijdens en Tresling hun collega bestuursleden Hommes (Vlagtwedde) en Boels (Onstwedde) herhaaldelijk op om de ingezetenen voor Bauers plan te winnen. Zowel Hommes als Boels zagen dit somber in. Naar aanleiding van de gehoorde commentaren deed Bauer enkele aanpassingen alvorens hij zijn plan aan het bestuur van de Vereeniging presenteerde. Hoewel enkele ingezetenen zich kritisch en negatief bleven uitlaten, blijkt uit de notulen van de openbare vergaderingen in Onstwedde, Vlagtwedde en Sellingen die in de zomer van 1893 werden gehouden, dat er een groot draagvlak was ontstaan voor Bauers plan.¹⁵⁹

De benedenloop van het kanaal was veel minder omstreden zo blijkt uit de notulen van de Vereeniging. Bauer volgde gedeeltelijk het oudere plan van Kater en Holthuis, door de beide kanalen samen te laten komen in een 'Vereenigd-Kanaal'. Het punt van samensmelting werd echter op een andere locatie gekozen. Dit had te maken met de wens van het bestuur, om het kanaal niet parallel aan de Westerwoldse-Aa te laten lopen, maar in plaats daarvan de onontgonnen veengebieden achter Vriescheloo en Bellingwolde te verkiezen. Deze wens werd dan ook in Bauers plan verwerkt. Ten noorden van Bellingwolde konden twee opties worden gekozen. De eerste optie was een grenskanaal waarbij gebruik kon worden gemaakt van de Moersloot bij Nieuweschans. De Moersloot was een in 1605 gegraven afwateringssloot tussen Bellingwolde en de vesting Nieuweschans. De tweede optie was om vanaf Bellingwolde langs Oudeschans een kanaal naar de Westerwoldse-Aa te graven. Uiteindelijk werd gekozen voor de richting Moersloot. Hier zou het kanaal bij Nieuweschans uitmonden in de Westerwoldse-Aa, om uit te monden in de Dollard bij Nieuwe Statenzijl.

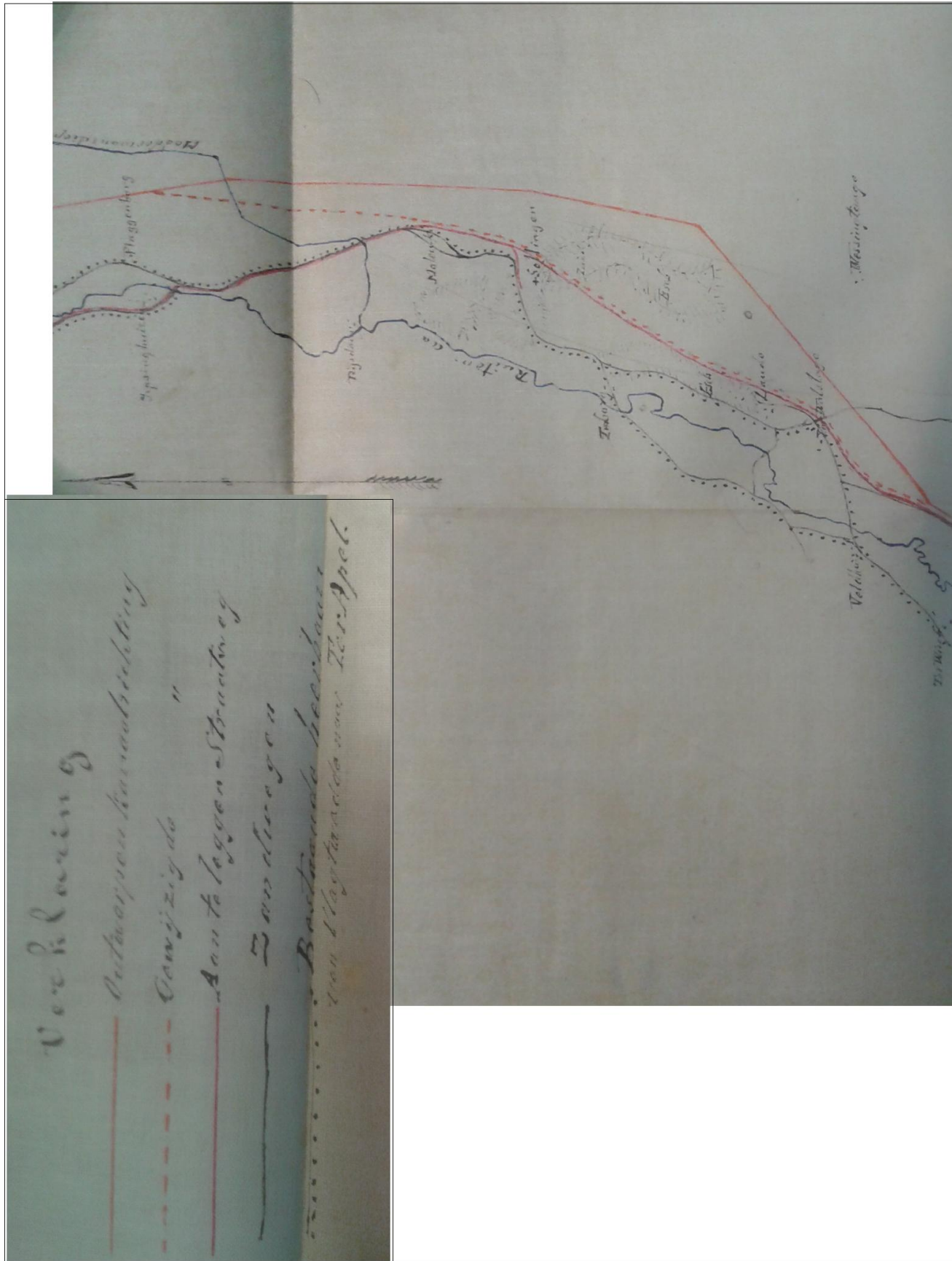
---

¹⁵⁸ 'De kanalisatie van Westerwolde' in: *De Ingenieur*, 23 (1894) 271-272. Uitgraving van de rillen als waterreservoir is overigens niet gebeurd. Zie ook hoofdstuk 2.3 over de rillen in Westerwolde.

¹⁵⁹ RHC GrA, toegang 398, inv. nrs. 4 en 5 notulen diverse vergaderingen.

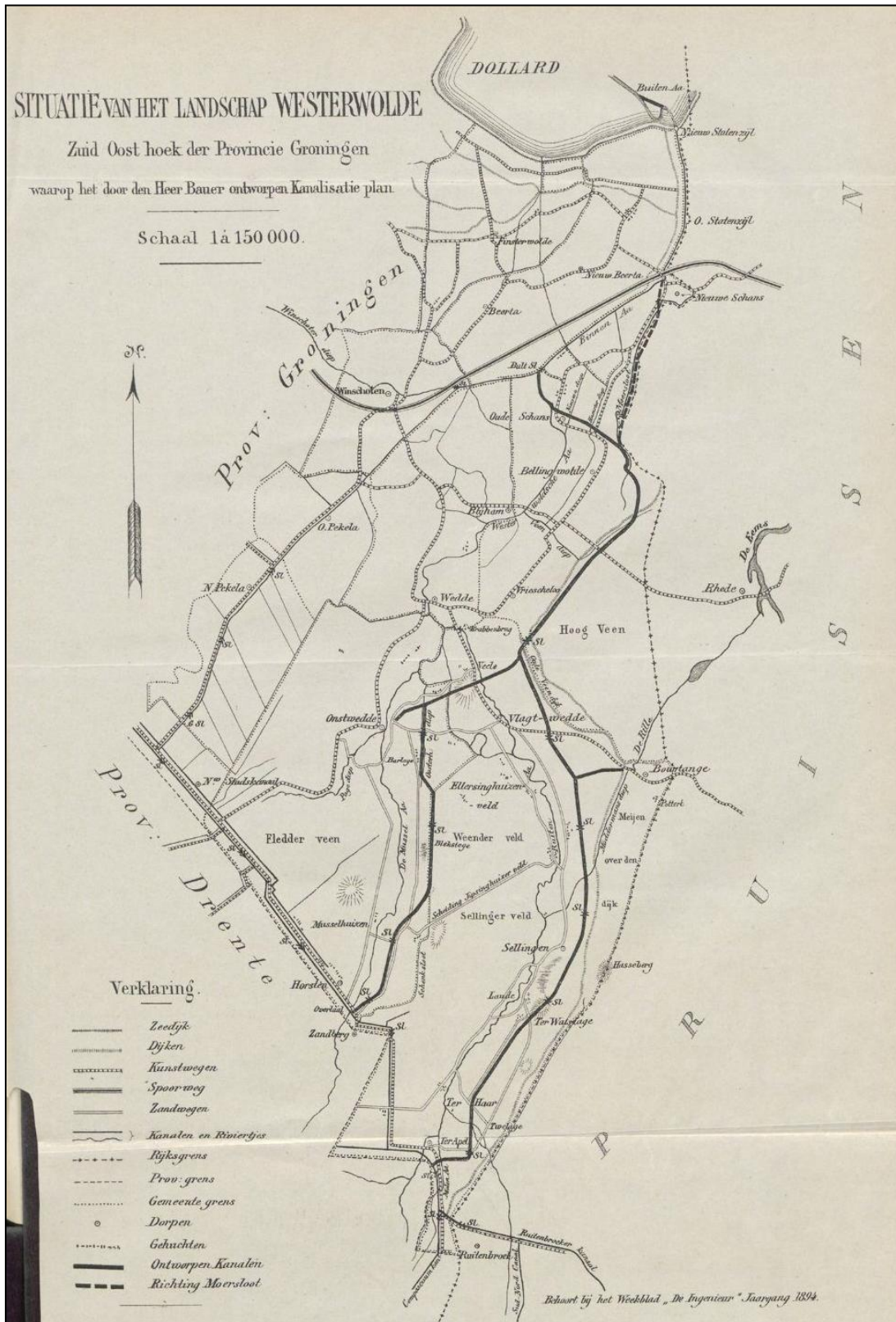
Kaartfragment 3.4: Schetstekening van het dal van het Ruiten-Aa kanaal door A.J.H. Bauer.

Op deze schetstekening zijn een geplande (ononderbroken rode lijn) en een gewijzigde kanaalrichting te zien in de omgeving van Sellingen.

Kaartfragment 3.5: Plan-Bauer

Zowel de optie Moersloot als de optie door het dal van de Westerwoldse-Aa bij Oudeschans is ingetekend. Schaal is verschoven.

3.4.4 Plan-Reijnders

Kort na de presentatie van het plan-Bauer, verscheen er een alternatief plan van de hand van ir. Reinhart Reijnders (1826-1912), werkzaam voor het Veenkantoor te Stadskanaal. Het Veenkantoor was een in de 17^e eeuw tot stand gekomen kantoor, dat de bezittingen – veelal veengebieden – van de Stad Groningen beheerde. In 1895 – bijna een jaar na de publicatie van Bauers plannen – gaf Reijnders in een brochure commentaar op het kanalisatieplan. Het doel van zijn brochure was om “zij die in dezen tot beoordeling en beslissing zullen worden geroepen, in staat worden gesteld, de plannen der Vereeniging te toetsen aan eene kritiek die ook aan de schaduwzijden hare aandacht heeft geschonken (...) die zal blijken niet alleen afbrekend maar ook opbouwend te willen zijn.”¹⁶⁰

Reijnders was van mening dat de kosten van het plan van Bauer te hoog zouden worden en daarnaast niet opwogen tegen de baten. Bovendien zouden de aangelegen gebieden – met name die aan het Stadskanaal gelegen – nadeel ondervinden van Bauers kanalen. Doordat er water afgevoerd zou worden langs de aan te leggen kanalen, zou er minder voeding zijn voor het Stadskanaal. Ook meende Reijnders dat de wateroverlast niet zou worden verholpen met de aanleg van twee kanalen. Kanalisatie van de Moersloot was naar het idee van Reijnders onmogelijk, aangezien daarvoor Pruisische samenwerking benodigd was. Die hoop was sinds 1888 verdwenen toen het overleg tussen de Nederlandse en Pruisische regering over het grenskanaal strandde.

Reijnders bood een veel goedkoper alternatief. Voor fl. 762.000 kon er een geheel ander kanalenstelsel worden aangelegd. Het plan-Reijnders hield in dat de waterafvoer plaats zou hebben langs de natuurlijke waterwegen van Westerwolde. Deze moesten wel zoveel mogelijk recht gegraven worden en waar nodig uitgediept. De Mussel-Aa, Ruiten-Aa en Westerwoldse-Aa zouden vooral voor waterafvoer dienen. Daarmee was de infrastructuur nog niet verbeterd, maar ook daar had Reijnders een oplossing voor. Een vijftal kanalen zou Westerwolde vanaf het Stadskanaal doorkruisen. Dit doet enigszins denken aan het dwarskanaal waar Willem Pott in 1872 over schreef. Daarnaast moest er in de visie van Reijnders vanaf de Dollard een kanaal worden aangelegd waarlangs scheepvaart plaats kon vinden. Op die manier kon Westerwolde van slib worden voorzien, waardoor de vruchtbaarheid van de landerijen bevorderd zou worden. Dit verbindingskanaal zou echter alleen met het meest noordelijke dwarskanaal in verbinding staan. Dat zou betekenen dat het grootste deel van Westerwolde dus voor aan- en afvoer van producten was aangewezen op het Stadskanaal.

De publicatie van het plan-Reijnders veroorzaakte een golf van kritiek. Zowel in de vergaderingen van de Vereeniging, als in diverse publicaties kreeg Reijnders het zwaar te verduren. Op dat moment was het plan-Bauer al bij Gedeputeerde Staten en bij de

---

¹⁶⁰ R. Reijnders Szn., *Beschouwingen over kanalisatie van Westerwolde* (Groningen 1895).

Provinciale Waterstaat beland. Reden te meer voor de Vereeniging, om fel uit te halen naar Reijnders. Voor Reijnders was dit reden om zich in 1896 nogmaals in een brochure uit te laten over zijn kanalisatieplan.¹⁶¹ In deze tweede brochure bleef Reijnders bij de standpunten die hij een jaar eerder had ingenomen.

Het ontbrak Reijnders aan de middelen die Bauer ondertussen wel had weten te vergaren: financieel en maatschappelijk draagvlak. Daarnaast lag het plan van Bauer reeds bij het Provincie- en Rijksbestuur, waardoor realisatie een stuk dichterbij kwam. Was er dan wel steun voor het plan-Reijnders? Ja zeker! Er bestond vooral bij handelaren in Stadskanaal en Musselkanaal steun voor zijn plan.¹⁶² De reden laat zich al raden: Reijnders' plan was immers gericht op de Veenkoloniën terwijl het plan van de Vereeniging op het Oldambt gericht was. Daar was de Vereeniging zich ook van bewust.¹⁶³ In 1901 kwam het plan-Reijnders nogmaals ter sprake, toen ir. Blaupot ten Cate met een kanalisatieplan kwam, dat gedeeltelijk gebaseerd was op Reijnders' werk. Dit plan wordt in kader 3.3 besproken. Hoewel het plan van Reijnders goed doordacht en onderbouwd was, kwam het niet in plaats van het plan-Bauer. Reijnders' plan was hoe dan ook het meest besproken en onderbouwde argument tegen het kanalisatieplan van Bauer.

Kaartfragment 3.7: Reijnders en Blaupot ten Cate

De rode lijnen vormen het plan van Reijnders. Dit plan stond in verbinding (geel) met het plan van Blaupot ten Cate dat in het blauw is aangegeven.

¹⁶¹ R. Reijnders Szn., *Kanalisation van Westervolde. Repliek aan het bestuur en den deskundige der Vereeniging tot bevordering der kanalisatie van Westervolde* (Groningen 1896).

¹⁶² *Telegraaf*, 10 maart 1896.

¹⁶³ Bestuur en deskundige der Vereeniging ter bevordering der kanalisatie van Westervolde, *Een en ander naar aanleiding der Beschouwingen over kanalisatie van Westervolde van den heer R. Reijnders Szn.* (Winschoten 1895).

Kader 3.3: Beter laat dan nooit: Blaupot ten Cate

Derk Hendrik Steven Blaupot ten Cate (1863-1944) werkte als zelfstandig civiel ingenieur in Groningen. In 1901 verscheen van zijn hand een alternatief kanalisatieplan voor Westerwolde. Opmerkelijk, want in datzelfde jaar werd de Kanalisatiewet aangenomen.

Blaupot ten Cate was van mening dat Bauer – en later ook Van Elzelingen – de afwateringsproblematiek in Westerwolde verkeerd had ingeschat. Blaupot ten Cate was een voorstander van het plan Reijnders. Aan Reijnders' plan voegde Blaupot echter een hoofdstuk toe door de scheepvaart van Westerwolde niet via Nieuwe Statenzijl te laten lopen maar via een nieuw kanaal van Zuidbroek naar Delfzijl in de Eems. Dat betekende dus dat de afwatering van Westerwolde nog steeds via de Westerwoldse-Aa plaats zou hebben. Het grote voordeel van Blaupot ten Cates plan was dat vrijwel geheel Oost-Groningen betrokken zou zijn bij dit kanalenplan. Hierdoor had Westerwolde een grote verlaging van de waterschapslasten in het vooruitzicht. Bij zijn plan werd immers een veel groter gebied aangeslagen dan in het plan van Bauer. Daarnaast zou de aansluiting op het Winschoterdiep – en daarmee met de Stad Groningen – verbeterd worden.¹

Doordat deze brochure kort nadat de Kanalisatiewet was aangenomen, werd het plan van Blaupot ten Cate niet meer besproken op bestuurlijk niveau.² Dat weerhield Blaupot ten Cate er niet van zich in 1903 nogmaals zeer kritisch uit te laten over het kanalisatieplan van Bauer. In een brochure bleef hij volledig bij de opvattingen die hij twee jaar tevoren op papier had gezet. Daarnaast toonde hij zich zeer kritisch over de besluitvorming rondom het kanalisatieplan. “De Westerwolders zijn volgens mijn verkregen indruk bij verrassing genomen. (...) Provinciale Staten hebben, op voordracht van Gedeputeerde Staten, zonder voldoende onderzoek van de laatste, opgedragen aan het waterschap Westerwolde, het uitvoeren van een kanalisatieplan, grotendeels tegen den zin van de Westerwolders en dit grootendeels op advies van de Kanalisatievereniging, die ook het ontwerp niet voldoende heeft onderzocht en voor het meerendeel bestaat uit belanghebbenden, die niet tot de kosten zullen bijdragen.”³

---

¹ D.H.S. Blaupot ten Cate, *Beschouwingen over de verbetering van de waterstanden op het Stadskanaal in verband met de ontwerpen tot verbetering van de Oostermoersche Vaart en de kanalisatie van Westerwolde, alsmede over het verkrijgen van een kanaal van Zuidbroek naar Delfzijl* (Groningen 1901).

² Hagen, *Mit de wereld mit*, 18.

³ D.H.S. Blaupot ten Cate, *Het Eemskanaal en de daarop afwaterende kanalen en riviertjes en de kanalisatie van Westerwolde* (Den Haag 1903) 8 en 15.

3.5 Naar Koninklijke goedkeuring

In de zomer van 1894 werd het kanalisatieplan van de Vereeniging naar het Provinciaal bestuur verzonden. Het plan stond dus op papier. Nu de richting bepaald was, waren financiering, uitvoering en beheer van de kanalen de belangrijkste zaken die ter discussie werden gesteld. Ook hierover had de Vereeniging ideeën ontwikkeld. De uitvoering van ieder willekeurig kanalisatieplan, zou de nodige kosten met zich mee brengen. Dit realiseerde het bestuur van de Vereeniging zich ook terdege, het zou dit zelf immers nooit kunnen opbrengen aangezien het al moeite had met de financiering van het werk van Bauer. Ook in dit geval kon het bestuur van de Vereeniging terugvallen op de ideeën die de onderzoekscommissie in de jaren 1880 reeds had ontwikkeld. Daarbij was het plan opgevat, om de kosten te verdelen over het Rijk, Provincie en het waterschap Westerwolde. Tevens ging men toen uit van een vrijwillige en kosteloze afdracht van gronden door de ingezetenen van het waterschap. Samenwerking met het Provinciale- en Rijksbestuur was dus noodzakelijk.

Het Vereenigingsbestuur was echter niet vergeten dat juist bij dit punt – financiering – de onderzoekscommissie in de jaren 1880 de nodige tegenwerking had ondervonden. Voorzitter Tijdens wilde een grote “sympathie-beweging” opzetten, die een massale steunbetuiging zou zijn voor de Vereening. Op deze manier zou de politiek overtuigd moeten worden van het grote belang en de wenselijkheid van een gekanaliseerd Westerwolde.¹⁶⁴ Een aantal bestuursleden – en ook Bauer – zagen de kans op een positieve reactie van Rijk en Provincie somber in. Een uitvoeringsmaatschappij leek hen realistischer. Hommes kreeg daarom de opdracht om bij de Amsterdamse bankiers Wertheim & Gompertz te informeren of er financieel gezien een mogelijkheid was om een kanalisatiemaatschappij op te richten. Tijdens meende zelfs dat door middel van aandelen van fl. 250,- alleen al in het Oldambt wel fl.300.000,- vergaard kon worden.¹⁶⁵ Dit deels geheim gebleven initiatief geeft de vastberadenheid aan van de bestuursleden om het kanalisatieplan uit te voeren.

Zodra de financiering rond zou zijn, dan zag het bestuur het liefst dat de Provincie Groningen de kanalisatie zou gaan uitvoeren. Het waterschap kon volgens hen nooit de uitvoerder zijn. Dat had onder andere te maken met de vele bedenkingen die de bestuursleden hadden bij het in 1878 opgerichte waterschap Westerwolde. Bauer was minder negatief over uitvoering door het waterschap. Wel zag hij in dat het waterschap dan wel hervormd zou moeten worden, want grote delen van het huidige waterschap hadden immers geen belang bij kanalisatie. Daarom ging de Vereeniging in de zomer van 1894 vergaderingen beleggen om het belang van een nieuw kanalisatiewaterschap te bepleiten in Westerwolde. Evenals in 1878 leidde dit voornemen tot het nodige onbegrip in Westerwolde. Men zag de noodzaak van een nieuw waterschap niet in en een enkeling zag zelfs het belang

---

¹⁶⁴ RHC GrA, toegang 398, inv. nr. 5 notulen bestuursvergadering 14 oktober 1893. *Telegraaf*, 14 mei 1895.

¹⁶⁵ RHC GrA, toegang 398, inv. nr. 5 missive 27 februari 1894 en bestuursvergadering 10 maart 1894.

van kanalisatie niet in. Toch lijkt het alsof de Vereeniging – en met name het bestuur – een grote mate van vertrouwen genoot bij de Westerwolders, aangezien er ook veel steunbetuigingen waren tijdens de vergaderingen.¹⁶⁶

Uit het voorgaande blijkt dus niet alleen dat het nieuwe waterschap Westerwolde een direct gevolg was van de kanalisatie, maar ook dat het een initiatief was van de Vereeniging. Daarmee is echter nog niet de vraag beantwoord hoe de financiering zou worden gerealiseerd. Hoewel de Vereeniging aanvankelijk de eigenaren van de benodigde gronden wilde compenseren, werd hier al spoedig van af gestapt. De reden daarvan was dat de taxatie van gronden te ingewikkeld zou zijn, maar nog belangrijker, er bestond voldoende draagvlak voor kosteloze afstand van deze gronden. De Vereeniging stelde – als onderdeel van haar plan – aan Provinciaal en Rijksbestuur een verdeling van kosten voor, te weten 20% voor het Waterschap terwijl de overige 80% van Rijk en Provincie verwacht werd.¹⁶⁷

Gedeputeerde Staten deelden in het najaar van 1894 mede dat zij het plan naar het ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid hadden gezonden. Vervolgens lijkt het alsof er weinig ontwikkelingen zijn die de kanalisatie bespoedigen. In zijn *Bijdrage* verschaft Jacob Sijpkens – die op dat moment lid van Gedeputeerde Staten was – weinig duidelijkheid over de reden van deze schijnbare stilstand.¹⁶⁸ Wel laat Sijpkens zien dat de kanalisatie van Westerwolde binnen het Provinciaal- en Rijksbestuur op allerlei manieren werd bestudeerd en bediscussieerd. Een tweetal deskundigen van Rijks- en Provinciale Waterstaat bogen zich over het kanalisatieplan. De eerder genoemde ir. Kater, hoofdingenieur van de Provinciale Waterstaat, ging opnieuw over tot bestudering van de kanalisatie van Westerwolde. Doordat Kater in november 1896 kwam te overlijden, werd dit werk voortgezet door de nieuwe hoofdingenieur, Johannes M.W. van Elzelingen (1859-1927). Voor Rijkswaterstaat deed George A. Escher (1843-1939) het onderzoek.

6. Ir. J.M.W. van Elzelingen, vanaf 1896 hoofdingenieur van de provinciale waterstaat in Groningen.

¹⁶⁶ RHC GrA, toegang 398, inv. nr. 5 notulen vergaderingen te Onstwedde 2 juni 1894 en Selligen 16 juli 1894.

¹⁶⁷ Hagen, *Mit de wereld mit*, 18.

¹⁶⁸ Sijpkens, *Bijdrage*, 275-311.

In 1897 waren beide ingenieurs tot het oordeel gekomen dat het plan-Bauer met slechts enkele wijzigingen uitgevoerd kon worden. Daarbij werd door hen de keuze gemaakt, dat het Vereenigd-Kanaal langs de oude Moersloot zou lopen en dus geen ombuiging zou maken door het laagland bij Oudeschans, zoals Bauer aanvankelijk had voorgesteld. Van Elzelingen en Escher verschilden echter van inzicht wat betreft de kosten van het plan, deze zouden volgens hen ruim fl.700.000,- hoger uitvallen.¹⁶⁹ Dit weerhield het ministerie er echter niet van om financiële steun toe te zeggen, namelijk 60% of ten hoogste tweederde deel van de totale kosten. De Provincie Groningen had op dat moment reeds te kennen gegeven 20% te willen bijdragen. De periode 1897 tot 1900 kenmerkte zich vooral door de discussies over de financiering van de kanalisatie.

Vanaf 1896 hield de Vereeniging minder frequent algemene vergaderingen dan voorheen. Toch liet ze nog wel regelmatig van zich horen. Dit was ook nodig, want de aandacht mocht niet verslappen. De vergaderingen gingen nu niet meer over de richting van de kanalen, maar vooral over financiering, uitvoering en de daar aan gerelateerde noodzaak van een kanalisatiewaterschap. “Kent men den geest en de draagkracht van Westerwolde dan durft men niet meer vragen. (...) De heer Boels wijst op de stiefmoederlijke behandeling die Westerwolde nog altijd ondervond. Westerwolde heeft zijne draagkracht verloren. Juist daarom is de hulp noodig!”¹⁷⁰ Deze opvatting komt in de daaropvolgende jaren steeds terug. Westerwolde zou – mede door de rol van de vesting Bourtange – jarenlang het landsbelang hebben gediend en nu was het tijd voor het land om iets terug te doen.

Ook de straatweg van Vlagtwedde naar Ter Apel was een veel besproken onderwerp. Telkens weer bleek dat men in Westerwolde de lokale belangen najoeg in plaats van het gemeenschappelijke belang. Dit leidde regelmatig tot frustratie bij het Vereenigingsbestuur, maar ook bij de leden die buiten Westerwolde woonden.¹⁷¹ Om juist deze groep betrokken te laten blijven bij het werk in en voor Westerwolde, gaf de Vereeniging in 1897 een boekje uit getiteld *Westerwolde in woord en beeld*. Deze bundel bevatte een beschrijving van de historie en het landschap van Westerwolde en kaartte de misstanden in het gebied aan.¹⁷² Door toch herhaaldelijk vergaderingen te beleggen probeerde het bestuur er alles aan te doen om eendracht te creëren in Westerwolde en zo de bevolking te wijzen op het gemeenschappelijke belang.

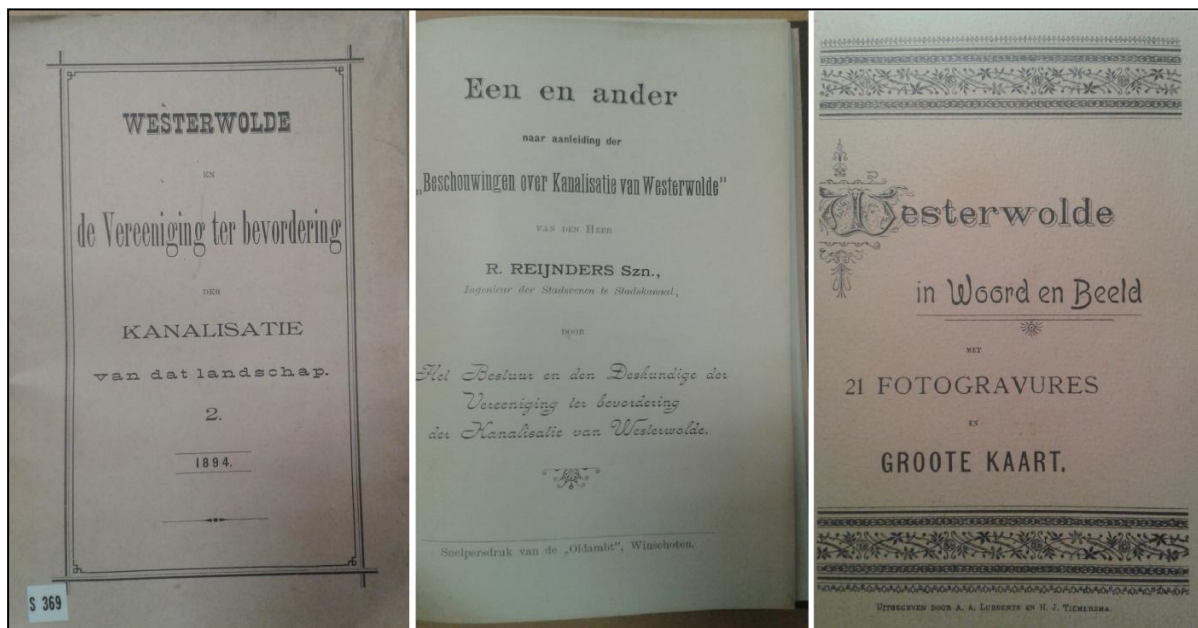
---

¹⁶⁹ Zie: Van Elzelingen, *Memorie van beschouwingen over het ontwerp kanalisatie van Westerwolde met bijlagen* (Groningen 1898).

¹⁷⁰ RHC GrA, toegang 398, inv. nr. 5 notulen bestuursvergadering 24 april 1894.

¹⁷¹ Voor het Tweede Kamerlid Franciscus Liefstinck (1835-1917) was dit de reden om in 1896 zijn lidmaatschap van de Vereeniging op te zeggen. Na gecorrespondeerd te hebben met dr. Tresling besloot Liefstinck toch lid te blijven, aangezien hij veel sympathie voor de Vereeniging had. Zie: RHC GrA, toegang 398, inv. nr. 8 notulen bestuursvergadering 2 mei 1896.

¹⁷² Lubberts ed., *Westerwolde in woord en beeld* (Groningen 1897).

7. Titelbladen van een drietal publicaties door de kanalisatievereniging. Door middel van deze publicaties creëerde de Vereniging vooral buiten Westerland draagvlak voor kanalisatie.

Gedeputeerde Staten waren ook van mening dat een kanalisatiewaterschap noodzakelijk was alvorens de kanalisatie kon beginnen. Het in 1899 ontworpen reglement voor de nieuwe waterschappen Westerland en Pekel-A leidde evenals in de jaren 1870 tot een reeks protestmissives. Anders dan bij de oprichting van het oude waterschap Westerland, kwamen er uit de Pekela's nu nauwelijks protesten. Het belangrijkste en meest gelezen tegenargument was dat de ingezetenen de hoge lasten van kanalisatie niet op te brengen was.¹⁷³ Evenals in de jaren 1870 zette het provinciale bestuur door. Het waterschap Westerland zou opgeheven en opgedeeld worden in een waterschap Pekel-A en een waterschap Westerland dat bestond uit de onderdelen die direct te maken zouden hebben met de kanalisatieplannen. Voordat dit kon plaats vinden, moest eerst koninklijke goedkeuring verkregen worden. Dat kon alleen gegeven worden, wanneer het ministerie zou instemmen met het ontwerpreglement en het kanalisatieplan.

Bij Koninklijk Besluit van 12 juni 1900 werden de ontwerpreglementen voor de waterschappen Pekel-A en Westerland goedgekeurd. Nu moest alleen nog het kanalisatieplan goedgekeurd worden door de Rijksoverheid. De aanvankelijke begroting van Bauer – ruim fl. 1.500.000 – zou ruimschoots overschreden worden meende ir. Van Elzelingen. Minister Cornelis Lely van Waterstaat achtte het zelfs mogelijk dat Van

¹⁷³ AWAH, toegang Waterschap Westerland (1878-1901), inv. nr. 46 Reglement van het waterschap en reglementswijzigingen. Bezwaarschriften ingekomen tegen de ontwerp-reglementen voor de waterschappen Pekel-A en Westerland, en de missives van het hoofdbestuur van het waterschap Westerland en van gecommitteerden uit dat hoofdbestuur, d.d. 24 mei en 8 juni 1899, nos. 603 en 605.

Elzelings begroting te optimistisch was en hield rekening met ruim fl.3.000.000,- . Desalniettemin wilde de minister de Rijksbijdrage leveren. Zo kwam bijna tien jaar nadat Tijdens de eerste vergadering in Winschoten had belegd, de *Wet tot bevordering van de kanalisatie van Westerwolde* tot stand. Op 24 juni 1901 werd de Kanalisatiewet met Koninklijke goedkeuring bekrachtigd. Kort daarop werd het oude waterschap Westerwolde ontbonden en waren de reglementen van de twee nieuwe waterschappen van kracht.¹⁷⁴

3.6 Conclusie

De geschiedenis van de kanalisatieplannen voor Westerwolde gaat zeer ver terug. In dit hoofdstuk is onderzocht op wiens initiatief het kanalisatieplan voor Westerwolde tot stand is gekomen. Vanaf de jaren 1870 leek kanalisatie van Westerwolde een serieus thema te worden. De sterk toenemende vormen van wateroverlast in het gebied was een belangrijke oorzaak daar van. De Groninger gedeputeerde Lewe Quintus heeft zich actief beziggehouden met waterstaatkundige vraagstukken. Wat opvalt is dat hij zeer goed ingelezen was en velerlei deskundigen raadpleegde als voorzitter van een door Gedeputeerde Staten ingestelde onderzoekscommissie. Dit leek tevens het probleem te zijn van de onderzoekscommissie. Hoewel het kanalisatieproject vele vruchten zou afwerpen, moest er toch eerst een flinke investering aan vooraf gaan. Om zo'n investering van zowel Provincie, het Waterschap Westerwolde en dus ook van de belanghebbenden los te krijgen, moest er hoe dan ook draagvlak zijn. Dit draagvlak ontbrak ogenschijnlijk, ondanks de grote sympathie die voor het project bestond.

Het waterschap Westerwolde vertoonde – ondanks de ongetwijfeld goede bedoelingen van de bestuurders – de trekken van een ongewenst en onwillig kind. Weinigen stonden te juichen bij de totstandkoming van dit waterschap. De waterschapsbestuurders roeiden vervolgens met de riemen die zij hadden. Zo konden zij niet anders dan kleinschalige verbeteringen en aanpassingen in het waternetwerk doen. Hoewel het bestuur zijn sympathie uitsprak voor de onderzoeken naar kanalisatie en dit ook betuigde in de vorm van subsidie, leek het waterschap Westerwolde vooral bezig met zichzelf te handhaven. Voor een groots en ingrijpend plan, ontbrak het bij het waterschap aan middelen, kennis en visie. Datzelfde gold voor de bevolking van Westerwolde. Men kan niet spreken van een eensgezinde bevolking dat eenzelfde doel nastreefde. De bezoekers (en leden) van de Vereniging ter bevordering van de kanalisatie van Westerwolde die ingezetenen waren van Westerwolde waren vooral de vroegere eigegeërfde boeren, de gewaarden binnen de boermarke. Zij toonden zich uiterst kritisch wanneer het om veranderingen ging. Het feit dat de medewerking vanuit Westerwolde moeizaam verliep terwijl de financiële inbreng van de Westerwolders gering was, leidde logischerwijs tot frustratie en onbegrip bij de meer

---

¹⁷⁴ Sijpkens, *Bijdrage*, 303-311.

kapitaalkrachtige leden buiten Westerwolde. Desalniettemin waren er mannen zoals Boels en Hommes die groots durfden te denken en verder keken dan het belang van de boermarke waarin zij waren opgegroeid.

De doelstelling van de Vereeniging was niet vernieuwend en de kanalisatieplannen al evenmin. Als ontwerper van het kanalisatieplan werd door de Vereeniging A.J.H. Bauer aangetrokken. Het door Bauer ontworpen kanalisatieplan kon terugvallen op onderzoekswerk dat al ver voor de totstandkoming van de Vereeniging was gedaan. De werkwijze van de Vereeniging was daarentegen wel vernieuwend! Anders dan de tamelijk gesloten onderzoekscommissies en waterschapsbesturen, was dit een transparante vereniging. Door middel van advertenties, publicaties en openbare vergaderingen richtte zij zich tot de burger en dus ook tot de belanghebbenden en direct betrokkenen. Op deze manier wist de Vereeniging iets te creëren wat de provinciale onderzoekscommissie niet was gelukt: discussie en draagvlak. Toen de kanalisatie daadwerkelijk werd uitgevoerd, bestond de Vereeniging nog wel, maar was haar rol in feite uitgespeeld.

Nu is het ook een stuk begrijpelijker waarom de Vereeniging in de geschiedschrijving zo'n grote rol kreeg toebedeeld bij de totstandkoming van het gekanaliseerde Westerwolde. Daarmee is echter nog niet de vraag beantwoord wat die mensen bezielde om zich voor dit doel in te zetten. De motieven, belangen en doelen staan in het volgende hoofdstuk centraal. Een sceptische dichter dacht er het zijne van en verwoordde dit in 1894 in onderstaand gedicht in dialect.¹⁷⁵

*Gerriet, Gerriet, wat mag 't wodden,
Altied geit 't nog um 't kenaol,
O, ze bint nog drok aan 't vodden,
't Wichtken heft de krante haolt.
Tiedens en 'k wijt nig wel all',
Kriegt ons endel in de val.*

*(vert.) Gerriet, Gerriet, wat zal het worden
altijd gaat het nog over het kanaal.
O, ze zijn druk in overleg
Het meisje heeft de krant gehaald.
Tijdens en weet ik veel wie,
Slepen ons gewis in de val.*

---

¹⁷⁵ Zie bijlage II.2 voor het volledige gedicht. Eisengiesser, *Voor en tegen de kanalisatie van Westerwolde. Twee voordrachten in poëzie (Westerwoldsch dialect)* (Drieborg 1894).

4 Motieven, belangen en doelen

“Het Kamerlid voor Winschoten, de heer Tijdens, ontving na aanneming van het wetsontwerp betreffende de kanalisatie van Westerwolde, tal van telegrammen van gelukwensching uit zijn district met deze voor de streek zoo gewichtige beslissing. De heer Tijdens, die na afloop der tegenwoordige zitting niet meer in de Kamer terugkeert, is van plan zich metterwoon in Den Haag te vestigen.”

Telegraaf, 16 mei 1901.

Nadat het parlement zijn goedkeuring had gegeven aan de kanalisatie van Westerwolde, kon de uitvoering beginnen. De rol van de Vereeniging was nu uitgespeeld. Tijdens nam afscheid van de Kamer en wellicht ook van Oost-Groningen. Hij was inderdaad de grote gangmaker van de kanalisatie van Westerwolde. Dankzij de door hem gekozen aanpak, ontstond er een groot draagvlak voor het kanalisatieplan van de Vereniging. Doordat de Westerwolders steeds heviger met wateroverlast te maken kregen, werd kanalisatie ook door een meerderheid van hen wenselijk geacht. Doordat elders in Groningen en in het aangrenzende Drenthe kanalen, spoorwegen en verharde straatwegen werden aangelegd werd eveneens de handel bevorderd. Ook dat leek zonder kanalisatie aan Westerwolde voorbij te gaan. Toch was het geen Westerwolder, maar een herenboer uit het Oldambt die de Vereeniging oprichtte. Wat bezielde Tijdens om zich hiervoor in te zetten? In dit hoofdstuk worden de motieven, de belangen en de doelen van de kanalisatie van Westerwolde uiteengezet. De centrale vraagstelling in dit hoofdstuk luidt dan ook: *Wat was de drijfveer om Westerwolde te kanaliseren, welk voordeel werd hier mee behaald en waar zou kanalisatie in moeten resulteren?*

De man die in dit hoofdstuk telkens weer terug komt is Boelo Luitjen Tijdens. Uit het vorige hoofdstuk bleek dat Tijdens – hoewel hij niet de ‘uitvinder’ van kanalisatie was – de impuls heeft gegeven waardoor kanalisatie, na decennia lang bediscussieerd te zijn, uiteindelijk realiteit werd. Wie was Boelo Tijdens, waar groeide hij op en wat deed hij voor 1891. Deze eerste paragraaf gaat vooral in op zijn rol als boer en politicus. Het doel daarvan is om te achterhalen wat voor Tijdens het motief was om zich in 1891 te gaan bezighouden met de kanalisatie van Westerwolde. Stond dit in verband met zijn carrière in Den Haag?

In de tweede paragraaf gaan we kijken naar de economische ontwikkeling van Oost-Groningen door het landschap in beschouwing te nemen. Hoe was het land ingericht en hoe werd het gebruikt? Was economische ontwikkeling van Westerwolde een doel van de kanalisatie? In deze tweede paragraaf is vooral aandacht voor landbouw en de veenderij. In het vorige hoofdstuk kwamen deze twee activiteiten ter sprake wanneer het over het doel van de kanalisatie ging. De maatschappelijke situatie in Oost-Groningen leidde vooral in het

Oldambt aan het einde van de 19^e eeuw tot de nodige onrust. De maatschappelijke situatie in Oost-Groningen staat in de derde en vierde paragraaf centraal. Deze paragrafen zijn van belang om te begrijpen waarom Tijdens evenals in 1891 aan de wieg van een vereniging stond: de *Bond van orde door Hervorming*. Deze Bond wilde iets doen aan de sociale misstanden in Oost-Groningen. Hoewel Westerwolde maar beperkt werd beïnvloed door de onrust in het Oldambt, achtte de gevestigde orde de kans op besmetting met revolutionaire ideeën groot. Daarnaast kon Westerwolde een rol spelen bij het verhelpen van de problematiek.

Naast vele problemen lagen er dus ook mogelijkheden in Westerwolde. In deze vijfde paragraaf zal het doel dat de Kanalisatie-Vereeniging voor ogen had in beschouwing worden genomen. Wat wilde men precies bereiken met een gekanaliseerd Westerwolde? Was kanalisatie een hervormingsmiddel voor zowel landschap als mens? Aan het einde van dit hoofdstuk volgt een deelconclusie waarin een samenvatting zal worden gegeven van de motieven, belangen en doelen die speelden in het proces dat zou leiden tot kanalisatie van Westerwolde.

4.1 De herenboer: Boelo Tijdens

Boelo Luitjen Tijdens werd op 7 oktober 1858 geboren als zoon van Jacob Tijdens en Lucretia Boelema. Zijn voorouders waren vrijwel allen afkomstig uit het Oldambt en werkzaam als landbouwers.¹⁷⁶ Tijdens groeide op in Nieuw-Beerta, op de boerderij Stocksterhorn die zijn grootvader in 1827 had gekocht. Na de lagere school te hebben doorlopen, ontwikkelde hij zich vooral door zelfstudie. In 1881 trouwde hij met Jantje Geessiena Ebbens. Datzelfde jaar werd Boelo eigenaar van de Stocksterhorn, doordat zijn vader kwam te overlijden.¹⁷⁷

Het contrast tussen Westerwolde en het Oldambt was zowel maatschappelijk als landschappelijk in de 19^e eeuw erg groot. De kadasterkaart van 1832 biedt een verklaring voor dit

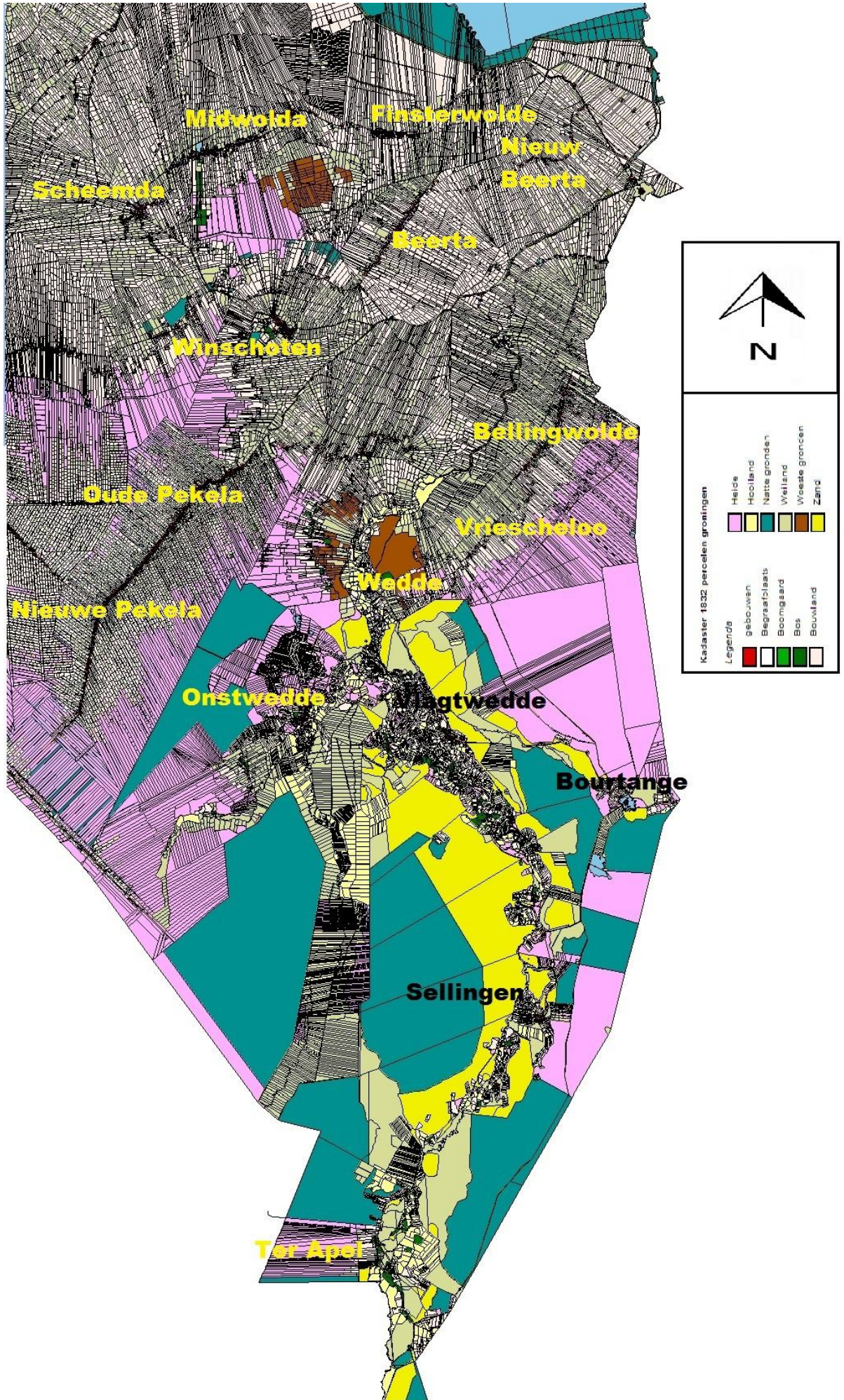

1. B.L. Tijdens, ca. 1890.

¹⁷⁶ F.R. Elema, 'Boelo Luitjen Tijdens', *Sibbe: maandblad van het Nederlandsch Verbond voor Sibbekunde* 7 (15 juli 1944) 264-276. Bevat een summiere levensbeschrijving van Tijdens, vooral gericht op zijn afkomst.

¹⁷⁷ P.C. Molhuysen en P.J. Blok ed., *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. Deel 3* (Leiden 1914) 1253, 1254.

Kaartfragment 4.1: Kadasterkaart 1832

verschil.¹⁷⁸ De enorme heidevelden en veenmoerassen in Westerwolde waren gedeeltelijk eigendom van de boermarken. Onontgonnen veengronden kwamen rond 1900 nauwelijks meer voor in het Oldambt. Het Oldambt was ontstaan door landwinning op de Dollard. Waar in Westerwolde de boermarke bepalend was voor het landschap en de maatschappij, was dat op het Oldambt het recht van opstrek. Het recht van opstrek hield in dat landaanwinning – zowel binnen- als buitendijks – toe kwam aan de eigenaar van het in het verlengde daarvan liggende perceel.¹⁷⁹ Dit verklaart waarom de nederzettingen op het Oldambt een geheel andere structuur hebben dan de Westerwoldse esdorpen. Doordat de Oldambtster boeren door een goede infrastructuur meer uitvoermogelijkheden hadden, was het uiterst rendabel om niet alleen voor zichzelf, maar vooral voor de markt te produceren.¹⁸⁰

Nu dient het begrip *herenboer* nader toegelicht te worden. Frank Westerman beschrijft in *De Graanrepubliek* de opkomst en ondergang van deze Groninger ‘graanbaronnen’ en daarin speelt de familie Tijdens een grote rol. “Herenboeren, dat wil zeggen: het waren boeren (dat nog wel) zonder rouwnagels of eelthanden en tegelijk heren (zonder twijfel) met haren die roken naar suikerbietenpulp en strohaksel. Welsprekende debaters die de ‘n’ door hun neus naar buiten lieten tuimelen. Selfmade adel.”¹⁸¹ Deze definitie zegt vooral iets over het gedrag van de boer. IJnte Botke geeft in zijn proefschrift over de Groninger boer een meer meetbare definitie. “Het gaat om landbouwers met bedrijven van tenminste 40 tot 50 hectare, die op grote schaal gebruik maakten van loonarbeid en het overgrote deel van hun producten op de markt streken, die een grote rol speelden in het openbare en gemeenschapsleven.”¹⁸² In het kader van de onderzoeksvraag is het belangrijk dat we ons realiseren dat de herenboeren vooral gevestigd waren op de Groninger kleigebieden: het Hogeland en vooral het Oldambt.

Boelo Tijdens voldeed zonder meer aan beide definities, maar was daarin zeker geen uitzondering, zo wordt duidelijk uit het betoog van Botke. In de 18^e eeuw verbeterde de economische situatie voor de Groninger boeren. Door hun toegenomen welvaartspeil keerden vele boeren zich tegen de macht van de jonkers, de Groninger landadel. In de Napoleontische periode werd de macht van de jonkers gebroken, maar hun invloed en macht werden na de val van Napoleon weer hersteld.¹⁸³ De periode waarin Tijdens opgroeide, typeert Botke als het hoogtepunt van de emancipatie, macht en vertoon van weelde van de Groninger herenboer. Deze drie elementen moeten nader toegelicht worden, om de leefwereld van Tijdens te doorgronden.

Dankzij de grondwetswijziging van 1848 kwam er een einde aan de dominante positie van de jonkers en konden de liberale herenboeren eindelijk hun invloed doen gelden. De

---

¹⁷⁸ Zie kaartfragment 4.1. Ook het hoogteverschil is van belang, zie hiervoor bijlage I.

¹⁷⁹ G. Blijham en O. Knottnerus, *Het Oldambtster landschap* (Scheemda 1999) 6.

¹⁸⁰ Van der Veen, ‘De Ommelanden’, in: *Het grote geschiedenisboek van de Ommelanden*, 20-22.

¹⁸¹ F. Westerman, *De Graanrepubliek* (Amsterdam 2013) 17.

¹⁸² IJ. Botke, *Boer en heer: de Groninger boer’ 1760-1960* (Assen 2002) 1.

¹⁸³ IJ. Botke, ‘Ommelander herenboeren’ in: *Het grote geschiedenisboek van de Ommelanden* (Zwolle 2004) 77-97.

liberale grondwet van 1848 bepaalde onder meer dat de leden van Tweede Kamer, Provinciale Staten en gemeenteraad op grond van censuskiesrecht werden gekozen.¹⁸⁴ Een Kamerlid had zitting namens een kiesdistrict. De periode 1848 tot 1888 zou zich vooral kenmerken door de tegenstelling tussen liberaal en conservatief. Na de wijziging van het kiesrecht – en vergroting van het aantal kiesgerechtigden – vormden socialisten en antirevolutionairen ook facties binnen het parlement. Voordat de eerste politieke partijen werden opgericht waren er dus vooral ‘kamerclubs’ en kiesverenigingen die gezamenlijk belangen behartigden. De Groninger herenboeren die vanaf 1848 een aanzienlijk aantal Kamerzetels bezetten, waren vrijwel allen van liberale huize. Geuchien Zijlma, Cornelis Jans Geertsema en Jan Freerks Zijlker waren voorbeelden van Groninger liberale herenboeren die zich in het Haagse begaven.

2. Het landschap van ‘de graanrepubliek’ werd gedomineerd door uitgestrekte graanvelden. De welvaart van de herenboer kwam tot uiting in zijn statige boerderij met slingertuin. Deze boerderij staat te Goldhoorn (Finstervolde).

Dat de tweede helft van de 19^e eeuw tevens het hoogtepunt van de macht van de Groninger herenboer was, is door de politieke ontwikkelingen te begrijpen. Ook hun economische macht kreeg nog eens een impuls in deze tijd. Door de Krimoorlog (1853-1857) kon er geen goedkoop graan uit Rusland worden ingevoerd. Dit dreef de graanprijs op tot een ongekende hoogte. Laat nu juist graan het uitvoer product bij uitstek zijn geweest van de boeren op het Oldambt!

Dat de herenboer tevens een ontwikkelde boer was, blijkt onder meer uit de vele verenigingen die er in de 19^e eeuw werden opgericht voor en door de herenboeren. Maatschappijen van landbouw, genootschappen van nijverheid, rederijderskamers en leeszalen waren het resultaat.

¹⁸⁴ Het is des te opmerkelijk dat door de liberale grondwet van 1848 het aantal kiesgerechtigden op het platteland van Groningen juist sterk afnam door de verhoogde census. In de periode 1848-1888 kwam de verkiezingsopkomst amper boven de helft van het aantal kiesgerechtigden uit. De burgerij die nu wel kiesrecht kreeg was vaak liberaal gezind. Zie: Van Zuthem, ‘Een nieuwe provincie 1814-1848’ in: *Geschiedenis van Groningen*, 118-120. P.J. Oud en J. Bosmans ed., *Staatkundige vormgeving in Nederland I* (Assen 1997) 16-27.

Dit alles ging ook gepaard met het nodige uiterlijke vertoon. Het eerder aangehaalde citaat uit *De Graanrepubliek* gaf reeds aan, dat het gedrag van de herenboer gepaard ging met enig uiterlijk vertoon. De meest opvallende relicten uit deze bloeiperiode zijn de kolossale boerderijen die we vooral in het Oldambt nog vinden. Het werd steeds groter en imposanter. Architecten werden ingehuurd om zowel het huis als de tuin nog fraaier te maken dan die van de buurman. Dit was de omgeving waarin Boelo Tijdens opgroeide. Het was dus niet meer dan logisch dat Tijdens niet op de Stocksterhorn zou blijven als landgebruiker, maar dat hij een rol zou gaan spelen in het openbare leven.

Tijdens ging al op relatief jonge leeftijd een rol in het openbare leven spelen. Gebrek aan ondernemingszin kan hem dan ook niet verweten worden. Doordat de graanprijzen dalende waren drong de *Maatschappij van Landbouw* te Beerta er op aan om de veehouderij in het Oldambt een impuls te geven. Daarom nam Tijdens samen met twee andere herenboeren en een arts in 1883 het initiatief tot de oprichting van de eerste zuivelfabriek in Groningen, de *NV Oldambster Zuivelfabriek en Melkinrichting* (OZMI) te Winschoten.¹⁸⁵ In 1887 was Tijdens één van de oprichters van de strokartonfabriek *De Dollard* te Nieuweschans. Door het oprichten van industriële ondernemingen probeerden de herenboeren greep te krijgen op de verkoop van hun producten.¹⁸⁶ Ook was Tijdens actief als commissaris voor de op agrariërs gerichte *Onderlinge Hagelverzekering-Maatschappij* in de drie noordelijke provinciën. Als paardenliefhebber en als lid van het *Groninger genootschap van Nijverheid* heeft Tijdens zich nog enige tijd ingezet om een dresseerschool in Winschoten te krijgen.¹⁸⁷

Tot nu toe waren de activiteiten van Tijdens vooral binnen het Oldambt gebleven. Dat gold ook voor zijn politieke activiteiten. In de jaren 1880 volgde hij met veel belangstelling vergaderingen waar onder andere socialistische sprekers optraden. Tijdens voelde zich aangetrokken tot politici zoals de sociaalanarchist Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919), die vanaf de jaren 1880 de revolutie predikte.¹⁸⁸ Kort na de verkiezingen van 1887 werd de grondwet gewijzigd, waardoor het electoraat aanzienlijk vergroot werd. Toch was deze vergroting voor velen nog niet radicaal genoeg. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1888 sprak Tijdens zijn steun dan ook uit voor de kandidaat van de *Vereeniging voor Algemeen Kies- en Stemrecht* in het district Winschoten, Derk Roelfs Mansholt (1842-1921).¹⁸⁹ Evenals Tijdens, was Mansholt een herenboer die zich niet langer thuis voelde bij hun ‘traditionele’ liberale vertegenwoordigers. Na een overwinning in de eerste stemronde verloor Mansholt in de tweede beslissende stemronde van het zittende Kamerlid, de liberale mr. Derk de Ruiter Zijlker (1835-1892).

---

¹⁸⁵ C. Stolk, *OZMI, een fabriek van beton* (Winschoten 1999) 33-39.

¹⁸⁶ Botke, *Boer en heer*, 430-432.

¹⁸⁷ *Algemeen Handelsblad*, 14 februari 1897. Tijdens bezat stamboekpaarden en was ook actief bij paardenkeuringen.

¹⁸⁸ Westerman, *De Graanrepubliek*, 34-43.

¹⁸⁹ H. Krips – Van der Laan, *Woord en daad. De zoektocht van Derk Roelfs Mansholt naar een betere samenleving* (Assen 1999) 84. Zie kader 4.1. voor meer informatie over Mansholt.

Kader 4.1: Mansholt en Westerwolde

Derk Roelfs Mansholt (1842-1921) verloor in 1891 de verkiezingsstrijd van Boelo Tijdens. Mansholt was zeer begaan met het lot van de minderbedeelden in de samenleving. Hij was lid van de *Nederlandse Bond voor Landnationalisatie*, maar ook van de Vereeniging. Het tragische van zijn persoon was dat hij door de socialistische arbeidersbeweging als herenboer werd beschouwd en in de boerenkring als 'rode maatschappijhervormer'.¹

In 1894 schreef Mansholt een brochure over de kanalisatie van Westerwolde. De brochure vormde een warm pleidooi voor de kanalisatie van Westerwolde volgens het plan van Bauer. Op één cruciaal punt week Mansholt echter geheel af van de Vereeniging. Mansholt wees het privaat bezit namelijk af en was een groot voorstander van landnationalisatie. Volgens hem zou kanalisatie alleen mogelijk zijn wanneer de voor het kanalenstelsel benodigde gronden werden afgestaan aan de gemeente.

"Niemand zal bij den eigegeërfden boer willen werken indien hij niet hetzelfde loon ontvangt als zijn medearbeiders bij de pachters ontvangen. Hij, de eigenerfde boer, zal dus evengoed, hoewel misschien minder snel dan nu te gronde gaan en zoodra hij dit inziet, zal hij met hangende pootjes bij het gemeentebestuur komen en smeecken: "onteigen asjeblief ook *mijn* grond, ik ben veel liever een welvarende pachter, dan een arme eigenerfde grondbezitter!"² Mansholt toonde zich een sterk voorstander van de gedachte om de sociale problematiek in het Oldambt aan te pakken middels de ontginning van Westerwolde. De werkloze landarbeiders zouden naar zijn idee als zelfstandige keuters een bestaan kunnen opbouwen in Westerwolde.³

Zijn ideeën rondom de kanalisatie van Westerwolde kwamen grotendeels overeen met die van de Vereeniging. Mansholts opmerkelijke ideologie die landnationalisatie voorstond, was niet te rijmen met het uitgangspunt van de Vereeniging. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1894 nam Mansholt het nogmaals op tegen Tijdens. Kanalisatie van Westerwolde werd door beiden bepleit en vormde dus geen issue. Landnationalisatie was daarentegen wel een splijtzwam, dus indirect speelde de kanalisatie van Westerwolde wel een rol in de verkiezingsstrijd van 1894. Mansholt verloor echter opnieuw van Tijdens. Van de idealen die Mansholt had kwam in de praktijk dus weinig terecht. Toch is zijn brochure zeer lezenswaardig en goed onderbouwd.

3. D.R. Mansholt, ca. 1905.

1. H. Krips, *Woord en daad. De zoektocht van Derk Roelfs Mansholt naar een betere samenleving* (Assen 1999) 186-189 en 239.

2. D.R. Mansholt, *De kanalisatie van Westerwolde. Een practisch voorbeeld hoe in Nederland de woeste gronden ontgonnen moeten worden* (Winschoten 1894) 45.

3. *Nieuwsblad van het Noorden*, 25 mei 1894.

Zie ook: <http://hdl.handle.net/10622/02971D59-D30E-4E48-B07C-58771426D906> Biografie van Mansholt in het *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*.

Evenals in 1888, waren in 1891 de belangrijkste verkiezingsonderwerpen – ook in het kiesdistrict Winschoten – de strijd om het algemeen kiesrecht en de sociale kwestie. Met de term ‘sociale kwestie’ werd de roep om arbeids- en sociale wetgeving bedoeld. Mansholt en De Ruiter Zijlker stelden zich opnieuw kandidaat in Winschoten, maar kregen nu concurrentie van een voormalig medestander van Mansholt: Boelo Luitjen Tjildens. Mansholts biograaf, Hilde Krips, stelt terecht dat het moeilijk is om de politieke opvattingen van Tjildens te traceren. Enerzijds sloten zijn opvattingen aan bij de radicale van Mansholt, anderzijds nam hij wel afstand van Mansholt als politicus. De latere liberale minister Treub typeerde Tjildens’ politiek als ‘sociaal opportunisme’.¹⁹⁰ In de eerste verkiezingsronde kwamen De Ruiter Zijlker en Tjildens als winnaars uit de stembus. De tweede stemronde op 23 juni 1891, wees uit dat Tjildens met 1514 stemmen tegen 1015 overtuigend gewonnen had.¹⁹¹ De liberaal De Ruiter Zijlker verliet na 23 jaar de Tweede Kamer om plaats te maken voor de radicaal Tjildens.

In het vorige hoofdstuk zagen we hoe Tjildens zich in datzelfde voorjaar van 1891 ging bezighouden met de kanalisatie van Westerwolde. Was dat toevallig, of stond dit in verband met zijn politieke carrière? In de Winschoter Courant van 7 juni 1891 (twee dagen voor de eerste stemronde!) staat tussen de verkiezingsadvertenties een uitnodiging om een openbare vergadering in Vriescheloo bij te wonen, waar Tjildens zou spreken over Westerwolde. Als we de verslagen van verkiezingsdebatten en de advertenties in de Winschoter Courant lezen, dan valt op dat kanalisatie van Westerwolde geheel onbesproken bleef.¹⁹² Daarnaast is het onwaarschijnlijk dat de kiezer in het district Winschoten op dat moment veel waarde hechtte aan een gekanaliseerd Westerwolde. Die sympathie moest op dat moment nog gekweekt worden door middel van de vergaderingen die Tjildens ook in de verkiezingstijd organiseerde. In Westerwolde zou kanalisatie als verkiezingsissue waarschijnlijk op meer steun kunnen rekenen, aangezien men daar de waterproblematiek aan den lijve ondervond.

Bij de Herstemming
op Dinsdag den 23 dezer, bevelen wij ten sterksten aan, onzen wakkeren, energieke **CANDIDAAT**, den Heer
B. L. TIJDENS,
Landgebruiker te Nieuw-Beerta.
E. DIJKEMA te Nieuw-Beerta,
S. HEMMINGA te Beerta,
H. DETMERS te 't Waar,
L. DIJKEMA te Nieuw-Scheemda,
J. VAN CINGEL te *
1591 J. DENEKAMP te Nieuwe-Schans,
K. SIKKENS te Kroonpolder,
H. OTERDOOM J Hz. te Bellingwolde,
G. SMID te Nieuwolda,
N. DIJKEMA te Beerta,
H. BOTJES te Stads-Nieuwe-Polder,
S. MEHUIZEN
B. VAN BERGEN } te Midwolda,
Jn. LANTINGA }
F. HOLTRAMP
T. HEMMINGA Mr te Beerta,
H. J. PHAFF te Winschoten,
P. VAN DIJK te *

Bond voor Alg. Kies- en Stemrecht.
Bij de HERSTEMMING op Dinsdag den 23 dezer, bevelen wij onzen **CANDIDAAT**, den Heer
B. L. TIJDENS,
met den meesten aandrang aan.
Allen, die met ons overtuigd zijn dat er eens wat **krachtiger, beter bloed** in onze VOLKSVERTEGENWOORDIGING moet komen, **STEMMEN** dan met ons op den Heer
B. L. TIJDENS
te Nieuw-Beerta.
1592 Namens de afdeling «Winschoten»: P. VAN DIJK, Secr.

Hoofdkiesdistrict Winschoten.
HERSTEMMING.
De kiesvereniging „ALGEMEEN BELANG”,
te Midwolda, beveelt bij de HERSTEMMING op a s. Dinsdag den 23 dezer, haren **CANDIDAAT**,
den heer
B. L. TIJDENS,
landgebruiker te Nieuw-Beerta, aan hare medekiezers delgend aan.
1593 Namens het Bestuur: S. MEHUIZEN, Voorzitter, J. LANTINGA, Secretaris.

4. Verkiezingsadvertenties uit de *Winschoter Courant*, 7 juni 1891.

¹⁹⁰ Krips, *Woord en daad*, 141.

¹⁹¹ *Winschoter Courant*, 26 juni 1891.

¹⁹² Zie voor enkele van deze advertenties en verslagen: *Winschoter Courant*, 5, 7 en 28 juni 1891.

De stemgerechtigden in de vijf Westerwoldse kerspelen vielen echter onder een ander kiesdistrict. Zodoende kan met enige zekerheid gesteld worden dat kanalisatie van Westerwolde geen verkiezingsonderwerp was voor Boelo Tijdens. Ongetwijfeld droeg zijn inzet en betrokkenheid bij de toen nog in vorming zijnde Vereeniging ter bevordering van de kanalisatie van Westerwolde bij aan het beeld van de “wakkeren en energieken kandidaat B.L. Tijdens”.

5. Stocksterhorn, de boerderij waar de familie Tijdens ook anno 2014 nog woont. De huidige boerderij is in 1960 gebouwd, nadat de oude boerderij een jaar eerder afbrandde.

4.2 Mens en landschap in beweging

Kanalisatie van Westerwolde was dus geen politieke stunt van Tijdens. Zoals we in de vorige hoofdstukken zagen, zou een gekanaliseerd Westerwolde vooral ten goede komen van de landbouw en infrastructuur. Had Tijdens daar belangen liggen of kon hij daarmee voordelen behalen? Om dit te kunnen achterhalen moeten we twee economische pijlers in beschouwing nemen, die een belangrijke rol speelden bij kanalisatie: landbouw en veenderij. Landbouw, want Westerwolde was halverwege de 19^e eeuw vooral een zelfvoorzienend agrarisch gebied.¹⁹³ Turfwinning vond op beperkte schaal plaats en vooral voor eigen gebruik. Door de moeilijk bereikbare veengebieden te kanaliseren, kon de aldaar gewonnen turf makkelijk afgevoerd worden. Maar was dat een motief om tot kanalisatie over te gaan?

In het tweede hoofdstuk zagen we hoe de negentiende eeuw een periode van grote veranderingen bleek te zijn voor Westerwolde. De opheffing van de vestingfunctie van Bourtange en het ontbinden van de boermarken, hadden grote gevolgen voor mens en landschap. Naast de grote eigengeërfde boeren waren er vele keuterijen. De ‘dikke boeren’

¹⁹³ F. Post en A.C. van Oorschot, *De geschiedenis van Westerwolde. De middelen van bestaan* (Groningen 1993) 8.

van Westerwolde, hadden de meeste waardelen in de boermarke en nadat deze waren opgeheven zaten zij met vele hectaren onontgonnen land. Hoewel aan het einde van de 19^e eeuw er nog steeds duizenden hectaren onontgonnen grond waren, moet wel gezegd worden dat de akkerbouw, maar ook de veeteelt in Westerwolde wel degelijk was geïntensiveerd. De akkerlanden werden efficiënter gebruikt en de veestapels werden groter.¹⁹⁴

Uit de in 1868 gepubliceerde landbouwkundige studie van de uit Zuidbroek afkomstige Cornelis Jans Geertsema blijkt dat de Westerwolder boer een grote hoeveelheid grond bezat. Geertsema neemt als voorbeeld een bedrijf van 76 hectare. Daarvan bestaat 11% uit bouwland, 22% uit hooi- en weiland en maar liefst 67% uit heide- en veengronden.¹⁹⁵ Nog groter wordt het verschil wanneer we een door de Vereeniging ter bevordering van de kanalisatie van Westerwolde uitgegeven rapport uit 1894 raadplegen. Hieruit blijkt dat een gewone Westerwolder boerderij uit 118 hectare grond bestond, waarvan maar liefst 81% heide- en veengronden waren.¹⁹⁶ Dergelijk grootgrondbezit kwam in het Oldambt wel voor, maar daar waren de verhoudingen geheel anders. Ook nam hooi- en grasland in Westerwolde een groot percentage in. Die hooi- en graslanden waren vooral langs de rivieren in Westerwolde aanwezig.

De heide- en veengronden konden wel in cultuur gebracht worden, maar daar ging een heel proces aan vooraf. Eerst moesten er greppels gegraven worden om het veen te ontwateren. Vervolgens werd de bovenlaag van het veen verbrand. Deze veenbranden leverde vruchtbare as op, waarop voor een zestal jaren boekweit verbouwd kon worden. Boekweit is een plant uit de duizendknoopfamilie en dus geen graansoort. Het is een weersgevoelig gewas en daarnaast ook bewerkelijker dan rogge. Het voordeel van dit gewas zat vooral in het feit dat het op schrale gronden een redelijke opbrengst gaf.¹⁹⁷ Van de zaden van de plant kon meel gemaakt worden voor voedzame producten. Dit gebeurde in de 19^e eeuw nog veelvuldig in Westerwolde. Sommige boeren hadden zo veel boekweitlanden (dus heide- en veengronden) dat ze deze “ter beboekweiting” verhuurden.¹⁹⁸

Een belangrijk verschil tussen het boerenbedrijf in Westerwolde en het Oldambt was dat het Westerwoldse boerenbedrijf in de 19^e eeuw vooral een gemengd bedrijf was, in tegenstelling tot het in de akkerbouw gespecialiseerde Oldambtster boerenbedrijf.¹⁹⁹ Hierdoor gingen de zogenaamde ‘champagnejaren’ van de graanbaronnen in het Oldambt grotendeels aan Westerwolde voorbij. De eigengeërfde boeren produceerden voor een markt die ze door

---

¹⁹⁴ Post en Van Oorschot, *De middelen van bestaan*, 40-42.

¹⁹⁵ C.J. Geertsema, *Beschrijving van den landbouw in de districten Oldambt, Westerwolde en Fivelgo* (Groningen 1868). Geertsema was overigens ook een voorbeeld van een Groninger herenboer die als liberaal zitting had in de Eerste Kamer.

¹⁹⁶ *Westerwolde en de Vereeniging ter bevordering van de kanalisatie van dat landschap*. 2 (Drieborg 1894) 50, 51.

¹⁹⁷ L.J. Fabricius en J.D. Nalewaja, ‘Competition between wheat and wild buckwheat’, *Weed Science* 2 (1968) 204-208. M. Spek, *Het Drentse esdorpenlandschap 2* (Utrecht 2004) 540-542.

¹⁹⁸ Post en Van Oorschot, *De middelen van bestaan*, 34, 35.

¹⁹⁹ O. Knottnerus, *De landbouw* (Scheemda 1999) 8, 9. Post en Van Oorschot, *De middelen van bestaan*, 55.

Veenverhuuring - Sellingen,
 ten verzoeken van Mej. de Wed. J. TER BORG, op
 Maandag den 23 November 1891, 's morgens
 te 10 uur, in het logement van J. DE GROOTH
 te Sellingen, van:

Ongeveer 11 Hectaren

V E E N .

ter beoekwitting, ge-
 legen in de Dooze, tusschen
 den Leijdiijk en de Pruisische
 grenzen, grenzende aan het
 veen van Gebr. HESSE, zulks in 15 perceelen,
 zooals door oude greppels is aangeduid.

2415
 J. A. BODI,
 Notaris te Wedde.

6. De teelt van boekweit (rechts) was een belangrijke inkomstenbron op de Westerwolder veengronden. Advertentie uit de Winschoter Courant, 31 mei 1891.

de slechte infrastructuur moeilijk konden bereiken. De vele keuterijen produceerden vooral voor het eigen levensonderhoud.

Anderzijds pikte Westerwolde weldegelijk iets mee van de ontwikkelingen op het Oldambt. De Westerwoldse boer had weet van de ontwikkelingen op het Oldambt. Zo zien we dat in de tweede helft van de 19^e eeuw een groot aantal oude boerderijen van het Saksische (Westerwoldse) type in Westerwolde wordt vervangen voor moderne boerderijen van het Oldambtster type. Innovaties op het gebied van landbouw – bijvoorbeeld de introductie van kunstmest en de stoomdorsmachine – deden zeer langzaam zijn intrede in Westerwolde. Dat lag niet alleen aan het veronderstelde conservatisme. Om kunstmest, vruchtbare slib uit de Dollard en stratendrek uit Groningen aan te kunnen voeren, moest een lange weg worden afgelegd naar Westerwolde. Kanalisatie zou de aanvoer van meststoffen aanmerkelijk kunnen vergemakkelijken. Tot die tijd gebruikten de boeren vooral de op het eigen erf geproduceerde mest voor hun bouwlanden. Dit werd in sommige gebieden nog aangevuld met voornamelijk in het beekdal afgegraven dargveen, een onderlaag van het broekveen met slibresten.²⁰⁰

Kanalisatie zou dus een grote impuls kunnen geven aan de agrarische economie van Westerwolde. Dit werd ook nadrukkelijk gepropageerd door de Kanalisatie Vereniging. Een prachtig voorbeeld daarvan zijn de in 1893 en 1894 uitgegeven brochures.²⁰¹ Verbetering van de landbouweconomie was dus vooral een doel van de kanalisatie. Het achterliggende belang lag dan vooral in het verhogen van het welvaartspeil.

De vraag is dan waarom het initiatief tot kanalisatie dan van een grondbezitter uit het Oldambt kwam. Had Boelo Tijdens economische belangen liggen in Westerwolde? Dit moet deels worden ontkend. Tijdens kocht kort voordat de Kanalisatiewet in 1901 werd

²⁰⁰ Post en Van Oorschot, *De middelen van bestaan*, 41.

²⁰¹ *Westerwolde en de kanalisatie van dat landschap. 1 en 2* (Drieborg 1893, 1894).

aangenomen, ruim 80 hectare veengrond aan in het Veelerveen.²⁰² Op dat moment lag er dus nog geen kanaal en bestond het huidige lintdorp nog niet. Hier liet Tijdens een qua uiterlijk nogal merkwaardige boerderij bouwen, waar hij ook gasten ontving. Dit doet vermoeden dat de landbouwonderneming in Veelerveen niet zozeer vanwege financieel gewin was gebouwd – Tijdens had immers een bedrijf in Nieuw-Beerta – maar vooral als een promotieonderneming. Door zelf in het veen te investeren gaf hij niet alleen het goede voorbeeld, maar kon hij sceptici ook aantonen dat het de moeite waard was.

7. De boerderij van Tijdens te Veelerveen. Na zijn overlijden nam het gezin van zijn dochter intrek in de boerderij.

Opname ca. 1910.

Muntinga concludeert in zijn landbouwkundige studie dat Tijdens enerzijds een landbouwvernieuwer was door – ondanks het onbegrip van de boerenarbeiders – met kunstmest te werken en door zijn samenwerking met de innovatieve aardappelkweker Geert Veenhuizen.²⁰³ Anderzijds was de onderneming in eerste instantie geen succes. De vruchtopbrengsten vielen tegen, ontgonnen gebied verviel zelfs weer tot heide en door de slechte bereikbaarheid waren de kosten hoger dan de baten.²⁰⁴

Feit is dat kort na Tijdens meer ondernemers en kolonisten volgden die hadden gezien dat er in Veelerveen landbouw mogelijk was. Nadat het Vereenigd-Kanaal gereed was gekomen, verbeterde zowel de afwatering als de aan- en afvoer van de landbouwproducten in Veelerveen.²⁰⁵

Aangezien Tijdens de veengronden aankocht vlak voordat de Kanalisatiewet werd aangenomen, kan moeilijk worden beargumenteerd dat hij een economisch motief had om zich in te zetten voor de kanalisatie van Westerwolde. De Vereeniging was immers bijna tien jaar daarvoor al opgericht en toen had Tijdens nog geen land aangekocht in Westerwolde. Anderzijds benadrukte hij door middel van deze onderneming het economische belang van de kanalisatie.

²⁰² J.R. Bruning en R. Kraai, 'Ere wie ere toekomt' in: A. Bouma e.a. ed., *Een schoolmeesterssalaris in 1840 en andere berichten en beschouwingen* (Bedum 1991) 37-39.

²⁰³ Geert Veenhuizen (1857-1930) was een in Sappemeer werkzame aardappelteler. Hij deed veel onderzoek naar de aardappelteelt en introduceerde nieuwe rassen waarvan de *Eigenheimer* (1893) de bekendste is.

²⁰⁴ Muntinga, *Westerwolde*, 174. Dilling, *Kanalisatie en ontginning*, 20.

²⁰⁵ J. Kwak en C. Stolk, *Dorp toen & nu. Deel 1* (Scheemda 1986) 18-20.

Zoals de naam al doet vermoeden is Veelerveen een veenkolonie, tevens één van de jongste veenkoloniën in de provincie Groningen. De kanalisatie van Westerwolde was de mogelijkheid bij uitstek om beter toegang te krijgen tot het zogenaamde bruine goud: turf. Binnen de kerspeldorpen werd al eeuwen aan turfwinning gedaan, zij het vooral voor eigen gebruik.²⁰⁶ De regelgeving daarvoor was bepaald door de boermarke. Nadat in de 18^e eeuw het Stadskanaal in opdracht van het stadsbestuur van Groningen was gegraven, kwam de turfwinning aldaar tot bloei. Met de aangrenzende Westerwoldse boermarken sloot de Stad Groningen overeenkomsten om de vergoeding voor het gebruik van het Stadskanaal te reguleren. De veenderij was in de periferie van Westerwolde van groot belang, maar in en rondom de oude kerspeldorpen speelde zij nauwelijks een rol.²⁰⁷ Was turfwinning überhaupt een motief, belang of doel bij de kanalisatie van Westerwolde?

In het vorige hoofdstuk zagen we hoe de Pekelder vervener Willem Wiardus Pott en het Veenkantoor van de Stad Groningen bij monde van Reinhart Reijnders aandrongen op kanalisatie van Westerwolde. Voor hen speelde de veenderij een grote rol. Reijnders' plan zou onder andere het veengebied ten zuiden van Onstwedde – het Vledderveen – ontsluiten, daar was turfwinning rendabel. Het gebied tussen Mussel-Aa en Ruiten-Aa bestond uit uitgestrekte heidevelden en was veel minder geschikt voor turfwinning.²⁰⁸ Voor het Groninger Veenkantoor zou turfwinning dus als een motief voor kanalisatie van Westerwolde gediend kunnen hebben, mits het plan van Reijnders werd uitgevoerd. Voor de Vereeniging leek turfwinning amper een rol te spelen. Het was hooguit een leuke bijkomstigheid. In de vergaderingen, maar ook in de publicaties van de Vereeniging lag de nadruk op het agrarische gewin op de heide- en veengronden van Westerwolde. Dit verschil qua motief is verklaarbaar, aangezien de voormannen van de Vereeniging geen verveners maar agrariërs waren.

In zijn proefschrift over de turfwinning in de noordelijke provincies laat Michiel Gerding zien dat de turfproductie in de Onstwedder en Alteveerster venen pas aan het einde van de 19^e eeuw op gang kwam. Voor het kerspel Onstwedde kan geconcludeerd worden, dat de kanalisatie nauwelijks een impuls voor de veenderij kan worden genoemd aangezien de turfproductie nauwelijks vermeerderde. Gerding neemt het Vledderveen – ten zuiden van Onstwedde – niet mee in zijn beschouwing. Deze veenkolonie werd begin 20^e eeuw gesticht en hier werd al in de 19^e eeuw op grote schaal turf gewonnen.²⁰⁹ De aldaar gewonnen turf werd via wijken naar het Stadskanaal en dus niet naar de Dollard afgevoerd. Vledderveen was dus gebaat bij een goede verbinding met Stadskanaal. De ontwikkeling van Vledderveen stond dus niet in direct verband met de kanalisatie van Westerwolde.

---

²⁰⁶ Post en Van Oorschot, *De middelen van bestaan*, 33.

²⁰⁷ M.A.W. Gerding, *Vier eeuwen turfwinning* (Wageningen 1995) 93.

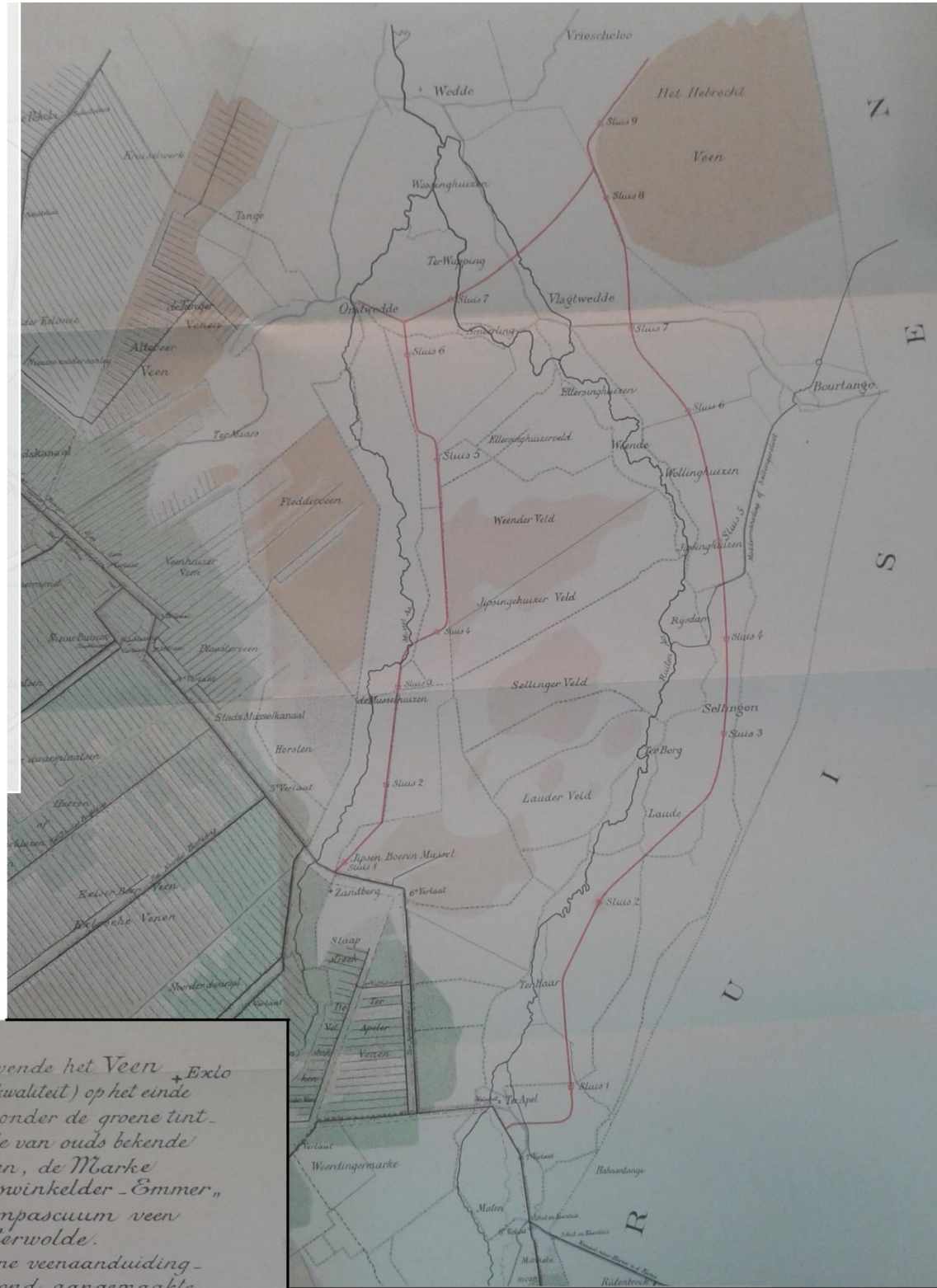
²⁰⁸ R. Reijnders, 'Mededeeling over de ontwikkeling van de veenkolonie Stadskanaal en naaste omgeving in de vervlogen eeuw', *Bijdragen tot de kennis van de provincie Groningen en omgelegen streken* (1901) 285-294.

²⁰⁹ H. Schuurman, *Vledderveen. De jongste Groninger veenkolonie* (Winschoten 2002) 35-38.

Kaartfragment 4.2: Veengebieden in Westervolde, 1900

De donkerbruine gebieden vormen veen van betere kwaliteit, de lichtbruine gebieden vormen veen van een mindere kwaliteit.

Uit: R. Reijnders, 'Mededeeling over de ontwikkeling van de veenkolonie Stadskanaal en naaste omgeving in de vervlogen eeuw', *Bijdragen tot de kennis van de provincie Groningen en omgelegen streken* (1901) 285-294.

KAART aangevende het Veer + Exlo
 (betere - mindere kwaliteit) op het einde
 der XIXe eeuw, ( ) - zonder de groene tint -
 omstreeks het jaar 1850, in de van ouds bekende
 Negen Drensche Marken, de Marke
 van Weedinge, het Roewinkelder - Emmer,,
 Erfscheiden - Emmer Compascuum veen
 en het veen onder Westervolde.
 ( ) - zonder de bruine veenaanduiding -
 tot bouwland en tuingrond aangemaakte
 grond, in de laatste helft der XIXe eeuw.
 ( ) dalgrond.
 — Kanalen en Wijken (bestaande en nog aan te leggen.)
 — Kunstwegen. ----- Land- en Veenwegen.
 ----- Gepr. id.
 ..... Gebouwen van 1850 en eerder.
 ..... Idem van 1850 - 1900. + Valthe
 ..... Rijksgrens.
 ----- Prov.
 ----- Gem.
 ————— Projectplan, Kanalisatie van Westervolde.

Behoort bij de mededeeling
 over de ontwikkeling van de
 Veenkolonie Stads-Kanaal
 en naaste omgeving 1800-1900
 5to 106 Decr 1900.
 R. Reijnders Sr.

8. Vledderveen, ca. 1905. De wijken in het Vledderveen werden vrijwel geheel handmatig gegraven. Vergelijk deze foto met de foto's van de kanalisatie van Westerwolde in hoofdstuk 5.

Hoe zat dat dan met het hoogveengebied nabij Veelerveen? In feite was dat nog onbekend toen de Kanalisatiewet in 1901 werd aangenomen. Voordat de kanalen werden aangelegd, was de landbouw al van start gegaan met Tijdens' boerderij als één der eerste. Pas in de jaren 1920 en 1930 werd ook het hoogveen achter Veelerveen – het Hebrecht en het Rhederveld – afgegraven. Hier is de rol van de *Nederlandsche Heidemaatschappij* en de *Landbouwwaatschappij Westerwolde* van belang. Deze organisaties kochten grote stukken veengrond aan en in samenwerking met het speciaal opgerichte waterschapsonderdeel Hebrecht (1919-1947) werd het gebied ontwaterd en voor landbouw geschikt gemaakt.²¹⁰ Dat hier hoogveen lag, kunnen we vandaag de dag nog zien aan de afwateringsstructuur in dit gebied. Wanneer er nieuw land in cultuur werd gebracht, ging dat gepaard met turfwinning. Tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) steeg de vraag naar turf, waardoor het rendabel werd om meer te verveen. In de jaren 1930 werden vele werklozen hier te werk gesteld.²¹¹ Turfwinning vormde bij de kanalisatie van Westerwolde een bijkomstigheid en was dus geen motief en al evenmin een doel.

²¹⁰ K. Dilling, *Kanalisatie en ontginning*, 5 en 38. Het onderdeel Hebrecht maakte deel uit van het waterschap Westerwolde.

²¹¹ *Nieuwblad van het Noorden*, 24 januari 1925 en 18 december 1930.

4.3 Van tegenstellingen naar onrust

Om woeste gronden in cultuur te kunnen brengen, maar ook om een kanalenstelsel te graven, waren enorm veel arbeidskrachten nodig. In de jaren 1930 werden vele werklozen te werk gesteld om de laatste heide- en veengronden in Westerwolde in cultuur te brengen. In de jaren 1880-1890 was van een vergelijkbare tewerkstelling geen sprake, maar er was wel sprake van een grote spanning tussen de arbeiders enerzijds en de herenboeren anderzijds. De bereikte zelfs een hoogtepunt, toen het er op leek dat de anarchie regeerde in het Oldambt. Een beschrijving van de maatschappelijke tegenstellingen is van belang om de hierop volgende paragraaf te begrijpen.

In de eerste paragraaf van dit hoofdstuk zagen we hoe in het Oldambt een klasse van rijke, ondernemende herenboeren was ontstaan. De enorme welvaart van de herenboer ging echter voorbij aan de arbeiders. Langs de dijken en op het afgegraven veen vestigden de landarbeiders zich in kleine lage stenen huisjes. In de buurtschappen Oudedijk, Drieborg en Nieuwolda zien we ook nu nog de kleine arbeiderswoningen die in schril contrast staan met de enorme boerderijen enkele kilometers verder in Beerta.²¹² Dit verschil qua levensstandaard leidde in sommige gevallen tot regelrechte haat, al zag niet iedereen daar de nadelen van in. Boer en arbeider leefden veelal gescheiden van elkaar in het Oldambt.²¹³ In Westerwolde bestond ook een groot verschil tussen de landarbeiders en de boeren, maar hier leefde men minder gescheiden van elkaar als in het Oldambt. Hier at de arbeider bij de boer aan tafel. Maar ook in Westerwolde gold dat de boer zijn werkzaamheden anders waren dan die van de arbeider. “Geen klap deden ze, niks. Land genoeg, maar de arbeiders die moesten het werk doen.” ; zo leefden de ‘dikke boeren’ van Onstwedde voort in de herinneringen van een hoogbejaarde oud-arbeider.²¹⁴ Mede door de bevolkingsgroei in de 19^e eeuw ontstonden ook in Westerwolde nederzettingen waar de herenboer zich liever niet zou laten zien. Plaggenhutten, krotwoningen en woonwagens waren het resultaat.²¹⁵

9. De arbeiderswoningen te Kosterverloren (Finsterwolde) staan in schril contrast met de grote boerderijen die enkele kilometers verderop staan.

²¹² Blijham en Knottnerus, *Het Oldambtster landschap*, 16.

²¹³ Botke, *Boer en heer*, 441-444.

²¹⁴ A. Buursma, *Westerwolders over vroeger. Een eeuw Westerwolde in interviews* (Groningen 2007) 138.

²¹⁵ H.E. Rookmaker, *Woningtoestanden in Westerwolde* (Groningen 1924).

Het is dus enigszins verbazingwekkend dat aan het einde van de jaren 1880 de herenboer Boelo Tijdens zich aangetrokken voelde tot sprekers die sociale gelijkheid en rechtvaardigheid predikten ten gunste van de arbeiders. Het gezelschap van socialistische vrijdenkers als Jan Poppes Hommes, Tjerk 'Travailleur' Luitjes en de eerder genoemde Derk Roelfs Mansholt, schuwde hij geenszins. Dit waren mannen die niet alleen pleitten voor sociale gelijkheid, maar ook voor onteigening en collectivisatie van landbouwgrond.²¹⁶ Tijdens nam zoals we eerder zagen in 1891 afstand van Mansholt, waardoor hij zich ook min of meer distantieerde van de arbeiders.

Al in april 1889 deed zich een eerste opstand voor in Finsterwolde, waarbij keienkloppers loonsverhoging eisten van het gemeentelijk en kerkelijk bestuur. In de maanden dat de boer geen werk had voor de arbeiders, werden deze te werk gesteld door het gemeentelijk en kerkelijk bestuur. Dag in dag uit moesten ze keien kloppen tot puin. In het najaar van 1892 – een jaar na Tijdens' verkiezing tot Kamerlid – was het opnieuw raak. In zijn onderzoek naar de socialistische- en de arbeidersbeweging in het Oldambt, gaat Piet Hoekman uitgebreid in op de gebeurtenissen in Finsterwolde.²¹⁷ Nadat het graan was geogst, zaten opnieuw vele honderden mensen zonder werk en dus zonder inkomsten.

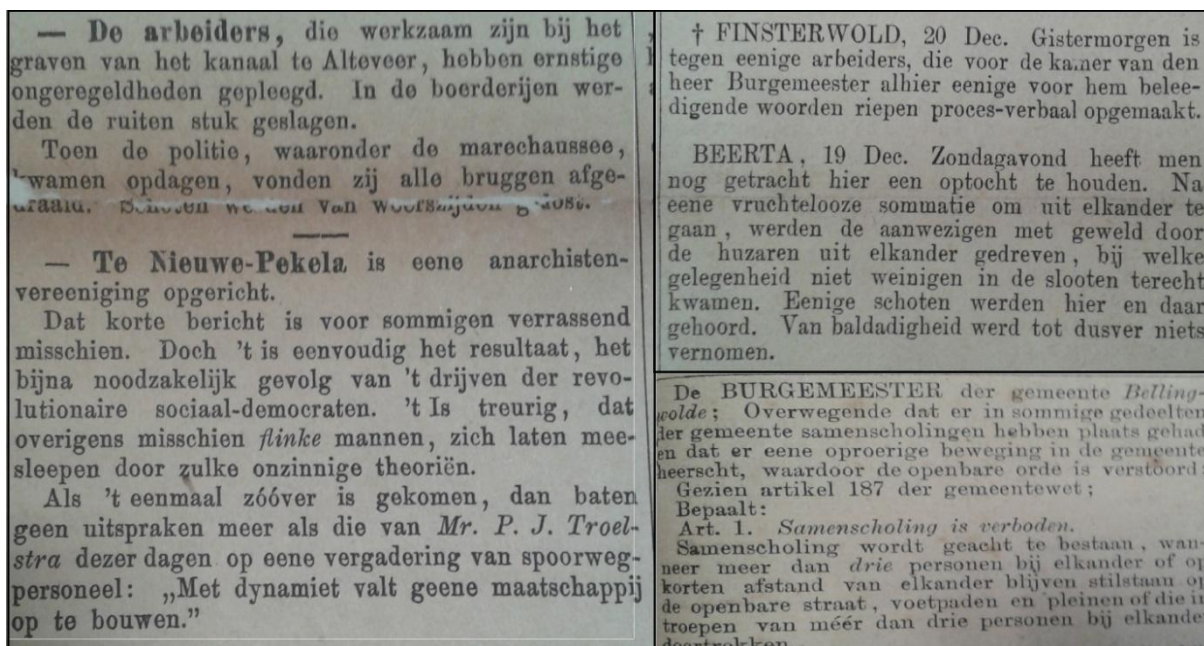

10. De angst voor het door Domela Nieuwenhuis gepredikte socialisme wekte veel angst op bij de gevestigde orde. Zijn boodschap kon op veel steun rekenen bij de arbeiders in het Oldambt. Op deze prent is Domela Nieuwenhuis – Kamerlid voor het Friese Schoterland – te zien, die met de zweep het kapitaal van de gevestigde orde trotseert.

²¹⁶ Westerman, *De graanrepubliek*, 34. J.D.R. van Dijk en W.R. Foorthuis, *Vierhonderd jaar Groninger Veenkoloniën in biografische schetsen* (Groningen 1994) 141-143.

²¹⁷ P. Hoekman, *Socialisme en arbeidersbeweging in het Oldambt* (Groningen 1985) 71-79.

Onder andere door de speeches van Tjerk Luitjes werden de vele werklozen aangezet om hun eisen kracht bij te zetten. Als er geen werk voor hen zou komen, dan moest de maatschappij omvergeworpen worden. Tijdens vestigde in de Kamer de aandacht op de situatie in het Oldambt en toonde zich zeer verontwaardigd over de gebeurtenissen aldaar. Het slot van zijn betoog was echter niet dat de overheid de arbeiders tegemoet moest komen. “Treedt nu de overheid niet krachtig en beslist op en straft de rechter niet streng, dan voorzie ik allerbetreurenswaardigste gevolgen.”²¹⁸

11. Kranten rapporteerden in het najaar van 1892 en 1893 vrijwel dagelijks over samenkomsten, stakingen en rellen in Oost-Groningen. Uit: *Ordelijke Hervorming* 25 november 1893; *Winschoter Courant*, 21 en 28 december 1892.

Door de marsen, massabijeenkomsten en stakingen voelde de gevestigde orde zich bedreigd. Militairen en marechaussees kwamen naar het Oldambt om de orde te herstellen. In december 1892 bereikte het oproer een hoogtepunt. Vrijwel dagelijks waren er rellen. De angst werd gevoed door berichten dat de arbeiders over wapens en dynamiet zouden beschikken. Op tweede kerstdag 1892 bereikte het oproer in Finsterwold een hoogtepunt. Het hotel van Jan Poppes Hommes was het epicentrum. Tjerk ‘Travailleur’ Luitjes had die avond onder andere gesproken over het Kamerlid Tijdens “die zich vroeger als socialist had voorgedaan, maar nu oorzaak was dat hen [de werkloze arbeiders] lood in plaats van brood werd gegeven”.²¹⁹ Na afloop van de speech van Luitjes, kwam het tot een treffen tussen de militairen en de aanwezigen waarbij enkele gewonden vielen.

De Sociaal-Democratische Bond (SDB) van Domela Nieuwenhuis werd verantwoordelijk gehouden voor de revolutionaire lading van het oproer. Voor het eerst

²¹⁸ Handelingen Tweede Kamer, 25^e vergadering, 9 december 1892, 6.

²¹⁹ *Nieuwe Provinciale Groninger Courant*, 29 december 1892.

klonk er een revolutionaire ideologie door in een oproer.²²⁰ Deze ideologie werd gezien als een grote bedreiging voor de bestaande maatschappelijke orde. Media spraken van een *jacquerie*, een opstand tegen de gevestigde orde.²²¹ Dit beeld werd gevoed door de mededelingen van noordelijke Kamerleden zoals Tijdens. Hierdoor is het ook begrijpelijk waarom de autoriteiten heftig reageerden op de gebeurtenissen in Oost-Groningen. De uitgeroepen noodtoestand werd pas in de zomer van 1893 opgeheven, maar ondanks dat bleef de marechaussee ook daarna nog aanwezig.

4.4 Orde door hervorming

De revolutie leek gesmoord, de gevestigde orde had zich weten te handhaven. Notaris Arnold Hendrik Koning (1839-1926), woonachtig op de Wedderborg, was zich er van bewust dat er iets moest gebeuren om de spanning weg te nemen. Door een maatschappelijke tegenbeweging op te zetten, wilde hij het revolutionaire gevaar zien te keren. Dit streven kwam in februari 1893 tot uiting in de *Partij van Orde* die kort daarop werd omgedoopt tot de *Bond van Orde door Hervorming* (hierna aangeduid als 'de Bond'). Tjarko van Dijk schreef in 1981 zijn doctoraalscriptie over de Bond, die hij omschreef als een reformistisch-conservatieve beweging.²²² De Bond was dus geen politieke partij, maar een vereniging die tot doelstelling had zinvolle werkverschaffing aan de vele werklozen te bieden, om zo de levensomstandigheden te verbeteren, maar ook om de orde te bewaren.

Lid van het eerste uur was Boelo Tijdens. Al op de eerste vergadering, op 2 februari 1893, behoorde hij tot de sprekers. Tijdens sloot zich volledig aan bij de visie van Koning, maar kwam nog met een interessante suggestie. Anders dan de ideeën over landnationalisatie en collectivisatie die Mansholt propageerde, pleitte Tijdens nu voor kleine keuterijen voor de werklozen. Tijdens stelde zelfs dat de eigenaren van woeste gronden eventueel gedwongen moesten worden deze af te staan. De werkloze landarbeiders zouden deze gronden kunnen ontginnen.²²³ Een ogenschijnlijk opmerkelijke uitspraak voor een vermogende grootgrondbezitter. Het ging Tijdens dan ook niet om woeste gronden in het Oldambt, want die waren er immers nauwelijks meer. Tijdens doelde op de enorme heide- en veengronden in Westerwolde.²²⁴ Tijdens was dus de schakel tussen de Kanalisatie-Vereeniging en de Bond. Was kanalisatie een middel om het revolutiegevaar af te wenden door werk, welvaart en een toekomst op een andere plaats aan te bieden?

---

²²⁰ T. van Dijk, 'Een strovuur en een eendagsvlieg. Revolutie en reactie in Groningen 1892-1895', *Veenkoloniale volksalmanak* 3 (1991) 35-53.

²²¹ Zie bijvoorbeeld *Winschoter Courant*, 21 december 1892. De term *Jacquerie* verwijst naar de boerenopstand in Frankrijk in 1358 die gericht was tegen de adellijke macht. Het grote verschil was dat het in het Oldambt in 1892 niet een opstand van boeren tegen adel was, maar van arbeiders tegen de macht van onder andere de boeren.

²²² T. van Dijk, *De Bond van Orde door Hervorming: een reformistisch-conservatieve beweging in Groningen in de jaren 1892-1899* (doctoraalscriptie; Groningen 1981).

²²³ *Ibid*, 10.

²²⁴ *Winschoter Courant*, 3 februari 1893.

12. De borg te Wedde, woonplaats van de oprichter van de Bond, A.H. Koning. Nog geen kilometer van de borg stond de woonwagen op de rechter foto. Dit geeft het contrast weer in levensomstandigheden van mensen in Westerwolde rond 1900.

In hoofdstuk 3.3 werd duidelijk dat kanalisatie op korte termijn niet te realiseren was. Daarvoor ontbrak in 1893 zowel het geld als het draagvlak. Hoewel Tijdens van de bestuursleden van de Vereeniging nog het meest optimistisch gestemd was, realiseerde hij zich terdege dat zijn geopperde idee om de werklozen naar Westerwolde te brengen niet op korte termijn vrucht zou afwerpen. Het is dus onrealistisch om te stellen dat Tijdens met de kanalisatie van Westerwolde er op uit was om de onrust op het Oldambt weg te nemen. Als het dus geen doel was, kon de onrust wel een motief zijn om kanalisatie te bepleiten.

Leden van de Vereeniging komen we ook tegen als leden van de Bond. Evenals voorzitter Tijdens was ook de secretaris van de Vereeniging, Lubberts, was actief voor de Bond. Enkele jaren later zou Koning, de oprichter van de Bond, bestuurslid van de Vereeniging worden. Er kan dus gesteld worden dat beide organisaties aantrekkingskracht hadden op dezelfde groep mensen. Daardoor is het begrijpelijk dat Tijdens' idee om werk te verschaffen in de vorm van landontginning in Westerwolde, niet als een donderslag bij heldere hemel kwam. "Hij [een lid van de Bond] immers wil de opheffing van hen, die gebukt gaan onder de bestaande maatschappelijke misstanden. Hij immers wil de werkeloosheid voorkomen. Hij immers wil oprichten of steunen, ondernemingen bevorderlijk aan het doel.", aldus Tijdens.²²⁵ Het idee om elders werk te creëren door middel van landontginning, vond ook in de Brabantse Peel al plaats. Van Dijk concludeert dat de discussie over werkverschaffing in 1893 en 1894 het belangrijkste was binnen de Bond.²²⁶

²²⁵ RHC GrA, toegang 2214 Departement Veendam van de maatschappij tot Nut van 't Algemeen, inv.nr. 38 Ingekomen stukken van de Vereniging "Eigen Haard" te Finsterwolde, 1894-1914.

²²⁶ Van Dijk, *De Bond*, 23 en 27.

13. *Ordelijke Hervorming* vormde de spreekbuis van de Bond van Orde door Hervorming. Na vijf jaar kwam er al een einde aan de krant, die overigens ook in een kleine oplage verscheen.

In het najaar van 1894 kwam de stichting *Eigen Haard* tot stand, als onderdeel van de Bond. *Eigen Haard*, gevestigd in Finsterwolde, had ten doel gronden aan te kopen en deze in een later stadium te verhuren aan arbeidersgezinnen. Om in aanmerking te komen voor zo'n ontginningsboerderij, moest het arbeidersgezin eerst beoordeeld worden door het bestuur van *Eigen Haard*. Het geld om grond aan te kopen werd bijeengehaald door onopzegbare aandelen uit te geven van fl.100,-.²²⁷ Opmerkelijk is dat de commissieleden die *Eigen Haard* opzetten, allen (actief) lid waren van de Vereeniging. Na onderzoek te hebben gedaan, kocht *Eigen Haard* eerst bij het Drentse Tynaarlo een drietal boerderijen aan. *Eigen Haard* richtte zich dus niet alleen op Westerwolde! In 1898 werd in Veelerveen 3,25 hectare grond aangekocht voor fl. 900,-. Aangezien de financiële middelen beperkt waren, kon er voorlopig slechts één huis gebouwd worden.²²⁸

Eigen Haard had grote moeite met het vinden van geschikte mensen voor het landbouwbedrijf. Aanvankelijk was een arbeidersgezin uit Finsterwolde aangetrokken, maar hen "ontbrak het aan courage om te vertrekken."²²⁹ Het is onbekend of de daadwerkelijke bewoners ook afkomstig waren uit het Oldambt. Ondanks dat het resultaat en de opbrengst van het eerste boerenbedrijfje het bestuur van *Eigen Haard* gunstig stemde, werd het project geen doorslaand succes. Het project leek eerder idealistisch dan realistisch. Er moet dan ook geconcludeerd worden dat *Eigen Haard* niet kon uitgroeien tot de grote werkverschaffingonderneming die de initiatiefnemers voor ogen hadden.²³⁰

²²⁷ RHC GrA, toegang 2214, inv.nr. 38 Statuten van de Vereeniging *Eigen Haard*.

²²⁸ RHC GrA, toegang 2214, inv.nr. 38 Schrijven aan de aandeelhouders in de Vereeniging *Eigen Haard*, stichting van den Bond van Orde door Hervorming. (juli 1899).

²²⁹ *Idem*.

²³⁰ Van Dijk, *De Bond*, 32.

4.5 Hervorming door kanalisatie?

Nu is het belangrijk onderscheid te maken tussen twee zaken, enerzijds ontginning en kolonisatie en anderzijds kanalisatie. De Bond en Eigen Haard pleitten telkens voor ontginning en kolonisatie in Westerwolde. Deze organisaties pleitten niet expliciet voor kanalisatie van Westerwolde, zoals de Vereeniging dat deed. Werkverschaffing in de vorm van het graven van kanalen kwam dus niet ter sprake. Dit zou immers maar tijdelijk werk zijn. Een landbouwbedrijf, zoals Eigen Haard voorstond, zou daarentegen werk en onderdak bieden voor een heel gezin. Doordat de succesfactor van Eigen Haard slechts gering bleek en het dus een kleine onderneming bleef, was de noodzaak van kanalisatie voor deze organisatie ook niet groot.

Desalniettemin waren de Bond en Eigen Haard wel podia waar de Vereeniging – zij het bij mensen die veelal al op de hoogte waren van de standpunten – nog eens kon pleiten voor een gekanaliseerd Westerwolde. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in de door de Bond uitgegeven krant, *Ordelijke Hervorming*, een fel pleidooi werd gehouden voor het plan van Bauer en tegen het plan van Reijnders.²³¹ Hier werd echter niet op het belang van de werklozen in het Oldambt gewezen, maar op het belang van Westerwolde. Bond en Vereeniging hadden dus niet hetzelfde belang, maar de doelen kwamen wel gedeeltelijk overeen. Een gekanaliseerd Westerwolde moest immers leiden tot een vergrote welvaart en verbeterde levensomstandigheden voor de ingezetenen.

De onrust in het Oldambt sloeg niet over naar Westerwolde. Daar bleef het tamelijk rustig. Dat had natuurlijk ook te maken met de maatschappelijke verhoudingen die in Westerwolde anders waren dan in het Oldambt. Daarnaast was de mentaliteit anders. Een artikel in de *Provinciale Groninger Courant* verwoordde het zeer treffend. “De Westerswoldinger is in zijne kerstelijke rust niet gestoord. Het leed dan ook luttel gevaar, dat de jacquerie in de Oldambten en Reiderland, door dragonders [militairen te paard] gedempt, naar deze zijde der Wedderbrug oversloeg; De band die boeren en arbeiders verbindt, is er nog niet verbroken door weelde en wijsbegeerte van onze dagen, geldende nog het Schriftuurlijk woord, dat Gods aarde geformeerd is, opdat alle stam er wonen zou, eene stellige ordonnantie, welker verwaarloozing – naar men zegt – landen en luiden verderft.”²³² Dit duidt op een zekere vorm van conservatisme, die ook op de vergaderingen van de Vereeniging werd vastgesteld.²³³ Het was dus zaak voor de Vereeniging dat het doel van kanalisatie door de Westerswolders, maar ook door de mensen buiten Westerwolde, onderschreven kon worden.

Voor de meeste Westerswolders was kanalisatie vooral een middel om verlost te worden van overstromingen. Hierdoor stond men over het algemeen niet negatief tegenover

---

²³¹ *Ordelijke Hervorming*, 7 december 1895. Dit betoog is geschreven door de Groninger onderwijzer Hedzar Jan Tiemersma, die bestuurslid was van zowel de Bond als de Vereeniging.

²³² *Provinciale Groninger Courant*, 30 december 1892.

²³³ Zie hoofdstuk 3.3 en 3.5.

kanalisatie. De kosten en ligging zoals in het vorige hoofdstuk beschreven is, riepen daarentegen wel veel weerstand op. Dat is ook begrijpelijk nu we weten dat de Westerwolder boer een andere mentaliteit had en dus ander gedrag vertoonde dan de ondernemende herenboer van het Oldambt. De rijke boeren van Westerwolde in de tweede helft van de 19^e eeuw –Ter Borgh, Hesse, Karskens, Hids – konden zich dus niet op eenzelfde wijze profileren als Tijdens. De Westerwoldse boeren waren minder actief in het openbare leven dan de boeren in het Oldambt. Wel werden aan het einde van de 19^e eeuw ook in Westerwolde maatschappijen, belangenverenigingen en agrarisch-industriële ondernemingen opgericht.²³⁴

De bestuursleden van de Vereeniging beseften dat ze hun doelen helder moesten formuleren om de kanalisatie daadwerkelijk uit te kunnen voeren. Die doelen werden geformuleerd in de vergaderingen, in de krantenverslagen, maar ook in diverse publicaties van de Vereeniging. Zonder een goed functionerend afwateringsstelsel zou Westerwolde vergaan, zo werd gepropageerd.²³⁵ Deze tamelijk dramatische voorstelling bevatte echter wel een kern van waarheid. Wanneer Westerwolde verstoken bleef van kanalen, zou het achterblijven in zijn ontwikkeling en het zou ook blijven kampen met wateroverlast. Dit argument woog voor de Westerwolders het zwaarst, aangezien voor hen het maatschappelijke motief minder van belang was.

Kanalisatie van Westerwolde kan dus gezien worden als een hervormingsmiddel voor zowel mens als landschap. Bij de hervorming van het landschap waren vooral de ingezetenen van Westerwolde gebaat. Kanalisatie zou de wateroverlast verhelpen, de infrastructuur verbeteren en daardoor het welvaartspeil verhogen. De hervorming van de mens was vooral in het belang van hen die letterlijk en figuurlijk orde door hervorming wilden. Kanalisatie was noodzakelijk om de benodigde landbouwgronden te verkrijgen, zodat “het schijnbaar vergeten landschap, werk en brood zou verschaffen aan duizenden, voor nu en de toekomst.”²³⁶

4.6 Conclusie

In het vorige hoofdstuk is de totstandkoming van het kanalisatieplan voor Westerwolde beschreven. De inzet van Boelo Luitjen Tijdens bleek daarbij een bepalende factor. Aangezien Tijdens niet woonachtig was in Westerwolde, is het opmerkelijk dat juist hij zich zo prominent ingezet heeft voor dit gebied. Om dit te kunnen verklaren is in dit hoofdstuk een uiteenzetting gegeven over de motieven, belangen en doelen van verschillende organisaties van een gekanaliseerd Westerwolde.

---

²³⁴ V. Sleebe, *Welzijn, De geschiedenis van Westerwolde. Gezondheid en onderwijs* (Groningen 1997) 100-132.

²³⁵ *Westerwolde en de Vereeniging ter bevordering der kanalisatie van dat landschap*. 2 (Drieborg 1894).

²³⁶ Lubberts, ‘De Vereeniging ter bevordering der kanalisatie van Westerwolde’ in: *Westerwolde in woord en beeld* (Groningen 1897) 50.

De politieke carrière van Tijdens begon vrijwel op hetzelfde moment als zijn inzet voor de kanalisatie van Westerwolde. Dit stond echter los van elkaar. Tijdens' kiezers waren niet afkomstig uit Westerwolde en kampten dus niet met wateroverlast. Ook het maatschappelijke draagvlak voor kanalisatie was op dat moment nog onvoldoende om haar als een succesvol campagnepunt te gebruiken. Tijdens' pleidooien voor een gekanaliseerd Westerwolde droegen dus enkel bij aan zijn imago als een vooruitstrevend politicus, maar van een politiek gegrond motief kon dus geen sprake zijn.

Hoewel Tijdens geen persoonlijk economisch of financieel belang had bij een gekanaliseerd Westerwolde, was er wel een economisch doel. De Vereeniging wilde in Westerwolde nieuwe landbouwgronden creëren zodat het welvaartspeil zou stijgen. Die nieuwe landbouwgronden en een verhoogd welvaartspeil zouden echter niet enkel ten gunste van de ingezetenen van Westerwolde zijn. Ook de vele werkloze landarbeiders in het Oldambt zouden kunnen profiteren van de mogelijkheden in Westerwolde. Door arbeidsmogelijkheden in Westerwolde te creëren, kon de sociale onrust in het Oldambt wellicht worden weggenomen. De kolonisiatiemaatschappij Eigen Haard was hier een goed, maar weinig succesvol voorbeeld van. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de bestuursleden van de Vereeniging ook actief waren voor de Bond van Orde door Hervorming en Eigen Haard. Door in Westerwolde nieuwe landbouwgronden te creëren zou de werkloosheid in het Oldambt aangepakt kunnen worden. Kanalisatie was een noodzakelijke stap om die gronden te creëren.

Samengevat moet gesteld worden dat er geen persoonlijk belang schuil ging achter Tijdens' inzet voor de kanalisatie van Westerwolde. Als er al sprake was van een motief, dan lag dat in het in standhouden van de maatschappelijke orde en het handhaven van het bestaande gezag waar hij zelf deel van uitmaakte. Zijn motief – en dat van vele andere leden – om te pleiten voor een gekanaliseerd Westerwolde, was vooral een maatschappelijk motief. Tijdens was maatschappelijk zeer betrokken en begaan met het lot van de werklozen, maar was niet bekeerd tot het socialisme. Hij vormde op die manier een brug tussen de voornamelijk uit conservatieven en liberalen bestaande gevestigde orde en de radicale ideeën van Mansholt en Domela Nieuwenhuis die grote invloed hadden op de werkloze arbeiders. Er kan dus gesteld worden dat kanalisatie van Westerwolde op de lange termijn moest dienen als een hervormingsmiddel. Een gekanaliseerd Westerwolde zou aan veel mensen een nieuw bestaan kunnen bieden. Was dat ook daadwerkelijk het geval? Hoe veranderden mens en landschap door de kanalisatie? De uitvoering en uitwerking van de kanalisatie staan in het volgende hoofdstuk centraal.

5 Uitvoering en uitwerking van de kanalisatie

In het vorige hoofdstuk zagen we dat de Vereeniging ter bevordering van de kanalisatie van Westerwolde niet alleen de terugkerende wateroverlast aan in Westerwolde wilde aanpakken, maar ook de grote werkloosheid en de daaruit voortkomende sociale onrust. Door geldgebrek en door herhaaldelijke vertraging bij Provinciale- en Rijkswaterstaat en bij de Provinciale- en Rijksoverheid, zou het nog tot 1901 duren voordat de Kanalisatiewet bekrachtigd werd. Nadat de Kanalisatiewet in 1901 door het parlement was aangenomen, wilde de Vereeniging zo snel mogelijk beginnen aan het kanalisatieproject in Westerwolde. De uitvoering kon beginnen. In dit hoofdstuk staan de uitvoering van de kanalisatie en de uitwerking daarvan op het landschap van Westerwolde centraal.

In de eerste paragraaf wordt de uitvoering in beschouwing genomen. Deze paragraaf start dan ook in 1901 op het moment dat de Kanalisatiewet is aangenomen. In deze paragraaf wordt vooral naar het maatschappelijke aspect van de uitvoering gekeken. Wie werkten aan dit project mee en waarom duurde het zo lang? De afronding van het kanalisatieplan zou veel later plaatsvinden dan aanvankelijk werd gehoopt en verwacht. In 1920 werd het laatste onderdeel van het kanalenstelsel opgeleverd.

In de tweede paragraaf nemen we het gekanaliseerde landschap in beschouwing en vergelijken dat met het landschap voor de kanalisatie. Zodoende sluit deze paragraaf aan op hoofdstuk 2.2, waarin de landschapstypen van Westerwolde in beschouwing zijn genomen. Het doel van deze vergelijking is om vast te stellen wat de gevolgen van de kanalisatie waren voor het uiterlijk van Westerwolde. Kortom wat was er in Westerwolde na de kanalisatie veranderd? In de derde paragraaf zal gekeken worden in hoeverre de doelen van de kanalisatie gerealiseerd werden. Kortom, voldeed de kanalisatie aan de verwachtingen van de Kanalisatie-Vereeniging?

De vierde paragraaf van dit hoofdstuk vormt in zekere zin een nabeschuiving. Wat gebeurde er na de kanalisatie met de betrokken partijen zoals de Vereeniging, het waterschap Westerwolde en Boelo Tijdens? Zijn er zogenaamde 'plaatsen van herinnering' die in verband staan met het kanalisatieproject? Dit hoofdstuk sluit af met een samenvatting waarin de belangrijkste onderzoeksresultaten van dit hoofdstuk besproken worden.

5.1 Uitvoering in de praktijk

Door het werk van de Vereeniging in de jaren 1890 was niet alleen de Kanalisatiewet aangenomen in 1901. De totstandkoming van het nieuwe waterschap Westerwolde was eveneens een verdienste van de Vereeniging. Dit waterschap zou belast worden met de uitvoering van het kanalisatieproject. Het waterschap Westerwolde bestond uit vijf onderdelen: Vriescheloo, Wedde, Onstwedde, Vlagtwedde en Sellingen. De bestuurders van het nieuwe waterschap Westerwolde werden in juni 1902 verkozen en benoemd. Een aantal van deze bestuurders was ook al werkzaam geweest voor het oude waterschap Westerwolde, er was dus geen sprake van een volledig onervaren bestuur. Mr. Harbert Ido Schönfeld (1861-1937) werd de eerste voorzitter van het nieuwe waterschap. Schönfeld was op dat moment wethouder in Winschoten en was tevens lid van de Kanalisatie-Vereeniging en de Bond van Orde door Hervorming. Eén van de eerste bezigheden van het nieuwe waterschap betrof de werving van een waterbouwkundige, die de uitvoer van de kanalisatie zou gaan leiden. Per 1 februari 1903 trad ir. Anne Zandstra (1874-1959), voorheen werkzaam voor het Overijsselse waterschap *De Regge*, in dienst bij het waterschap Westerwolde. Zijlstra zou in zijn functie als ingenieur van het waterschap Westerwolde de supervisie hebben bij het kanalisatieproject.²³⁷

1. Personeel van het Technisch Bureau van het waterschap Westerwolde. Van links naar rechts: zittend mw. Van Lenning-Boddé met kind, opzichter Van Lenning (echtgenoot van voorgaande), ir. Zandstra en opzichter Postema. Staande: vlnr: opzichter Sterenborg, bureauambtenaar De Vries en opzichter Pathuis. Het Technisch Bureau was gevestigd aan de Garstestraat in Winschoten.

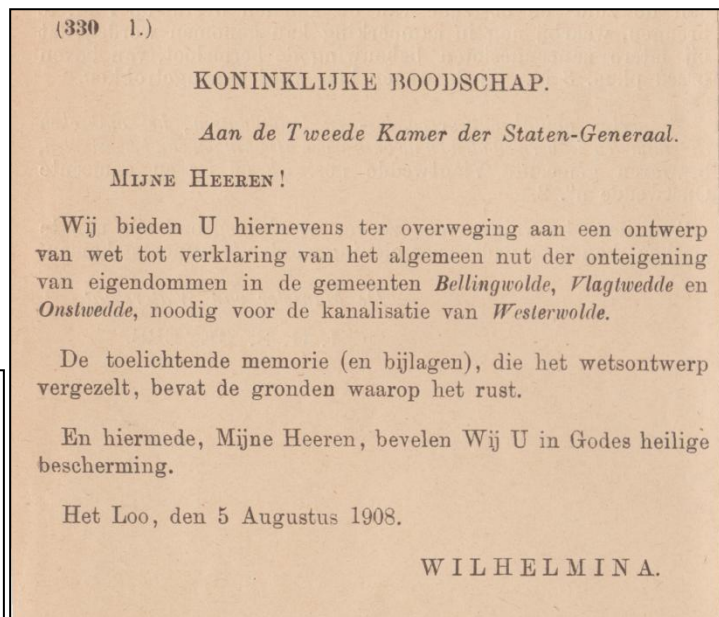
Voordat de uitvoering kon beginnen moest het waterschap grote stukken grond aankopen. De Kanalisatie-Vereeniging was er aanvankelijk van uitgegaan dat de benodigde gronden kosteloos zouden worden afgestaan en aanvankelijk leek daar ook voldoende draagvlak voor te bestaan. Toen bleek dat de straatweg van Vlagtwedde naar Ter Apel niet direct zou worden aangelegd, trok een aantal verontwaardigde grootgrondbezitters in

²³⁷ Hagen, *Mit de wereld mit*, 51. Noot 31.

Westerwolde zich terug.²³⁸ Opnieuw bleek dat lokale belangen zwaar wogen in Westerwolde. Hierdoor achtte de Vereeniging het noodzakelijk dat de benodigde gronden aangekocht moesten worden. Om de afdracht van de gronden te garanderen werd door de rijksoverheid een onteigeningswet aangenomen, die de grondeigenaars er toe verplichtte de betreffende gronden te verkopen aan het waterschap Westerwolde.²³⁹ Van Nieuwe Statenzijl in het noorden tot aan Ter Apel in het uiterste zuiden moesten de benodigde gronden voor het te graven kanalenstelsel worden aangekocht. Dit leidde tot langdurige onderhandelingen en vele honderden contracten tussen de grondeigenaren en het waterschap. De aankoop van gronden moest wel stapsgewijs gaan, omdat het waterschap de benodigde leningen van Provincie en Rijksoverheid periodiek kreeg uitgekeerd. Daarom werden eerst de gronden aangekocht in het gebied waar direct gegraven zou worden. Dat gebied was de monding van de Westerwoldse-Aa in de Dollard, bij Nieuwe Statenzijl.

2. Koninklijke boodschap voorafgaand aan de onteigeningswet.

Uit: Bijlage van de handelingen der Staten-Generaal 1907-1908. Staatsblad 330.

Zandstra had opnieuw het stroomdal van de Westerwoldse rivieren bestudeerd en stelde vervolgens het werkplan voor de kanalisatie op.²⁴⁰ Door in het noorden bij Nieuwe Statenzijl te beginnen zou de waterafvoer vergemakkelijkt worden, doordat het water daar direct afstroomde op de Dollard. Bij Nieuwe Statenzijl was in de negentiende eeuw reeds een spuisluis verrezen om de afvoer van water uit de Westerwoldse-Aa te reguleren. Nu moest er echter ook een schutsluis komen. Een schutsluis zorgde ervoor dat schepen van het ene naar het andere waterpeil konden worden verplaatst. Deze sluis werd dus gebouwd in het kader van de verbetering van de aan- en afvoermogelijkheden in het stroomdal van de Westerwoldse kanalen. Aan de bouw van het sluizencomplex bij Nieuwe Statenzijl werd in de zomer van 1906 begonnen. Het jaar daarvoor was al een sluismeesterwoning en een

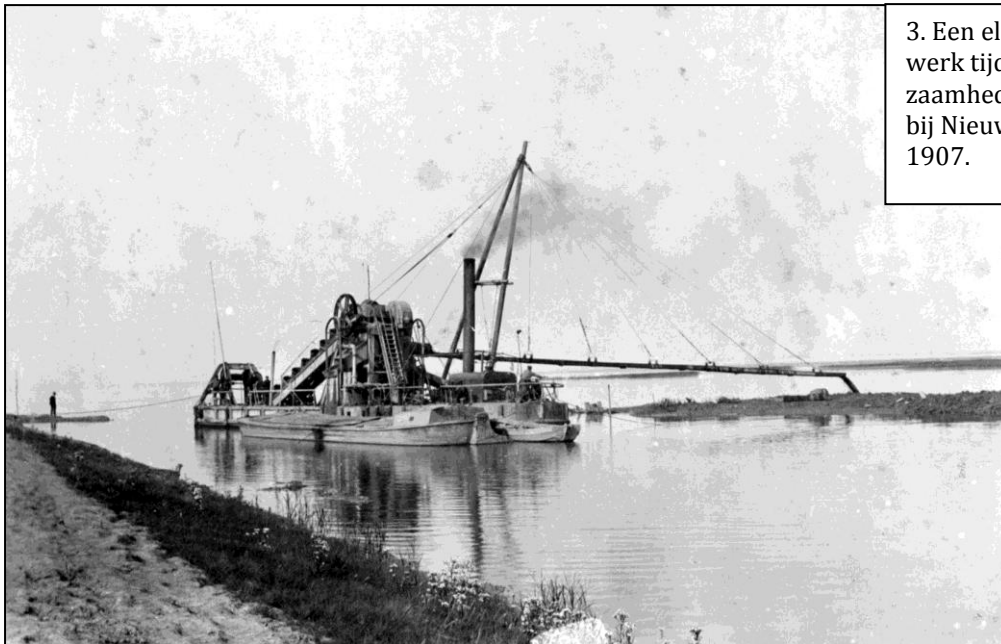
²³⁸ Met name doordat meerder leden van de familie Hesse uit Ellersinghuizen – die over meer dan 600 ha. grond beschikten – afzagen van kosteloze afdracht, besloot de Vereeniging dat aankoop noodzakelijk was. Zie ook: *Het Nieuws van de Dag*, 30 augustus 1895.

²³⁹ AWA, toegang Waterschap Westerwolde (1901-1968), Inv.nr. 744 Stukken betreffende de regels van taxatie van gronden nodig voor de kanalisatie en benoeming van taxateurs, 1905-1906.

²⁴⁰ AWA, toegang Waterschap Westerwolde (1901-1968), Inv.nr. 739, Werkplan voor de kanalisatie met toelichting, 1903-1905.

knechtenwoning gebouwd. Met de aanvang van de werkzaamheden in Nieuwe Statenzijl was de uitvoering van het kanalisatieplan voor Westerwolde eindelijk begonnen.²⁴¹

3. Een elevator aan het werk tijdens baggerwerkzaamheden in de Dollard bij Nieuwe Statenzijl, 1907.

Aangezien het sluisencomplex bij Nieuwe Statenzijl rijkseigendom was, werd dit project ook op kosten van het Rijk uitgevoerd. Na voltooiing zou het waterschap de beheerder worden en daarmee tevens verantwoordelijk zijn voor het sluisencomplex. Doordat het Rijk tevens verantwoordelijk was voor de uitvoering van dit werk, hoefde het waterschap Westerwolde zich hier dus in mindere mate mee bezig te houden. In het najaar van 1908 waren de werkzaamheden bij Nieuwe Statenzijl voltooid en konden binnenvaartschepen gebruik maken van het sluisencomplex.

In 1908 had het waterschap al de nodige gronden aangekocht om het Vereenigd-Kanaal te kunnen graven. Vrijwel al het werk werd door het waterschap aanbesteed. In de praktijk hield dat in dat het waterschap een advertentie plaatste waarin het de uit te voeren opdracht omschreef. De bestekken voor deze opdracht waren al opgemaakt door het waterschap en konden door de aannemers worden ingezien. Het graven werd veelal uitbested in kanaalpanden – het kanaaldeel tussen twee sluisen – waarbij het waterschap aangaf hoeveel grond er verzet moest worden. Hierop konden aannemers zich inschrijven door op te geven voor welk bedrag zij de opdracht konden uitvoeren. Vervolgens besloot het waterschapsbestuur aan wie zij de opdracht zou gunnen. Doordat het waterschap landelijk adverteerde, kwamen er reacties uit heel Nederland op de uit te voeren opdrachten. Dat betekende dus dat er niet enkel lokale aannemers aan de kanalisatie van Westerwolde mee werkten. Zo werden grondduikers voor het Mussel-Aa-kanaal geleverd door de *Amsterdamsche Fabriek van cementijzerwerken*. Het meeste werk werd echter aanbesteed aan firma's in Oost-Groningen. Ook het bouwen van de brugwachterswoningen, bruggen en

²⁴¹ Hagen, *Mit de wereld mit*, 27. Sijpkens, *Bijdrage*, 334.

sluizen werd door het waterschap aanbesteed. Het spreekt voor zich dat de meeste mankracht nodig was voor het verzetten van de vele kubieke meters grond. Daarvoor moest de aannemer op zijn beurt weer kanaalgravers inhuren. In de eerste fase van de kanalisatie van Westerwolde werd het graafwerk nog geheel met de schop gedaan.

4. Aanbestedingsadvertentie voor een drietal bestekken, *Provinciale Groninger Courant*, 4 juli 1911.

Dat niet iedereen tevreden was over de gang van zaken bij de kanalisatie, werd duidelijk in 1910 en 1911. In het voorjaar van 1910 werd er gewerkt aan het traject Tutjeshut (ten zuiden van Nieuweschans) en de Rhederweg (achter Bellingwolde). Uit onvrede over het lage uurloon, legden ruim driehonderd kanaalgravers het werk neer. “Arbeiders, die met spade en houweel van ’t Westerwolsch kanaal terug

AANBESTEDING.
 GECOMMITTEERDEN uit het HOOFDBESTUUR van het waterschap „WESTERWOLDE” zullen op **Dinsdag 18 Juli 1911**, des na middags om half drie, in het hotel „DE HARLEONIE” te Winschoten, in het openbaar

AANBESTEDEN:
 Bestek 11, het graven van het Mussel Aa Kanaal beneden Onstedde (grondverzet ongeveer 246,900 M³.)
 Bestek 12, het graven van het Ruiten Aa Kanaal beneden den Bourtanger-weg (grondverzet ongeveer 154,380 M³.)
 Bestek 13, de bouw van twee Sluiswachterswoningen.

De BESTEKKEN zijn verkrijgbaar aan het TECHNISCH BUREAU van voornoemd Waterschap te Winschoten, tegen inzending van f 1.50 voor bestek 11, f 1.50 voor bestek 12 en f 1.— voor bestek 13.
 De STAAT VAN AANWIJZING ligt op dat Bureau ter inzage van 10 tot en met 15 Juli a.s., des voormiddags van 9–12 uur.

keeren omdat men beter loon eischt zeggen het u. “Werkstaking!” Bij ’t Veendiep is men begonnen en een schare arbeiders trekt langs het kanaal naar ’t oosten om anderen te dwingen het werk neer te leggen. Wie niet gehoorzaamd wordt bedreigd. Twee worden zelfs in ’t kanaal geworpen.”²⁴² De Hengelose aannemer Johannes Broekhoven ging echter niet in op de eis van de stakers om het uurloon van 17 naar 20 cent te verhogen. Ruim een half jaar later brak opnieuw een staking uit, toen werd het loon wel verhoogd.²⁴³

In de winter van 1910-1911 deed zich een situatie voor die deed denken aan de gebeurtenissen bijna twintig jaar eerder in Finsterwolde. Het aannemersduo Jan Germ Kemper en Harm Egberts Smit – afkomstig uit Nieuw Weerdinge en Stadskanaal – werkte op dat moment aan het kanaaltraject achter Bellingwolde en Vriescheloo. Dit duo zou meerdere keren als goedkoopste uit de bus komen bij de aanbesteding en kreeg daardoor herhaaldelijk een opdracht van het waterschap toegewezen. In de winter van 1910-1911 brak er opnieuw een staking uit. Opnieuw was het lage loon een reden tot onrust. In februari 1911 werden de ruiten van de directieket van Zandstra ingegooid en kon ternauwernood voorkomen worden dat de keet werd afgebroken door de stakende kanaalgravers. Politietoezicht was nodig om de ruim 250 stakers in het gareel te houden.²⁴⁴

Helaas is de bedrijfsadministratie van Kemper en Smit niet bewaard gebleven, waardoor niet te achterhalen is waar de kanaalgravers – en dus ook de stakers – vandaan kwamen. Toch krijgen we wel een idee van de herkomst van de stakers. Kemper en Smit wilden in het vervolg vooral personeel betrekken uit Vriescheloo en noemden nadrukkelijk

²⁴² *Winschoter Courant*, 20 april 1910.

²⁴³ *Winschoter Courant*, 4 december 1910.

²⁴⁴ *Winschoter Courant*, 17 februari 1911.

dat ze geen personeel meer wilden betrekken uit het Oldambt.²⁴⁵ Mondige Oldambtster arbeiders werden ingeruild voor de meer gewillige Westerwolder arbeiders. Of dit in een later stadium van de kanalisatie nog steeds het geval was, is niet duidelijk.²⁴⁶

Ondanks deze vertraging werd het Vereenigd-Kanaal in 1912 voltooid. Ruim vijftien kilometer kanaal was gegraven tussen Nieuweschans en Veelerveen. In de herfst van 1912 konden voor het eerst schepen worden geladen met aardappels bestemd voor de aardappelmeelfabrieken.²⁴⁷ Door de voltooiing van dit kanaalgedeelte kon bouw materiaal nu ook via het water verplaatst worden, wat een stuk gemakkelijker was dan over de onverharde wegen. In Veelerveen zou het kanaal zich splitsen in het Mussel-Aa-kanaal en het Ruiten-Aa-kanaal. Het Mussel-Aa-kanaal zou daarnaast nog een zijtak krijgen om Onstwedde in verbinding te stellen met het kanalenstelsel.

5. Kanaalgravers achter Bellingwolde bij het Vereenigd-Kanaal. Op dit traject braken in 1910 en 1911 stakingen uit, waardoor de kanalisatie vertraagd werd. Achter de kanaalgravers is het smalspoor te zien waarlangs de afgegraven grond werd afgevoerd.

Vanaf 1913 werd er ook met een excavateur – een emmergraafmachine met een lopende band waaraan graafbakken (emmers) bevestigd waren – gegraven aan het Mussel-Aa-kanaal. De kosten van deze machine (fl. 42.000) zouden opwegen

tegen de tijd die gewonnen werd doordat het werk nu sneller uitgevoerd zou kunnen worden. Daarnaast zorgde de 'ijzeren man' ook voor een besparing op de kosten die anders uitgegeven moesten worden aan kanaalgravers en bovendien werd het risico van een

²⁴⁵ *Winschoter Courant*, 22 februari 1911.

²⁴⁶ Een bedrijfsadministratie van een aannemer die betrokken was bij de kanalisatie is door mij niet aangetroffen in de archieven. Het waterschap Westerwolde stond weliswaar in contact met de aannemer, maar hield zich niet direct bezig met de arbeidsomstandigheden van de kanaalgravers. Het waterschapsbestuur heeft zich in het geheel niet beziggehouden met de stakingen. In de notulen en ingekomen en uitgaande stukken van zowel het hoofdbestuur als de onderdeelbesturen, werd met geen woord gerept over de arbeidsomstandigheden. Zodoende kan er moeilijk iets gezegd worden over de details rondom de kanaalgravers.

²⁴⁷ Sijpkens, *Bijdrage*, 341.

werkstaking op deze manier weggenomen.²⁴⁸ Het baggeren van de Westerwoldse-Aa en de Dollard gebeurde overigens al enige tijd machinaal door middel van een zogenaamde elevator. Anders dan de excavateur die grond afgroef door middel van graafbakken, zoog de elevator materie zoals slib op.

Toch was er op een gegeven moment een gebrek aan werkkrachten. Dit kwam onder andere door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in de zomer van 1914. Hoewel Nederland neutraal bleef, werden vele mannen in het kader van de mobilisatie opgeroepen voor het leger. Doordat de in- en uitvoer van producten door de oorlog werd bemoeilijkt, werden veel producten schaars. De prijs van voedsel en brandstof steeg en soms waren ze niet eens voorradig. Aannemer Smit zag zich genoodzaakt op 12 november 1917 het volgende schrijvende rapport uit te brengen aan ir. Zandstra. “Dag uit dag in deed 1 man niets anders als boodschappen opscharrelen, waar ze maar te krijgen waren. (...) Momenteel hebben we 4 deserteurs, en komen er nog een 4 tal bij, maar ook deze mensen klagen reeds, we zullen ze helpen zooveel we kunnen, te meer waar het, al spijt me dit te moeten zeggen, betere werkkrachten zijn dan de Amsterdammers. Nog erger dan met de voedingsmiddelen der menschen is het met het verkrijgen van voedsel voor de paarden gesteld. Twee van onze beste dieren zijn reeds verhongerd en drie zijn nog slechts werkende paardenlijken.”²⁴⁹

In 1917 was de situatie dusdanig dat aannemer Smit een tekort aan personeel, levensmiddelen en materialen had. Daarom wendde hij zich tot het Arbeidsbureau. Het Arbeidsbureau was ingesteld om werklozen aan werk te helpen. Zo wist Smit werklozen uit Amsterdam en Enschede aan te trekken om in Westerwolde aan het werk te gaan. Over de Amsterdammers was Smit niet erg enthousiast zoals uit voorgaand citaat bleek. Zij vertrokken dan ook al na enkele maanden. De reden daarvan was dat Smit de levensmiddelen die hem toegezegd door het Arbeidsbureau en het Nationaal Steuncomité²⁵⁰ waren niet ontving. Op advies van ir. Zandstra moest Smit zich wenden tot Belgische vluchtelingen. Gedurende de oorlogsjaren verbleven vele tienduizenden gevluchte Belgen in Nederland. Zodoende kwamen meer dan honderd Belgen naar Westerwolde om daar te werken, onder andere bij de ontginningswerkzaamheden in het Hebrecht achter Veelerveen en bij het Ruiten-Aa-kanaal ter hoogte van Ter Walslage.²⁵¹

---

²⁴⁸ Ibid, 342.

²⁴⁹ AWA, toegang Waterschap Westerwolde (1901-1968), Inv.nr. 751 Stukken betreffende het inzetten van personeel uit Amsterdam, Enschedé, België, en de slechte voedselvoorziening van het personeel, 1915-1918. Schrijven van H.E. Smit aan ir. A. Zandstra, 12 november 1917.

²⁵⁰ Tijdens de oorlog werkten veel gemeenten samen met de plaatselijke steuncomités die vanuit particulier initiatief waren opgericht. Het Koninklijk Nationaal Steun Comité (KNSC) fungeerde als overkoepelend orgaan van de vele steuncomités en was opgericht om burgers die door de oorlogsomstandigheden werkloos waren geworden te ondersteunen met uitkeringen, maar ook met voedsel en kleding.

Zie ook: <http://www.wereldoorlog1418.nl/lokale-noden/>.

²⁵¹ AWA, toegang Waterschap Westerwolde (1901-1968), Inv.nr. 751 Stukken betreffende het inzetten van personeel uit Amsterdam, Enschedé, België, en de slechte voedselvoorziening van het personeel, 1915-1918. Schrijven van ir. A. Zandstra aan H.E. Smit, 24 april 1918. Zie ook: Nieuwsblad van het Noorden, 8 mei 1917.

6 en 7. Twee foto's uit 1915. Op de linker foto zien we een excavateur aan het werk. De 'ijzeren man' vormde een besparing op loonkosten van de steeds duurder wordende arbeiders. Op de rechter zijn waarschijnlijk geïnterneerde Belgen te zien. Op de achtergrond houdt de opzichter een oogje in het zeil.

De oorlog zorgde dus voor veel vertraging, maar het werk stond niet stil. In 1915 was de zijtak van het Mussel-Aa-kanaal naar Onstwedde afgerond. Vanaf dat moment kon Onstwedde eindelijk gebruik maken van een scheepvaartkanaal. Landbouwproducten konden aan- en afgevoerd worden en daar werd dan ook spoedig massaal gebruik van gemaakt. Het aantal schepen dat de monding van de Westerwoldse-Aa bij Nieuwe Statenzijl passeerde, was gestegen van 1526 in 1912 naar 3309 schepen in 1915.²⁵² Het Mussel-Aa-kanaal was op 16 september 1916 zo ver gevorderd, dat het opengesteld kon worden voor de scheepvaart. Naast het werk aan het kanaal werd op dat moment ook een deel van de Mussel-Aa en het Pagediep bij Onstwedde rechtgetrokken. Op de ontwerptekeningen is goed te zien hoe deze meanderende stroompjes zijn veranderd door de kanalisatiewerkzaamheden.²⁵³

De door de kanalisatie opgebrachte grond was voorafgaand aan de graafwerkzaamheden onderzocht onder andere op de bodemsoort en -gesteldheid. Door middel van een smalspoor met daarop stortbakken, kon de afgegraven grond verplaatst worden. Waar het zandgrond betrof, kon het aan weerszijden naast het kanaal gestort worden om als kanaaldijk dienen. Vanaf het maaiveld gerekend werd op een kanaaltraject gemiddeld ruim twee meter diep gegraven. Op sommige delen van het kanaaltraject werd naast het kanaal, of naast de dijk, een bermsloot gegraven die de afwatering moest bevorderen.²⁵⁴

²⁵² Dilling, *Kanalisation en ontginning*, 19.

²⁵³ AWA, toegang Waterschap Westerwolde (1901-1968), inv. nrs. 803 en 804 Stukken betreffende het graven van het kanaal vanaf de Onstweddersluis. Zie ook kaartfragment 5.1.

²⁵⁴ Idem. RHC GrA, toegang 742 Provinciale Waterstaat Groningen, inv. nrs. 2136 tot en met 2139. Bestekken en tekeningen voor de kanalisatiewerken in Westerwolde, met processen-verbaal van aanbesteding door het waterschap Westerwolde en begrotingen. RHC GrA, toegang 982 Dienst Provinciale Waterstaat Groningen, 1850 -1980, inv. nr. 4 Kaarten.

Kaartfragment 5.1 Kanalisatie werkzaamheden bij Onstwedde

In het blauw zien we de bestaande waterwegen, het Pagediep en de Mussel-Aa. In het rood de geprojecteerde zijtak van het Mussel-Aa Kanaal en de gekanaliseerde natuurlijke waterlopen. Links zien we de Hervormde kerk en pastorieboerderij. Schaal origineel: 1:2500.

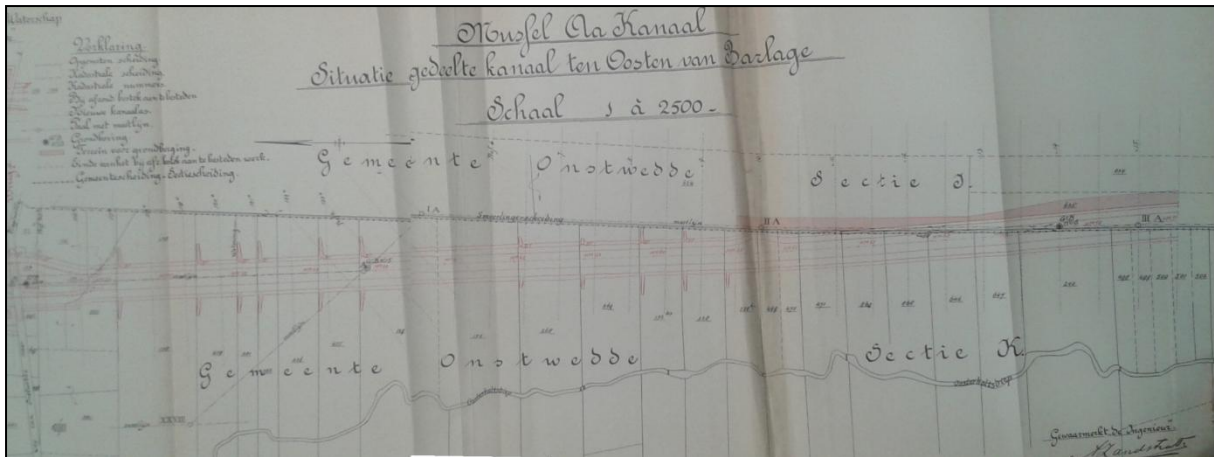
De aanleg van het Ruiten-Aa-kanaal verliep minder voorspoedig dan de aanleg van het Vereenigd-Kanaal en het Mussel-Aa-kanaal. Dit had onder meer te maken met de gevolgen van de oorlogssituatie in Europa. Niet alleen levensmiddelen en loonkosten waren in prijs gestegen, ook de prijs van grond- en brandstoffen steeg tot ongekende hoogten. Was de prijs van een kubieke meter turf in 1914 nog fl. 0,97, in 1918 was de prijs gestegen tot fl. 3,35.²⁵⁵ Gevolg van deze prijsstijgingen was dat het waterschap veel meer geld nodig had dan aanvankelijk was begroot. Toch bezuinigde het waterschap niet op de kanalisatie. Dat betekende dat alle ontworpen werken – een achttal sluizen voorzien van sluiswachterswoningen – ook gebouwd werden langs het Ruiten-Aa-kanaal. Deze werken waren dan ook noodzakelijk om de afstroming van het water te kunnen reguleren. Verzoeken om extra bruggen of losplaatsen voor slib te bouwen kon het waterschap dan ook niet altijd inwilligen omdat dergelijke werken niet in het algemeen belang waren. Het waren vooral de loonkosten waardoor de kanalisatie van Westerwolde veel duurder uitviel dan aanvankelijk was begroot. In 1901 was in totaal fl. 3.000.000,- beschikbaar gesteld om de kanalisatie te realiseren. In 1920 bleek dat de kanalisatie ruim fl. 4.307.000,- had gekost.²⁵⁶

Op 8 mei 1920 werd het laatste onderdeel van het Ruiten-Aa-kanaal opgeleverd. In totaal was er 58 kilometer aan nieuwe waterwegen aangelegd door het waterschap Westerwolde. Maar liefst 16 sluizen waren gebouwd om het water van ruim 12 meter NAP bij Ter Apel naar 1,6 meter NAP bij Nieuwe Statenzijl te leiden. Hoe ingrijpend de werkzaamheden in de periode 1905-1920 zijn geweest voor het landschap Westerwolde, wordt in de volgende paragraaf beschreven.

---

²⁵⁵ AWWA, toegang Waterschap Westerwolde (1901-1968), inv. nr. 752 Stukken betreffende het graven van het kanaal vanaf de Onstweddersluis. Stukken betreffende de schadevergoeding aan aannemers ten gevolge van de Eerste Wereldoorlog, 1916-1924. Ter vergelijking de turfprijzen in Drenthe in dezelfde periode: Gerding, *Vier eeuwen turfwinning*, 466.

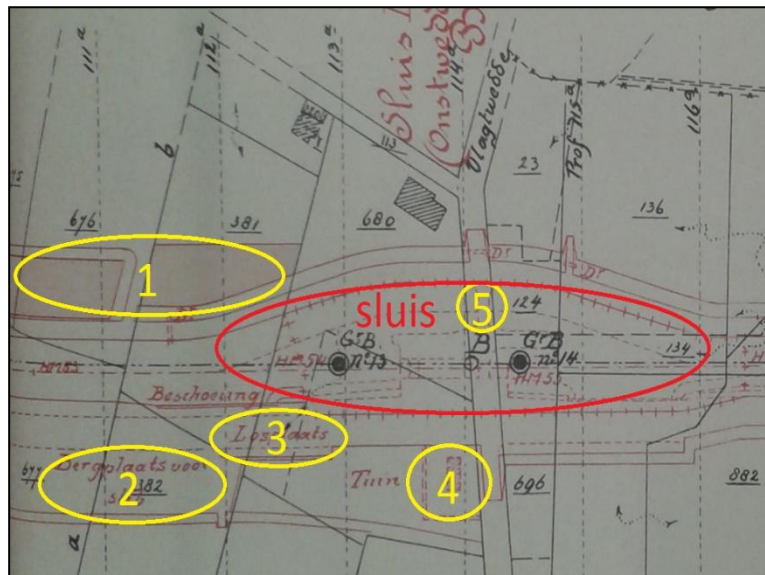
²⁵⁶ Zie bijlage III. Hagen, *Mit de wereld mit*, 53.

8. Het bestek (nr.20, blad 1) voor de Onstweddersluis. Op deze door ir. Zandstra vervaardigde 1:2500 bestektekening (boven en rechts) zien we de details van de werkzaamheden.

1. Terrein voor grondberging
2. Bergplaats voor slib
3. Losplaats
4. Brugwachterswoning
5. Brug over het Mussel-Aa kanaal

Onder een luchtopname van de huidige situatie bij deze sluis.

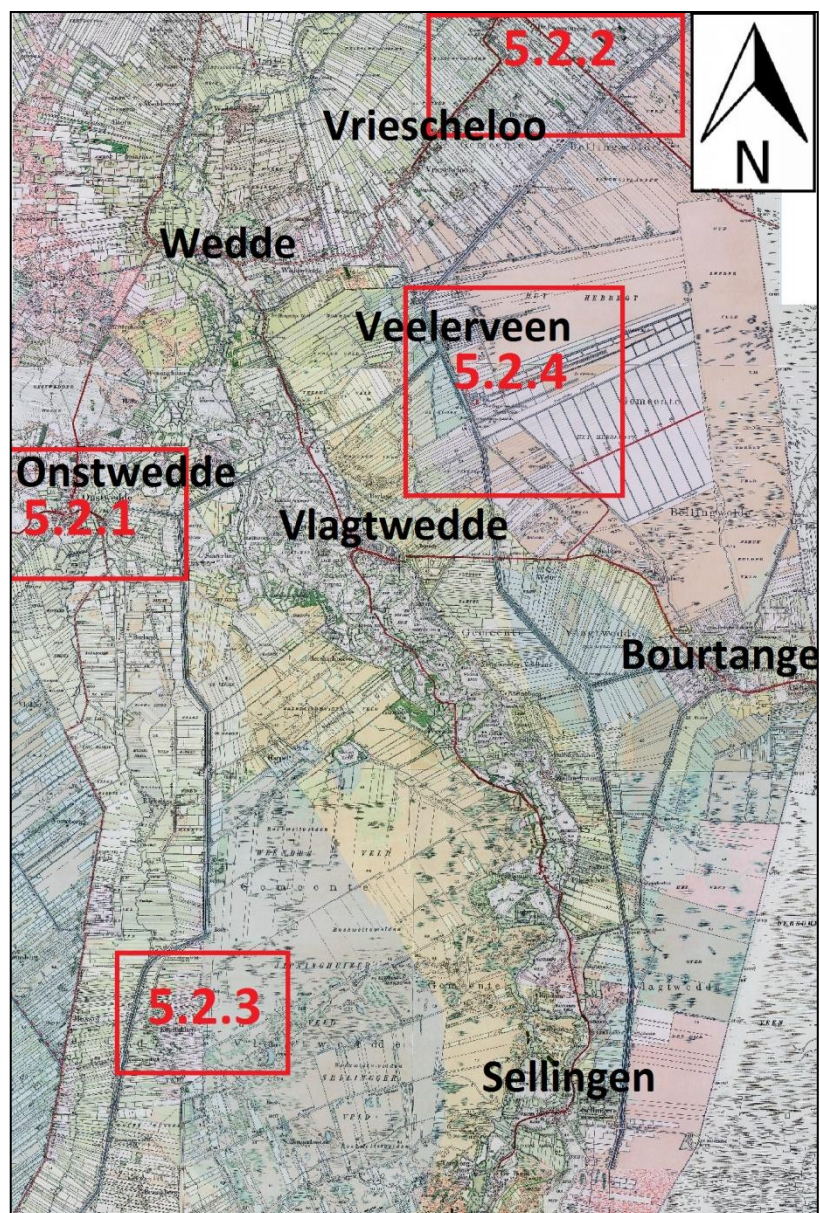
5.2 Verandering van het landschap

Met de voltooiing van het kanalisatieproject in Westerwolde was het landschap in zuidoost-Groningen dramatisch veranderd. In het vorige hoofdstuk werd duidelijk dat de kanalisatie samenhangt met de ontginning van de woeste gronden in Westerwolde. De ontginning van woeste gronden werd – zij het niet altijd even succesvol – al begonnen voordat de kanalen waren aangelegd. Nadat de kanalen waren voltooid is het aantal nieuwe ontginningen sterk vergroot. Wanneer we topografische kaarten met de situatie kort voor en kort na de kanalisatie met elkaar vergelijken, zien we grote verschillen. Wat waren de belangrijkste veranderingen in het landschap van Westerwolde in de periode van 1905 tot 1920? Om deze vraag te beantwoorden, worden de vier landschapstypen nogmaals in beschouwing genomen.²⁵⁷

Als uitgangspunt voor de vergelijking zijn de topografische kaarten van 1902 en 1920 gebruikt. Tevens zullen enkele landschapselementen toegelicht worden, die in verband staan met het kanalisatieproject.

Kaartfragment 5.2: Overzicht topografische kaart 1920.

Op deze overzichtskaart zien we de omvang van het kanalenstelsel van Westerwolde. Ook is middels de rode lijn de verharde straatweg van Vlagtwedde naar Sellingen aangegeven. Aan de oostzijde van Veelerveen is een opvallend ontginningspatroon te zien. In het rood is de verwijzing naar de betreffende subparagraaf aangegeven.

²⁵⁷ Zie hoofdstuk 2.2; Ook voor de lokalisatie van de vier landschapstypen.

5.2.1 Het beekdal en esdorpenlandschap

Het beekdal en esdorpenlandschap werd en wordt veelal beschouwd als het 'oude' Westerwolde. Een enkeling was bang dat met de kanalisatie het oude Westerwolde voorgoed zou verdwijnen. Die vrees bleek slechts gedeeltelijk waarheid te worden, maar dat ging niet op voor de esdorpen. Deze dorpen behielden de structuur die zij al eeuwenlang hadden. Als enige van de esdorpen kreeg Onstwedde dankzij de kanalisatie een haven. Deze haven zou enkele decennia de aan- en afvoerplaats van agrarische producten van het dorp zijn.²⁵⁸ Een ander bijkomend aspect van de kanalisatie was dat delen van de natuurlijke stromen werden gekanaliseerd. Door het meanderende patroon te doorbreken, zou de waterafvoer versneld worden en werd de bevaarbaarheid bevorderd, zo was de gedachte. Dit was onder andere het geval bij het Pagediep ten zuiden van Onstwedde (zie kaartfragment 5.1).

Een ander direct gevolg van de kanalisatie was de aanleg van de verharde straatweg tussen Vlagtwedde en Ter Apel in 1906. De discussie over de aanleg van deze weg hing nauw samen met de kanalisatie.²⁵⁹ Niet alleen de scheepvaart zorgde dus voor een verbeterde infrastructuur, ook de verharde wegen droegen daar aan bij. Datzelfde gold voor de in 1915 gereedgekomen stoomtramlijn tussen Ter Apel en Winschoten die door het beekdal van de Ruiten-Aa was aangelegd.²⁶⁰

De structuur van het beekdal- en esdorpenlandschap veranderde dus nauwelijks door de kanalisatie. Het 'oude' Westerwolde bleef daardoor nog duidelijk waarneembaar. Er waren echter delen van Westerwolde waar het oude karakter wel geheel verdween door de kanalisatie.

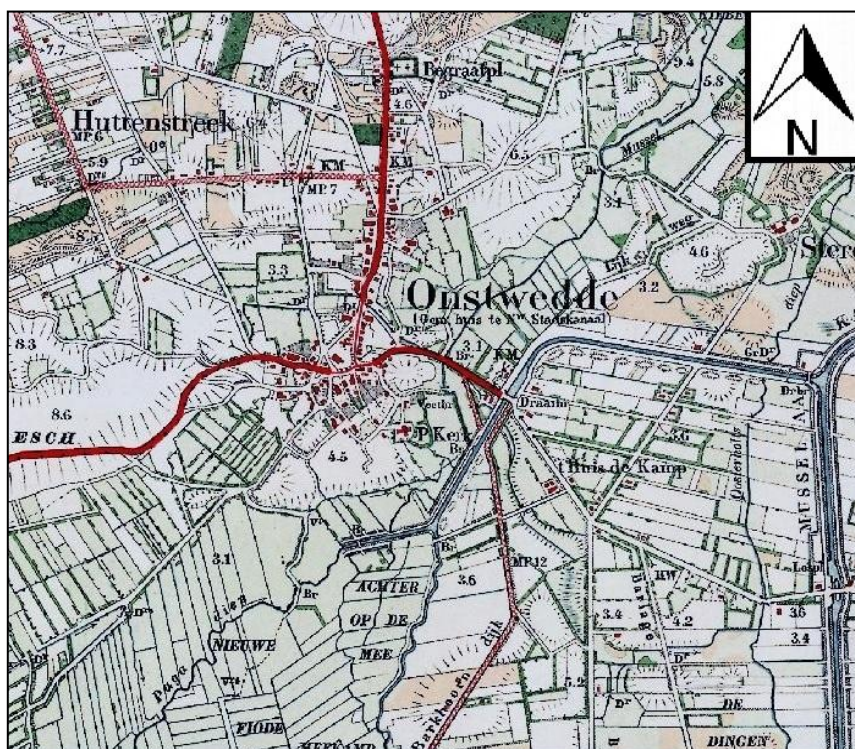
²⁵⁸ H. Wubs, *Boerendorp in boerenland. Onstwedde van de Franse tijd tot de Duitse inval, 1795-1940* (Veendam 2007) 117-119.

²⁵⁹ Zie hoofdstuk 3.4.3

²⁶⁰ Muntinga, *Westerwolde*, 162.

Kaartfragmenten 5.3 en 5.4: Onstwedde in 1902 en 1920.

In feite is het dorp Onstwedde nauwelijks veranderd tussen 1902 en 1920. De grootste verandering voor het esdorp, was de aanleg van de haven aan de oostzijde waardoor het dorp werd aangesloten op het kanalenstelsel. Vergelijk kaart 5.1 voor de situatie ten zuiden van Onstwedde voorafgaand aan de kanalisatie.

5.2.2 Streekdorpenlandschap

Het streekdorpenlandschap vinden we op de hogere zandruggen die grenzen aan de veengebieden. Ook Bourtange kan hier toe gerekend worden. Evenals Onstwedde kreeg ook Bourtange door een zijtak van het Ruiten-Aa-kanaal aansluiting op het kanalenstelsel. Zodoende kreeg het dorp aan de westzijde een kleine haven. Bij de noordelijke streekdorpen Vriescheloo en Bellingwolde zien we dat het Vereenigd-Kanaal vrijwel parallel achter de bewoningsas is aangelegd. Bauer veronderstelde dat een kanaal het meest efficiënt zou kunnen worden aangelegd op de grens tussen zand en veen. De lijn waarop het kanaal is gegraven zien we terug op de topografische kaart van 1902. Achter Vriescheloo en Bellingwolde liep een lange leidijk waarlangs al enige bewoning was.

Deze leidijk was een onderdeel van een ruim 60 kilometer traject van leidijken tussen Nieuweschans en Ter Apel. Het gehucht Over de Dijk ten oosten van Sellingen dankt zijn naam dan ook aan de leidijk en niet aan de veel later aangelegde kanaaldijken. Door de opheffing van de defensieve functie van de grensstreek werden de leidijken verwaarloosd. Met de kanalisatie van Westerwolde verdwenen grote delen van de nog bestaande leidijken.²⁶¹ Op enkele plaatsen is de leidijk nog te herkennen. Een stille getuige van een tijd dat Westerwolde de water- en landsdefensie diende.

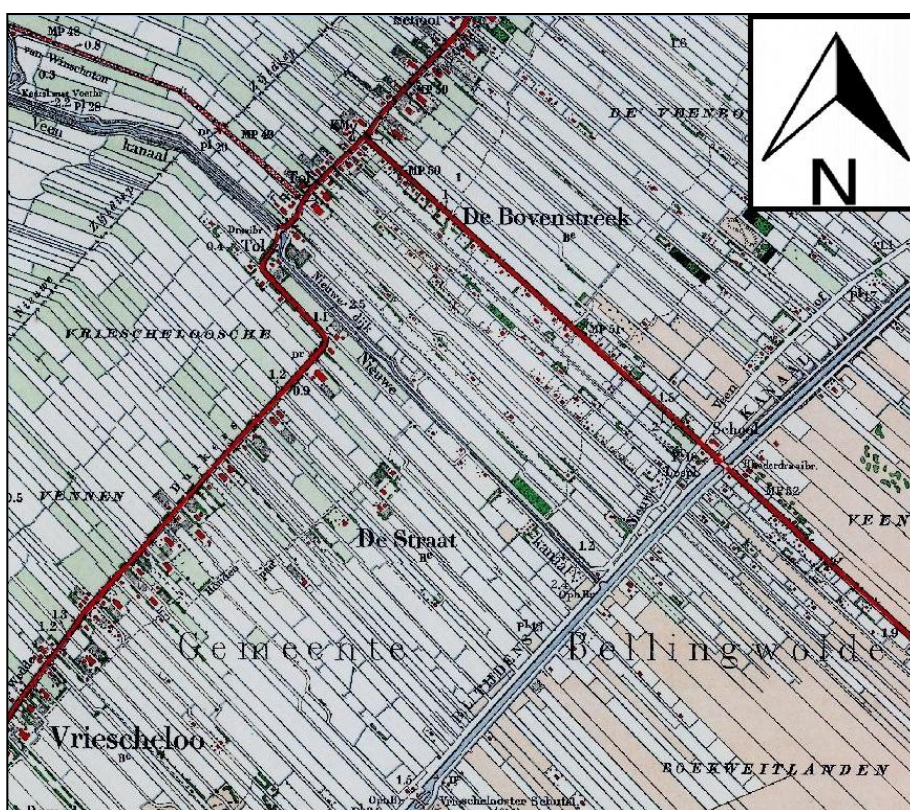
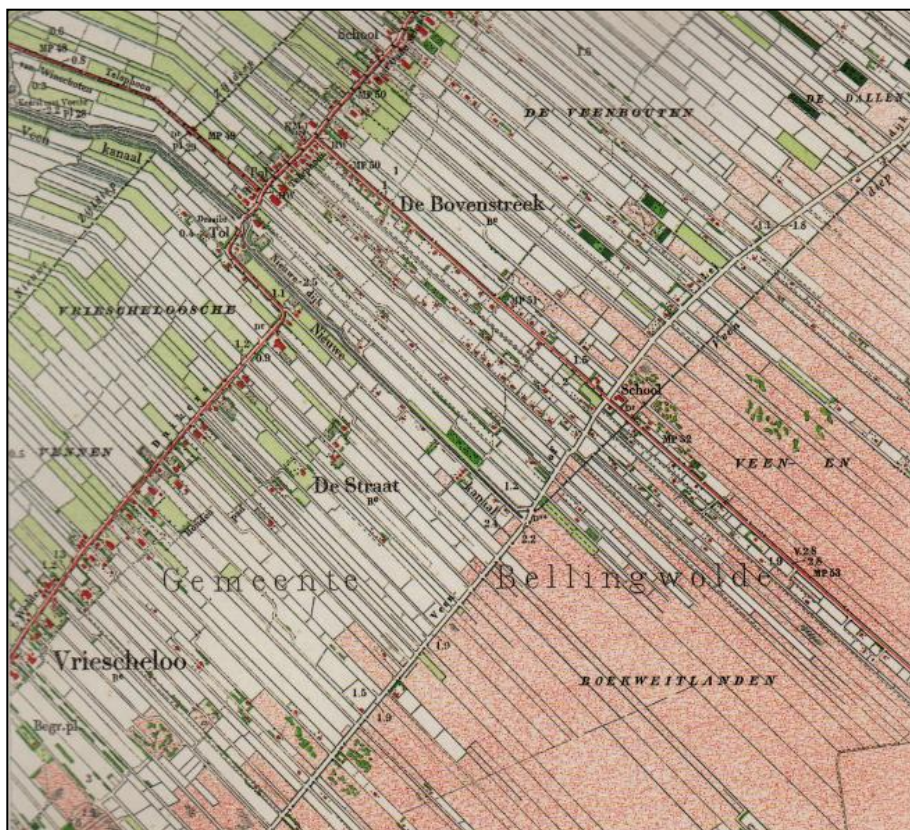

9. Een restant van de leidijk is bij Barnflair (bij Ter Apel) nog goed zichtbaar.

²⁶¹ Abbes, *Lezen in het landschap*, 53. Landschapsbeheer Groningen, *Leidijken in Oost-Groningen* (Groningen 2005).

Kaartfragment 5.5 en 5.6: Vriescheloo/Bellingwolde in 1902 en 1920.

De veranderingen in het streekdorpenlandschap van Westerwolde spelen zich af op de grens van het zand en het veen. De leidijk maakte plaats voor het Vereenigd-Kanaal. De woeste gronden maakten plaats voor landbouwerond.

5.2.3 Heide- en veenontginningslandschap

Voordat de kanalen waren aangelegd, bestond het gebied tussen de Mussel-Aa en de Ruiten-Aa voornamelijk uit onbewoonde heide- en veengronden. Op de hoger gelegen delen langs de Mussel-Aa lagen de bewoningskernen Mussel en Kopstukken. Het Weender-, Jipsinghuizer-, Sellinger- en Lauderveld waren vrijwel geheel onbewoond. Ook na 1920 was het overgrote deel van de heide- en veengronden nog onontgonnen. Toch was er wel sprake van beweging van zowel mens als landschap. Deze beweging werd in het begin van de 20^e eeuw ingezet door een aantal organisaties. De *Landbouwmaatschappij Westerwolde*, de gemeente Winschoten en de *NV Ontginningsmaatschappij De Vereenigde Groninger Gemeenten* kochten in het gebied tussen de Mussel-Aa en Ruiten-Aa grote stukken grond op om deze te ontginnen en vervolgens te verkopen.²⁶² Om de waterafvoer in de uitgestrekte heidevelden te bevorderen werd het waterschap Weende-Jipsinghuizen opgericht. Dit in 1915 opgerichte kanaalwaterschap was onder andere verantwoordelijk voor de aanleg van het kanaal Weende-Jipsinghuizen. Dit kanaal watert af op de Ruiten-Aa in Weende.

Aan de oostzijde van het Ruiten-Aa-kanaal was voor de kanalisatie nauwelijks bewoning. Alleen op de zandrug van Wessingtange lag al een kleine nederzetting bestaande uit keuterijen. In Laudermarke, Zuidveld en Over de Dijk vestigden zich kolonisten. De boekweitteelt maakte plaats voor agrarische ondernemingen. Na de kanalisatie had de leidijk plaats gemaakt voor een kilometers lang kanaal. De identieke bruggen, sluizen en sluis- en brugwachterswoningen langs het Ruiten-Aa-kanaal zijn vrijwel onveranderd gebleven sinds de kanalisatie. Naast de kanalen vormen zij de landschapselementen die in direct verband staan met de kanalisatie van Westerwolde. De kolonisatie van de heide- en veengebieden tussen de Mussel-Aa en Ruiten-Aa was al voor de kanalisatie ingezet. De hoger gelegen delen binnen dit gebied – Harpel, de Iemberg, de Kopstukken – profiteerden van de kanalisatie en de bevolking nam toe. Vooral uit het Oldambt en de Drentse Veenkoloniën kwamen mensen om een nieuw bestaan op te bouwen in dit nog maar pas ontsloten deel van Westerwolde.²⁶³ De kanalisatie van Westerwolde vormde een sterke impuls voor de ontginning en kolonisatie. Binnen enkele decennia waren de onbewoonde heide- en veengebieden verdwenen om plaats te maken voor agrarische ondernemingen.

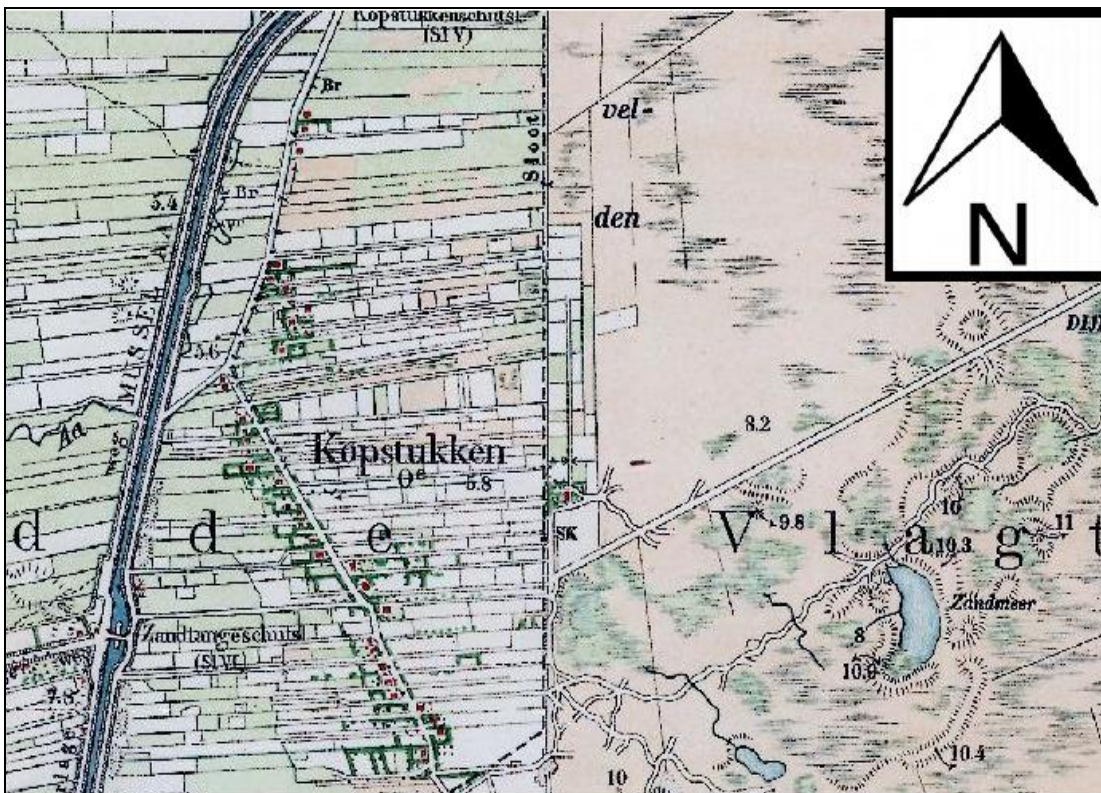
---

²⁶² Het Winschoter Bosch ten westen van Wollinghuizen herinnert aan de voormalige eigenaar van dit bos: de gemeente Winschoten.

²⁶³ Muntinga, *Westerwolde*, 176.

Kaartfragmenten 5.7 en 5.8: Kopstukken 1902 in 1920.

De grens tussen de heidevelden en de groenlanden is hier duidelijk te zien. Deze grens werd gevormd door de 16^e-eeuwse sloot van Karel Schenck. De uitgestrekte heidevelden waren ook in 1920 nog grotendeels onbewoond.

10. De Sellingersluis. Voordat het Ruiten-Aa-kanaal was aangelegd trof men hier de leidijk aan.

5.2.4 Veenkoloniaal landschap

Het veenkoloniale landschap werd voor 1900 in Westerwolde alleen langs het Stadskanaal aangetroffen. Tussen de zandrug van Vriescheloo en Bellingwolde en de zandrug waarop Bourtange gelegen is, bevonden zich nog uitgestrekte veengebieden. Tegenwoordig is dit gebied te typeren als een veenkoloniaal landschap. In dit veenkoloniale landschap zijn drie tijdlagen van ontginning waarneembaar. Alle drie staan in verband met de kanalisatie van Westerwolde. Nog voordat het Ruiten-Aa-kanaal was aangelegd startte Boelo Tijdens een agrarische onderneming in Veelerveen.²⁶⁴ Door de lintbebouwing langs het Ruiten-Aa-kanaal lijkt Veelerveen erg veel op Stadskanaal. In 1913 werd een aardappelmeelfabriek geopend. De in gebruik name van het Ruiten-Aa-kanaal vormde zodoende een impuls voor de agrarische industrie in dit gebied.

Voor de kanalisatie was het gebied achter de nieuwe veendijk (leidijk) geheel onbewoond. Dit gebied – het Hebrecht – veranderde tijdens de kanalisatie geheel van karakter. Het veen werd afgegraven. Verbindingskanalen en sloten werden aangelegd om de afwatering naar het Ruiten-Aa-kanaal te bevorderen. Hier geen keuterijen of lintbebouwing, maar grote agrarische bedrijven. De structuur van het Hebrecht is sindsdien onveranderd. Toen de kanalisatie van Westerwolde voltooid was stonden in het Hebrecht reeds negen grote boerderijen.

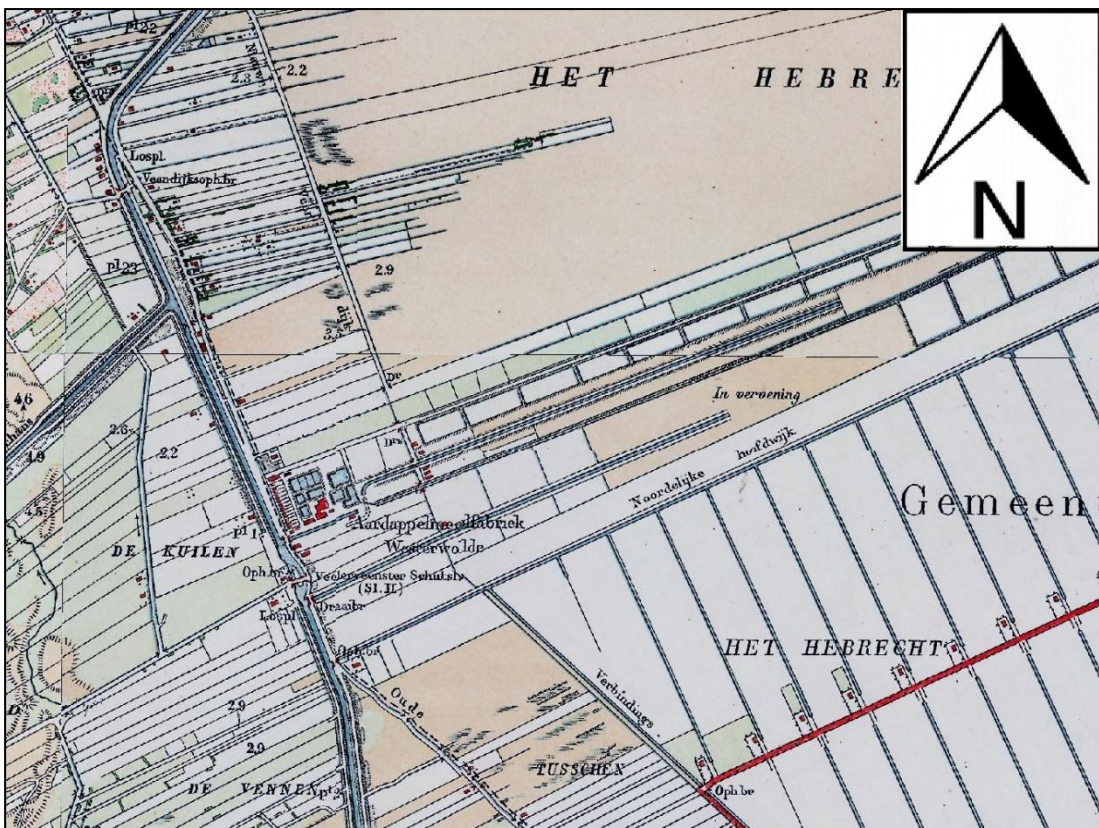
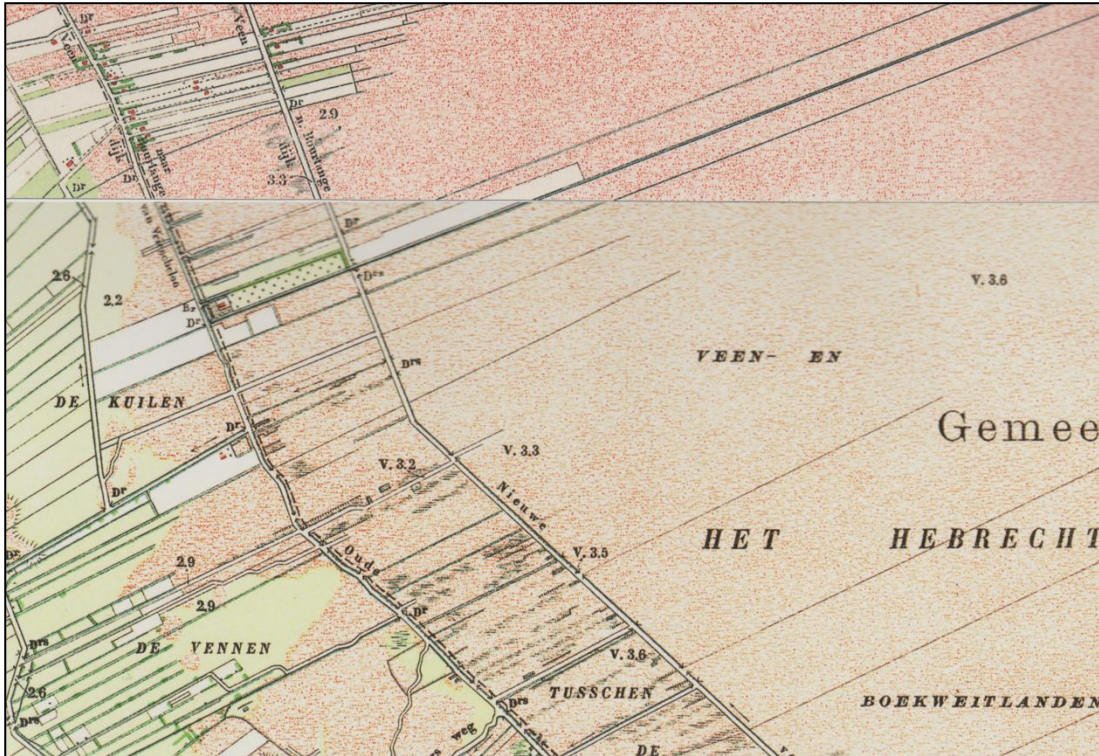
---

²⁶⁴ Zie hoofdstuk 4.2.

Kaartfragmenten 5.9 en 5.10: Veelerveen/Hebrecht in 1902 en 1920.

Vanaf 1913 konden schepen vanaf Veelerveen naar Nieuwe Statenzijl varen. Op de topografische kaart van 1920 is te zien dat de lintbebouwing langs het kanaal zich heeft uitgebreid. Rechtsonder is het opmerkelijke ontginningspatroon van het Hebrecht te zien.

Toch was er na de kanalisatie nog een klein onontgonnen veengebied langs de grens overgebleven. Dit was het Rhederveld. Het zou pas in de jaren 1930 ontgonnen worden in het kader van werkverschaffing. De kanalisatie maakte al tijdens de werkzaamheden een einde aan het onbewoonde, moeilijk bereikbare en onontgonnen karakter van de veengebieden. Zo verdwenen enkele kenmerkende eigenschappen van het oude Westerwoldse landschap onder invloed van de kanalisatie.

11. Het Hebrecht heeft nog vrijwel exact dezelfde structuur als in 1920.

5.3 Westerwolde gekanaliseerd

Met de realisatie van het kanalenstelsel kwam er een einde aan een project dat de gemeenteraden langdurig beziggehouden had. In deze paragraaf zal gekeken worden naar het resultaat van de kanalisatie van Westerwolde. Daarbij zal gekeken worden naar het landschap en naar de maatschappij. Enerzijds moest kanalisatie leiden tot verbetering van de waterstaat en van de infrastructuur in het nog tamelijk geïsoleerde Westerwolde. Anderzijds had de Kanalisatie-Vereeniging ook een maatschappelijk doel met de kanalisatie van Westerwolde. Waren die doelen in 1920 al bereikt? Kan de kanalisatie van Westerwolde een succesverhaal worden genoemd?

Eeuwenlang werd de waterhuishouding in Westerwolde bepaald door de Mussel-Aa, Ruiten-Aa en enkele kleine natuurlijke waterlopen. De aan- en afvoer van water verliep via deze stromen. Voor transport over het water waren deze stroompjes niet geschikt. In de 19^e eeuw nam de hoeveelheid af te voeren water steeds meer toe. Dit kwam door het afgraven van het veen in Drenthe, maar ook in het aangrenzende Duitsland. Het gevolg daarvan was dat de beekdalen van Westerwolde herhaaldelijk met wateroverlast te kampen hadden. In het tweede en derde hoofdstuk bleek dat de aanhoudende wateroverlast voor veel Westerwolders de reden was om hun steun te verklaren aan de Kanalisatie-Vereeniging.

Verbetering van de waterstaat was een belangrijk doel van het kanalisatieproject. Om te toetsen of de waterstaat ook daadwerkelijk verbeterd was, vergeleek Muntinga in zijn landbouwkundige studie de waterstanden van 1906 en 1938 op acht plaatsen in de Mussel-Aa en Ruiten-Aa.²⁶⁵ Uit de vergelijking kunnen twee conclusies worden getrokken. Ten eerste is de waterstand in 1938 veel constanter dan in 1906. Met name in de maanden november tot en met maart was de waterstand in 1906 beduidend hoger dan in de rest van het jaar. In 1938 is in deze maanden slechts een kleine stijging van de waterstand waarneembaar. Ten tweede kan geconcludeerd worden dat de waterstand in 1938 beduidend is verlaagd in vergelijking met 1906. Zowel in de beneden- als onderloop van de rivieren was de waterstand in 1938 lager dan in 1906. In de natte wintermaanden stond het water in de Ruiten-Aa nabij Ter Apel meer dan één meter lager dan in 1906.

Muntinga vermeldt echter niet in hoeverre de waterstanden in 1906 en 1938 representatief waren als vergelijkingsmateriaal. Een vergelijking tussen waterstanden van voor 1906 en voor 1938 toont aan dat de conclusie echter wel houdbaar blijft.²⁶⁶ De kanalisatie leidde dus tot een aanmerkelijke verbetering van de waterstaat in Westerwolde. Toch had het gebied zo nu en dan nog te kampen met ernstige wateroverlast. Met name de lager gelegen delen in het beekdal van de Mussel-Aa en Westerwoldse-Aa kampten nog regelmatig met een wateroverlast. De Hoornder Meden ten noordwesten van Wedde liepen – en lopen – in natte perioden geheel onder water.²⁶⁷ Het waterschap Westerwolde kon dan ook niets anders doen dan de vinger aan de pols houden en geregeld onderhoudswerkzaamheden verrichten.

Een tweede doel van de kanalisatie van Westerwolde was de verbetering van de infrastructuur. Toen het Mussel-Aa-kanaal was voltooid, waren de eerste resultaten van de verbeterde aan- en afvoer mogelijkheden al zichtbaar. Het aantal schepen dat jaarlijks de Westerwoldse kanalen bevoer vermeerde telkens weer. Deze stijgende lijn zette door tot het een piek bereikte in het boekjaar 1925-1926 toen ruim 7000 schepen (goed voor bijna 492.000 ton) de Vriescheloostersluis passeerden.²⁶⁸ Dit had ook een positief effect op de inkomsten van het waterschap Westerwolde. Schepen betaalden immers om doorgang te krijgen bij de sluizen en bruggen in de kanalen. Een indirect gevolg van de kanalisatie was de aanleg van enkele verharde wegen.²⁶⁹ Het voorheen moeilijk bereikbare Westerwolde was in enkele decennia relatief goed ontsloten. Daarnaast was de aan- en afvoer van meststoffen

---

²⁶⁵ Zie bijlage IV: Grafische voorstelling van waterstanden in de Westerwoldse stroompjes. Uit: Muntinga, *Westerwolde*, bijlage XV.

²⁶⁶ AWhA, toegang Waterschap Westerwolde (1878-1901), inv. nr. 107-112 Staten van waterstanden, 1884-1903. AWhA, toegang Waterschap Westerwolde (1901-1968), inv. nr. 1813 Waterstanden van de Westerwoldsche Aa te Wedde, 1903-1926.

²⁶⁷ Na ernstige wateroverlast in 1998 werden de Wedder- en Hoornder Meden officieel aangewezen als overloopgebieden. Sindsdien vinden er geen agrarische activiteiten meer plaats in dit gebied. Zie: G. de Vries, *Leven met water. In het laaggelegen gebied van Hunze en Aa's* (Bedum 2008) 205-228.

²⁶⁸ Hagen, *Mit de wereld mit*, 31.

²⁶⁹ Zie hoofdstuk 5.2.1.

en agrarische producten een stuk makkelijker en goedkoper geworden. De gronden die nu ontsloten waren, stegen dan ook in waarde.

12. De Vriescheloo-
stersluis, 1913. Nadat
de eerste kanaal-
trajecten waren
opgeleverd, werd
deze al spoedig
intensief gebruikt
voor de scheepvaart.

Zo komen we bij een gevolg van de kanalisatie waar niet iedereen even gelukkig mee was. In een ver verleden, toen de onontgonnen woeste gronden nog in eigendom waren van de boermarke, werd er geen grond- en waterschapsbelasting geheven over deze uitgestrekte velden. Dit veranderde toen de boermarken werden ontbonden en de gronden particulier bezit werden. Aangezien de woeste gronden nauwelijks iets waard waren, bleven de inkomsten voor het waterschap dan ook minimaal. De ingezetenen van Westerwolde vreesden dat door de kanalisatie de lasten veel te hoog zouden worden en niet op te brengen waren.²⁷⁰ Die vrees werd gedeeltelijk bewaarheid. De omslag per hectare steeg in de laagst aangeslagen klasse – waar de woeste gronden onder vielen – van 12 cent per hectare in het dienstjaar 1904-1905 van het waterschap Westerwolde, naar 65 cent per hectare in het dienstjaar 1920-1921.²⁷¹ Deze verhoging is begrijpelijk, aangezien de waarde van deze gronden dankzij de kanalisatie (uitgevoerd door datzelfde waterschap!) aanmerkelijk was gestegen. Toch was dat geen reden voor de ingezetenen om massaal in grond te investeren. Daarvoor ontbrak het, zoals ook in het vorige hoofdstuk reeds duidelijk werd, aan geld, kennis en ondernemingszin. Aan deze drie zaken ontbrak het de bestuursleden van de Kanalisatie-Vereeniging juist niet.

Het bestuur van de Kanalisatie-Vereeniging wist dat de kanalisatie van Westerwolde een impuls zou geven aan de ontginning van de enorme onontgonnen woeste gronden. De vergroting van de economische activiteiten werd inderdaad dankzij de kanalisatie

---

²⁷⁰ Extract van een missive aan de minister van Waterstaat van grondeigenaars te Weende, Wollinguizen, Jipsinghuizen en omstreken (7 februari 1906). AWWA, toegang Waterschap Westerwolde (1901-1968), inventaris 745 Verzoekschriften van ingelanden en grondbezitters te Weende, Wollinguizen, Jipsinghuizen, Sellingen en omgeving omtrent het spoedig uitvoeren van de kanalisatie, 1906.

²⁷¹ Muntinga, *Westerwolde*, 166-168.

gerealiseerd. De woeste gronden stegen in waarde en werden tevens bruikbaar voor agrarische activiteiten. De vele werk- en landloze arbeiders in het Oldambt zouden een goede toekomst in Westerwolde kunnen opbouwen. Met deze gedachte was de kanalisatie van Westerwolde dus niet alleen een hervormingsmiddel voor het landschap, maar ook voor de maatschappij.

De Bond van Orde door Hervorming en de kolonisatiemaatschappij Eigen Haard hadden grootse plannen met Westerwolde. Helaas bleken deze in de praktijk niet haalbaar en kwam er weinig van terecht.²⁷² De kanalisatie en ontginning van Westerwolde maakte geen einde aan de maatschappelijke tegenstellingen in het Oldambt.²⁷³ Toch trokken door de kanalisatie en ontginning vele werk- en landlozen naar Westerwolde, om aldaar een nieuwe toekomst te beginnen. Vergeleken met het Oldambt – maar ook met de Drentse Veenkoloniën – was in Westerwolde nog relatief goedkoop aan grond te komen. Harpel en Jipsingbourtange danken hun groei en bestaan aan deze pioniers op de heide.²⁷⁴

Het waren niet alleen de misstanden in het Oldambt die de Kanalisatie-Vereeniging wilde aanpakken, ook de leefomstandigheden in Westerwolde moesten verbeterd worden. Tijdens de rijtocht die enkele bestuursleden in 1897 maakten, toonden zij zich geschokt over de grote armoede die er heerste. “Daar rees de grond weer, en had men dus minder hinder van ’t groote last van heel Westerwolde: water, dat niet afvloeien kan. Even – rechts vóór ons – als een groot, pasgesloten graf, het driehoekig dak van eene plaggenhut. Ingegraven in eene zandhoogte, alleen het dak boven den grond, staat daar eene dier primitieve woningen, waarin de armste bewoners der heide hunne dagen slijten. Er rond om heen wat aardappelen, - zelfs wat roggeland. Te veel om te sterven, te weinig om te leven. Kon hij maar mest aanvoeren voor dien grond, was er maar mogelijkheid, om wat hij dan verbouwde, te kunnen verzenden!”²⁷⁵

De afwatering van de heide- en veengebieden was door de aanleg van de kanalen sterk verbeterd. Toch waren de leefomstandigheden allerm minst gemakkelijk. In de 19^e eeuw waren De Pallert bij Bourtange, Barlage bij Vlagtwedde en Tange (‘Huttenstreek’) bij Onstwedde ontstaan als buurtschappen bestaande uit kleine arbeiderswoningen met wat landbouwgrond er omheen. Deze buurtschappen bevonden zich enkele kilometers buiten de bebouwde kom van de oude dorpen. Hier kon men nog tot ver in de 20^e eeuw krotwoningen en plaggenhutten aantreffen.²⁷⁶ De kanalisatie van Westerwolde maakte dus niet plotsklaps een einde aan de slechte leefomstandigheden in die streek. Desalniettemin hadden de

---

²⁷² Zie hoofdstuk 4.4.

²⁷³ In 1929 leidde de spanning tussen boer en arbeider in Finsterwolde opnieuw tot een staking. Bij deze staking – de grootste landarbeidersstaking ooit – kwam het opnieuw tot een treffen tussen marechaussee en betogers. Een omstander, Eltjo Siemens (1898-1929), kwam daarbij om het leven. Het imposante grafmonument voor Siemens op de Algemene begraafplaats te Finsterwolde herinnert aan dit oproer. Zie: E.H. Karel, ‘Naar een nieuw regionaal bewustzijn, 1920-1950’ in: *Geschiedenis van Groningen, nieuwste tijd – heden*, 225-227.

²⁷⁴ J. Kwak en C. Stolk, *Dorp, toen & nu. Deel 3* (Scheemda 1988) 19-29 en 41-46.

²⁷⁵ H.J. Tiemersma, ‘Onze reis door Westerwolde’ in: *Westerwolde in woord en beeld* (Groningen 1897) 98.

²⁷⁶ De laatste plaggenhut – die van Fennechien Kok te Tange – werd in 1941 overgebracht naar het Openlucht Museum te Arnhem. Buursma, *Westerwolders over vroeger*, 30-32.

verbeterde infrastructuur en waterstaat een gunstige uitwerking op de leefomstandigheden. Velen wisten daardoor, ondanks de vele moeilijkheden, een zekere vorm van welvaart te creëren op de voorheen woeste gronden van Westerwolde.²⁷⁷

13. Veelerveen kwam tot bloei na de kanalisatie. De lintbebouwing langs het kanaal nam toe. Spoedig werden een kerk en een school gebouwd in een gebied dat kort te voren nog onontgonnen was.

Hoewel er ook na de voltooiing van het project nog wel eens sprake was van wateroverlast, was de waterstaat toch aanmerkelijk verbeterd ten opzichte van de situatie voordat de kanalen waren aangelegd. Daarnaast vormde de kanalisatie van Westerwolde een impuls voor de definitieve ontsluiting van de voorheen zeer geïsoleerde regio. Het succes van het maatschappelijke doel van de kanalisatie is echter moeilijker te beoordelen. Enerzijds was er na de kanalisatie in Westerwolde een gestage verbetering van de leefomstandigheden waarneembaar. Veel mensen kwamen naar Westerwolde en wisten op de voorheen woeste gronden een bestaan op te bouwen. Anderzijds bleken kanalisatie en ontginning van de woeste gronden in Westerwolde geen oplossing voor de problematiek in het Oldambt. Als hervormingsmiddel voor het landschap was de kanalisatie van Westerwolde een zeer geslaagd project. Als hervormingsmiddel voor de mens voldeed de kanalisatie slechts gedeeltelijk aan de verwachtingen van de Kanalisatie-Vereeniging en de Bond van Orde door Hervorming.

---

²⁷⁷ Buursma, *Westerwolders over vroeger*, 104-110.

5.4 Herinnering

Door de kanalisatie veranderde Westerwolde in enkele decennia van een geïsoleerd gebied omringd door heide en veen in een beter ontsloten gebied met grote landbouwarealen. De waterwegen, bruggen, sluizen en sluiswachterswoningen vormen de meest indrukwekkende sporen van de kanalisatie in het landschap. Daarnaast is er het in 1913 onthulde monument voor de man die zich ontpopte als een succesvol pleitbezorger van de kanalisatie van Westerwolde. Het monument voor Boelo Tijdens is enigszins verscholen op een steenworpafstand van het Vereenigd-Kanaal achter Veelerveen te vinden. Nadat de Kanalisatiewet in 1901 werd aangenomen, werd de stem van Tijdens en van de Vereeniging steeds minder gehoord. In deze paragraaf kijken we terug op een aantal organisaties en personen die betrokken waren bij de kanalisatie van Westerwolde. Wat gebeurde er met hen en zien we er nog sporen van terug in het hedendaagse landschap van Westerwolde?

Op 17 september 1901 kwam er een einde aan de politieke carrière van Boelo Tijdens in de Tweede Kamer. Hoewel in de kranten werd gesuggereerd dat hij definitief zou verhuizen naar Den Haag was dat geenszins het geval. Tijdens bleef zich vanuit Nieuw-Beerta inzetten voor de Kanalisatie-Vereeniging en hield zich actief bezig met het openbare leven in Oost-Groningen. In 1902 nam hij zitting in een commissie die zou onderzoeken of er een kanaal aangelegd kon worden vanaf het Veendiep bij Bellingwolde door Duitsland, langs het Hebrecht naar Bourtange. Dit zou de zoveelste vergeefse poging worden om in samenwerking met de Duitsers een grenskanaal te realiseren.²⁷⁸ Het jaar daarop pleitte hij op een bijeenkomst van de handelsvereniging te Winschoten voor een groot verbindingskanaal tussen Bellingwolde en Delfzijl. Als het aan Tijdens lag, zou de waterweg van Bellingwolde naar Nieuweschans niet gegraven worden. In plaats daarvan zou Westerwolde in verbinding komen te staan met Delfzijl.²⁷⁹ Zo krijgen we de indruk dat Tijdens, bevangen door het succes van de Kanalisatie-Vereeniging, nogmaals een groots project wilde aanpakken.

In de leeftijd van slechts 45 jaar overleed Tijdens op 28 mei 1904. Drie dagen later werd hij in aanwezigheid van vele belangstellenden naar zijn laatste rustplaats gebracht op de begraafplaats van Nieuw-Beerta. Dr. Tresling sprak als vriend en namens de Kanalisatie-Vereeniging. Notaris Koning deed datzelfde als voorzitter van Eigen Haard.²⁸⁰ Op de eerst volgende vergadering van de Vereeniging werden Tijdens herdacht. Tresling stelde voor het nog aan te leggen Vereenigd-Kanaal om te dopen tot het Boelo Tijdens-Kanaal. Dit voorstel werd goedgekeurd en zo kreeg Tijdens naar het idee van Tresling “het mooiste

---

²⁷⁸ *Het nieuws van de Dag*, 27 mei 1902.

²⁷⁹ *Algemeen Handelsblad*, 15 mei 1903. *Nieuwsblad van het Noorden*, 16 mei 1903. Dit kanaal is overigens nooit gerealiseerd.

²⁸⁰ *Nieuwsblad van het Noorden*, 1 juni 1904.

monument”.²⁸¹ Zodoende luidt de volledige naam van het kanaal vanaf de Noabersbadde in Veelerveen het ‘Vereenigd of B.L. Tijdens-Kanaal’. De weg die parallel aan het kanaal loopt van Veelerveen tot aan de Rhederbrug is de B.L. Tijdensweg.

Enkele jaren later besloot het bestuur van de Kanalisatie-Vereeniging dat de taak van de Vereeniging volbracht was. In feite was de rol van de Vereeniging al uitgespeeld nadat de Kanalisatiewet in 1901 was aangenomen. Op 9 november 1908 vond de laatste algemene vergadering plaats op dezelfde plek waar de Vereeniging in 1891 het levenslicht zag, de Harmonie te Winschoten. Het bestuur is voldaan, maar ook enigszins teleurgesteld. Voldaan, omdat de kanalisatiewerkzaamheden langzaam maar zeker vorderden. Teleurgesteld, omdat het nieuwe waterschap geen erkenning gaf en sympathie betoonde aan de Vereeniging aan wie zij het bestaan dankte.²⁸²

De vrees van dr. Tresling, dat de Vereeniging in de loop der tijd in de vergetelheid zou raken, was zeer begrijpelijk. Nadat de kanalisatiewerkzaamheden van start waren gegaan, ging vrijwel alle aandacht uit naar de uitvoerder: het waterschap Westerwolde. In 1908 was de noodzaak van het bestaan van de Kanalisatie-Vereeniging verdwenen en het had er alle schijn van dat Westerwolde nu eindelijk gekanaliseerd zou worden. Het resterende geld in de kas van de Vereeniging werd besteed aan een gedenknaald voor Boelo Tijdens. Daarnaast werd er een collecte gehouden om het monument te kunnen financieren.²⁸³ Zo kon op 7 oktober 1913 onder grote belangstelling de gedenknaald bij de Vriescheloosterbrug onthuld worden.²⁸⁴

Het monument bij de Vriescheloosterbrug is aan Boelo Tijdens gewijd, maar vormt in zekere zin ook een plaats van herinnering aan het werk van de Vereeniging. Niet voor niets staan de jaartallen 1892-1908 en dus niet de leefjaren van Tijdens op de gedenknaald. De allerlaatste zin in de notulen van de Vereeniging getuigt hier van. “De bestuursleden hebben zich een eerezuil gesticht in de harten der Westerwolders. Hunne namen zullen ook door volgende geslachten met eere worden genoemd.”²⁸⁵ Tresling, Boels, Hommes, Oterdoom, Koning, Schortinghuis, Edzes. Ontelbare uren hadden ze gespendeerd in het kader van hun bestuursfunctie binnen de Vereeniging.

Evenals de Vereeniging, verloor de Bond van Orde door Hervorming steeds meer aan betekenis. Hoewel de reformistisch-conservatieve achterban grootse plannen en idealen had, bleek de Bond in de praktijk amper te functioneren.²⁸⁶ Dat kan niet gezegd worden van de Vereeniging. De Vereeniging vormt een uitzonderlijk voorbeeld van een particulier initiatief in de moderne tijd, dat zou leiden tot de transformatie van een landstreek.

---

²⁸¹ RHC GrA, toegang 398, inv. nr. 10 notulen algemene vergadering 25 juli 1904.

²⁸² RHC GrA, toegang 398, inv. nr. 12 notulen algemene vergadering 9 november 1908.

²⁸³ RHC GrA, toegang 398, inv. nr. 19 Administratieboek. Het aantal bijdragen uit Westerwolde kon op één bladzijde bijgehouden worden, terwijl de bijdragen uit het Oldambt meerdere bladen innamen. Ironisch genoeg draagt de gedenknaald de tekst “Het dankbare Westerwolde”.

²⁸⁴ *Nieuwsblad van het Noorden*, 7 oktober 1913.

²⁸⁵ RHC GrA, toegang 398, inv. nr. 12 notulen algemene vergadering 9 november 1908.

²⁸⁶ T. van Dijk, ‘Een strovuur en een eendagsvlieg’, *Veenkoloniale Volksalmanak* 3 (1991) 35-53.

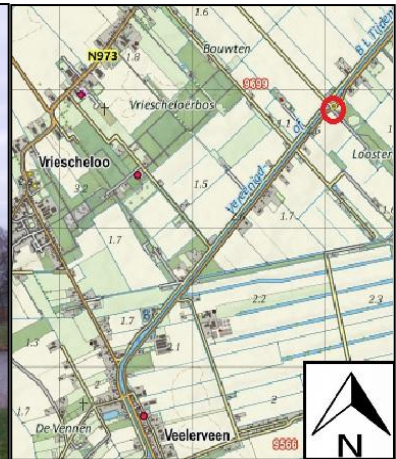
Het waterschap Westerwolde nam het onderhoud van het monument op zich. Dit waterschap, dat was opgericht om de kanalisatie uit te voeren, bleef nog lang – zij het in gewijzigde vorm – bestaan. Na een reorganisatie van de waterschappen, ging het waterschap Westerwolde in 1968 samen met Pekela en Reiderland gezamenlijk verder als het waterschap Reiderzijlvest. Ir. Zandstra – in 1902 aangesteld – bleef tot 1940 in dienst als waterbouwkundige van het waterschap Westerwolde.

14. Herinnering aan de kanalisatie: brug, kanaal, brugwachterswoning en gedenknaald.

“Het is met een zekere schroom dat wij u rond zullen leiden door Westerwolde. Schroom omdat Westerwolde niet meer het natuurlijke landschap is van weleer en dat het zoo lang is geweest.”; deze woorden sprak de hoofdingenieur van het waterschap Westerwolde, ir. Zijlstra, toen hij in 1939 de leden van de enkele jaren eerder opgerichte vereniging *Het Groninger Landschap* toesprak.²⁸⁷ Inderdaad, Westerwolde was in relatief korte tijd ongekend veranderd. Het oude karakter van de esdorpen en de beekdalen was echter niet verdwenen. De enorme onbewoonde heide- en veengronden, de turfputten, de boekweitvelden, de plaggenhutten, na 1950 waren ze vrijwel geheel verdwenen. In zekere zin vormde dat een doel van de Vereeniging. Dat er nu geen woeste gronden meer zijn in Westerwolde is vooral te danken aan de kanalisatie die tussen 1908 en 1920 plaats had.

²⁸⁷ H. Wubs, ‘Westerwolde niet meer het natuurlijke landschap van vroeger’, *Westerwolde* 3-4 (2010) 58-60.

15. Omgeving B.L. Tjiddens-monument.

5.5 Samenvatting

Nadat de Kanalisatiewet in 1901 was aangenomen, verdween het belang van de Kanalisatie-Vereeniging. De aandacht ging nu vooral uit naar het kort te voren opgerichte waterschap Westerwolde (1901-1968). Het waterschap Westerwolde was als uitvoerder verantwoordelijk voor de aanleg van het Vereenigd-Kanaal, het Mussel-Aa-kanaal en het Ruiten-Aa-kanaal en alle bijbehorende werken zoals sluizen en bruggen. Dit werk werd in vele bestekken uitbesteed. Nadat in 1908 de op kosten van de rijksoverheid vernieuwde sluis bij Nieuwe Statenzijl was geopend, werd er vanaf Nieuweschans in zuidelijke richting gegraven. De Eerste Wereldoorlog leidde tot vertraging en verhoogde kosten van de uitvoering van het kanalisatieplan. In 1920 was het kanalenstelsel geheel voltooid en werd er al op grote schaal gebruik gemaakt van de nieuwe scheepvaartmogelijkheden in Westerwolde.

Op dat moment was de ontginning van de voorheen woeste en onbewoonde heide- en veengronden in volle gang. De uitgestrekte velden tussen de beekdalen van de Mussel-Aa en de Ruiten-Aa werden tijdens en na de kanalisatie in rap tempo in cultuur gebracht. Enkele grote organisaties kochten grote stukken grond op om deze te ontginnen en vervolgens te verkopen. Om de ontwatering van deze gebieden te bevorderen, werden ook na 1920 nog kleinere afwateringskanalen en sloten gegraven.

De kanalisatie van Westerwolde leidde tot een grote verandering van het landschap. Hoewel er zo nu en dan nog sprake was van wateroverlast, was de waterstaat van Westerwolde sterk verbeterd. De waterstand van de rivieren kwam een stuk lager te liggen. Met name in de herfst en winter was de waterstand aanmerkelijk verbeterd vergeleken met de situatie voor de kanalisatie. Niet alleen de waterafvoer, ook de infrastructuur was dankzij de kanalisatie aanmerkelijk verbeterd. De kanalisatie van Westerwolde maakte echter geen einde aan de maatschappelijke misstanden in het aangrenzende Oldambt. Met name de Bond van Orde door Hervorming – waar veel leden van de Kanalisatie-Vereeniging bij betrokken waren – had gehoopt dat de kanalisatie van Westerwolde kon dienen als oplossing voor de grote werkloosheid op het Oldambt. De levensomstandigheden in Westerwolde verbeterden na de kanalisatie langzaam.

Langzaam maar zeker verdwenen de plaggenhutten, evenals de grote onbewoonde woeste gronden. Hoewel het gekanaliseerde landschap de belangrijkste erfenis vormt van de jaren 1908-1920, zijn er ook nog andere elementen die herinneren aan deze belangrijke periode voor Westerwolde. De gedenknaald bij de Vriescheloosterbrug en de uniforme sluizen, bruggen en brugwachterswoningen zijn daar het beste voorbeeld van. Ter gelegenheid van de afronding van het kanalisatieproject maakte waterschapsambtenaar

Berend Dijkmeijer uit Winschoten een gedicht in het dialect. De laatste drie coupletten verwoorden op treffende wijze hoe Westerwolde in korte tijd veranderd was.²⁸⁸

*De mensen in Westerwolde waarn bliede,
Heur land was nao dreuge, nooit te nat,
Maor wat door nog bie kwam, het beste wast
Dat het veul, veul meer weerde nao had.*

*Veur de welvaort van t streek was 't ook beter.
Het volk dat stroomde er naortou.
En dei Westerwolde in n paor jaor nait zain haar
K wait t zeker, verwonderd keek om zuk tou.*

*Overal binn hoezen verrezen,
En t volk, ze hebben 't er best allemaol
Wat ze veur 't grootste gedailte te danken hebben
Aan 't Westerwoldse kenaol.*

---

²⁸⁸ Zie bijlage II.4 voor het volledige gedicht. AWA, toegang Waterschap Westerwolde (1901-1968), inv. nr. 754 Stukken betreffende de voltooiing van de kanalisatie van Westerwolde en een gedicht in Gronings dialect van bureau-ambtenaar B. Dijkmeijer, 1920.

6 Conclusies

“En deze, door ernstige mannen voorbereide plannen, die, naar men verzekert, ten uitvoer gebracht een gansch landschap voor verarming zouden behouden; die geruimen tijd duizenden handen productieven arbeid geven en op den duur plaats bieden zouden aan meer dan dertig duizend welvaart genietende menschen, zijn buiten kijf in ruimen kring eene bespreking waard, waarmede als vanzelf eenige mededeelingen over de landstreek samenvallen.”

F. Tjalma, ‘Westerwolde’, *Eigen Haard* 3 (1895) 36-40.²⁸⁹

Vooraf dankzij de actieve rol van de Vereeniging ter bevordering van de kanalisatie van Westerwolde werd de belangstelling voor het landschap en de historie van Westerwolde gewekt bij velen die tot dan toe onbekend waren met dit achtergebleven gebied in de provincie Groningen. Evenals de auteur van bovenstaand citaat ben ik van mening dat dit landschap de moeite waard is om te bezoeken en te onderzoeken. Dit onderzoek heeft meer inzicht willen verschaffen in de maatschappelijke en landschappelijke context in een periode waarin Westerwolde een ongekende metamorfose onderging. Alvorens de probleemstelling die aan het begin van dit onderzoek is opgeworpen wordt beantwoord, worden eerst de belangrijkste onderzoeksresultaten besproken die in de hoofdstukken twee tot en met vijf zijn verkregen.

6.1 Onderzoeksresultaten

Eeuwenlang concentreerde de bewoning van Westerwolde zich op de hoge delen van de beekdalen van de riviertjes de Mussel-Aa, Ruiten-Aa en de Westerwoldse-Aa. Het zogenaamde zandeiland van Westerwolde werd omringd door uitgestrekte veenmoerassen. Zodoende was Westerwolde zowel over land als over water maar moeilijk te bereiken. Het veenmoeras aan de oostzijde – Het Bourtanger Moor – was vanaf de 17e eeuw bewust intact gelaten om zo een natuurlijke barrière te vormen ten gunste van de landsdefensie. Zodoende ontstond een landschappelijk isolement, waardoor de Westerwolders zich relatief geïsoleerd ontwikkelden. Het landschappelijk isolement had een maatschappelijk isolement tot gevolg.

Twee ontwikkelingen die halverwege de 19e eeuw plaats hadden, waren zeer ingrijpend voor het landschap en de maatschappij van Westerwolde. De eerste was de opheffing van de vestingfunctie van Bourtange in 1851, waardoor het niet meer noodzakelijk was de oostgrens nat te houden. Een tweede zeer ingrijpende verandering was de opheffing van de boermarken. Vanaf de late Middeleeuwen had het systeem van de boermarken grote

---

²⁸⁹ Het *Geïllustreerd Volkstijdschrift Eigen Haard* dat tussen 1875 en 1941 verscheen, had veel aandacht voor kunst, cultuur en wetenschap. Het tijdschrift staat geheel los van de kolonisatiemaatschappij met dezelfde naam die in hoofdstuk 4 is besproken.

invloed gehad op mens en landschap in Westerwolde. De boermarke bestond uit een agrarische nederzetting en reguleerde tevens het gebruik van de woeste gronden van het dorpsgebied. Halverwege de 19^e eeuw werden deze gemeenschappelijk gebruikte woeste gronden verdeeld en dus particulier bezit. Door de slechte infrastructuur en de al even slechte afwateringsmogelijkheden, konden deze gronden moeilijk rendabel gemaakt worden.

Hoewel deze ontwikkelingen geen aanleiding voor de kanalisatie vormden, waren het wel katalysatoren voor de landschapsontwikkeling in Westerwolde. De steeds terugkerende wateroverlast vormde wel een belangrijke aanleiding voor de kanalisatie. Het rondom Westerwolde liggende veenpakket werd vanaf de 18^e eeuw grootschalig afgegraven. Tot dan toe had het hoogveen veel water vastgehouden. Het water werd afgevoerd via de Mussel-Aa en Ruiten-Aa. Nu het veen geleidelijk verdween werd de waterdruk op de Westerwoldse rivieren steeds groter. Dit leidde herhaaldelijk tot overstromingen en dit had naast veel overlast ook misoogsten tot gevolg.

Al in de late Middeleeuwen werden er plannen gemaakt om iets aan de waterstaat van Westerwolde te doen. Om diverse redenen – van politieke omwentelingen tot geldgebrek – werd geen van alle ontwikkelde plannen voltooid. Door de veranderingen die zich halverwege de 19^e eeuw op zowel landschappelijk als maatschappelijk niveau voordeden in Westerwolde, werd de noodzaak om iets aan de waterstaat te doen steeds groter. Aan die roep werd gehoor gegeven door de Groninger gedeputeerde J.D. Lewe Quintus. Een commissie onder zijn leiding deed tussen 1880 en 1888 onderzoek naar de kanalisatiemogelijkheden in Westerwolde.

Deze commissie presenteerde in 1888 een zeer karig plan. Gebrek aan maatschappelijk en financieel draagvlak was het grootste probleem waardoor dit plan niet van de grond kwam. In 1891 deed de Oldambtster herenboer B.L. Tijdens een oproep om een comité te vormen dat de kanalisatie nogmaals zou onderzoeken. Deze oproep resulteerde in de oprichting van de Vereeniging ter bevordering van de kanalisatie van Westerwolde. De als opzichter van Rijkswaterstaat dienst doende A.J.H. Bauer ontwierp in opdracht van de Vereeniging een kanalenstelsel voor Westerwolde. De lokale bevolking had inbreng door middel van de door de Vereeniging belegde vergaderingen. Zodoende wist de Vereeniging iets te creëren wat tot dan toe niet gelukt was. Er werd zowel financieel als maatschappelijk draagvlak gecreëerd voor het plan-Bauer. Nadat het plan was onderzocht door Provinciale- en Rijkswaterstaat, werd in 1901 de Kanalisatiewet aangenomen. Deze wet regelde onder andere de financieringsopzet van het project. Een ander gevolg van het werk van de Vereeniging was de totstandkoming van een vernieuwd waterschap Westerwolde in 1901.

Boelo Luitjen Tijdens wordt beschouwd als de grote gangmaker van de kanalisatie van Westerwolde. Inderdaad, zijn inbreng was zonder twijfel elementair bij de totstandkoming van de Vereeniging en dus voor het kanalisatieplan. Het is opmerkelijk dat een Oldambtster herenboer en politicus zich ging bemoeien met een landstreek waar hij niet woonachtig was.

Tijdens had geen financieel of economisch belang bij een gekanaliseerd Westerwolde. Zijn boerderij in Veelerveen kostte hem zelfs meer geld dan dat deze opbracht. Ook was de kanalisatie geen verkiezingsstunt van Tijdens, zoals uit dit onderzoek is gebleken. Tot aan zijn vroegtijdige dood in 1904 bleef hij zeer nauw betrokken bij de Vereniging.

De kanalisatie van Westerwolde zou de ontginning van de enorme onontgonnen heide- en veengronden aanzienlijk vergemakkelijken. Vele gezinnen zouden in Westerwolde een bestaan kunnen opbouwen in de landbouw. Het Oldambt kende een groot verschil tussen arm en rijk en daarnaast was er sprake van grote (seizoens)werkloosheid. De gevestigde orde koesterde een grote angst voor het revolutionaire socialisme dat veel aanhang had onder de werkloze landarbeiders. Meerdere malen kwam de sociale spanning tot uiting in rellen, waarbij leger en marechaussee moesten worden ingezet.

Tijdens wilde overduidelijk iets doen aan deze maatschappelijke problematiek. Dit kwam tot uiting in de in 1892 opgerichte Bond van Orde door Hervorming. Aan deze Bond gelieerd was de kolonisatiemaatschappij Eigen Haard. Deze maatschappij kocht woeste grond in Westerwolde om deze te laten ontginnen door kansarme gezinnen. De gedachte was dat een kolonistengezin een zelfstandig bestaan kon opbouwen in Westerwolde. De ideeën en doelen van de kolonisatiemaatschappij Eigen Haard doen enigszins denken aan de idealen die de Maatschappij van Weldadigheid aan het begin van de 19^e eeuw trachtte te verwezenlijken in Drentse koloniën zoals Frederiksoord. In de woestenij werd een plaats gecreëerd waar kansarme mensen een nieuw bestaan konden opbouwen. Door gebrek aan financiële middelen en animo bij de beoogde doelgroep bleek Eigen Haard weinig succesvol te zijn.

Nadat het kanalisatieplan in 1901 was goedgekeurd kon de uitvoering beginnen. Nogmaals werd er onder leiding van ir. A. Zandstra onderzoek verricht alvorens het graafwerk kon beginnen. In 1908 was de vernieuwde sluis bij Nieuwe Statenzijl aan de Dollard voltooid. Het waterschap Westerwolde besteedde vrijwel al het werk uit aan aannemers. Stapsgewijs kwam het kanalenstelsel tot stand. Herhaaldelijk hadden de uitvoerders te kampen met stakingen, prijsstijgingen en een tekort aan bouwmaterialen en brandstoffen. Hierdoor werd het werk niet alleen later voltooid dan aanvankelijk was gehoopt, het pakte ook een stuk duurder uit dan aanvankelijk was begroot.

Na de voltooiing van de kanalisatie in 1920 was het Westervoldse landschap ingrijpend veranderd. Waar ooit leidijken lagen om grote gebieden nat te houden, lag nu een kanaal dat de afwatering juist bevorderde. Infrastructuur en afwatering waren aanmerkelijk verbeterd. De kanalen werden intensief gebruikt door de scheepvaart. De woeste gronden maakten in snel tempo plaats voor landbouwwarealen. Als hervormingsmiddel voor het landschap bleek de kanalisatie een groot succes.

Hoewel de kanalisatie tot meer welvaart leidde, verdween de maatschappelijke onrust op het Oldambt niet. Ook de armoede in Westerwolde zou nog lang aanhouden. Het

isolement waar Westerwolde eeuwenlang in verkeerde was echter voorgoed gebroken dankzij de aanleg van het kanalenstelsel.

6.2 Eindconclusie

‘Het enige en afdoende middel tot bloei en welvaart’. Het is te betwijfelen of kanalisatie het enige middel was voor de Westerswolders om bloei en welvaart te verkrijgen. Hoewel het geen definitief einde maakte aan de maatschappelijke problematiek en aan de wateroverlast, zorgde het kanalenstelsel zonder meer voor bloei en welvaart in Westerwolde.

In dit onderzoek heb ik geprobeerd meer inzicht te verkrijgen in een landschapsontwikkelingsproject dat destijds hartstochtelijk bediscussieerd werd. De wisselwerking tussen mens en landschap speelde – en speelt nog steeds – een belangrijke rol. Het hoeft niet per se te gaan om de mens en zijn leefomgeving. Tijdens woonde immers niet in Westerwolde en toch hield hij zich intensief bezig met het landschap van deze streek. In de probleemstelling die in het eerste hoofdstuk is geformuleerd, komt die wisselwerking tussen mens en landschap tot uiting.

Wat was de maatschappelijke en landschappelijke context van de kanalisatie van Westerwolde tussen 1880 en 1920? Met welke belangen, doelen en motieven werd de kanalisatie van Westerwolde uitgevoerd en hoe zien we dat terug in het landschap?

Laten we allereerst naar de maatschappelijke context van de kanalisatie van Westerwolde kijken. De kanalisatie vond plaats in de nadagen van de markeverdelingen. Hoewel de marken ontbonden waren, was de mentaliteit van de boermarke nog sterk aanwezig. Dat wil zeggen dat iedere buurschap het eigen belang nastreefde. Het overgrote deel van de Westerswolders stond positief ten opzichte van kanalisatie, op voorwaarde dat het eigen gebied er het meeste profijt van had. Zodoende kwam er vanuit Westerwolde geen eenduidige reactie op de diverse kanalisatieplannen. Het ontbrak de Westerswolders aan kennis, geld en vooral aan visie om op eigen kracht een groots kanalenstelsel te verkrijgen.

De maatschappelijke context is nauw verweven met de landschappelijke context. Westerwolde had te kampen met wateroverlast. De aanleg van het kanalenstelsel leidde tot een aanmerkelijke verbetering van de infrastructuur en waterstaat in Westerwolde. Dankzij het kanalenstelsel konden de woeste gronden veel gemakkelijker afwateren en in cultuur gebracht worden. De grote agrarische mogelijkheden in Westerwolde werden te pas en te onpas aangegrepen om het belang van kanalisatie te benadrukken. Zo zien we dat mens en landschap opnieuw bij elkaar komen. Mensen poogden het landschap te gebruiken om maatschappelijke veranderingen door te voeren. De realiteit bleek anders dan het ideaal. Desalniettemin kan de kanalisatie van Westerwolde als een succesverhaal voor zowel mens als landschap worden beschouwd.

6.3 Aanbeveling en slotwoord

De jaartallen in de ondertitel van dit onderzoek geven al aan dat in dit onderzoek geen volledige weergave is gegeven van de kanalisatie(pogingen) van Westerwolde. Er zijn nog veel mogelijkheden voor verder onderzoek. Zo zijn de kanalisatieplannen vóór 1880 niet behandeld. Er is wel gebleken dat er vele alternatieve kanalisatieplannen waren voor Westerwolde. Door middel van archiefonderzoek zouden deze plannen nader onderzocht kunnen worden om zo een overzicht te krijgen van de vele ideeën die er bestonden rondom de waterproblematiek in Westerwolde.

De waterbouwkundige en bouwtechnische aspecten van het plan-Bauer zijn nog grotendeels buiten beschouwing gebleven. Doordat er door een aantal ingenieurs en architecten berekeningen zijn gemaakt van de aan en af te voeren hoeveelheden water, is het mogelijk om hier nader onderzoek naar te verrichten. Hieruit zou kunnen blijken in hoeverre in de jaren 1890 voor het meest effectieve plan is gekozen. Ook dit onderzoek zou vooral een verrijking zijn voor de kennis over de historie van de kanalisatie.

Er is echter ook onderzoek mogelijk naar de huidige functie van de Westerwoldse kanalen. Het gebruik van het kanalenstelsel voor de aan- en afvoer van landbouwproducten verminderde kort na de Tweede Wereldoorlog om uiteindelijk geheel te stoppen. Het Ruiten-Aa-kanaal is inmiddels weer opengesteld voor de toeristische binnenvaart. In hoeverre kan dat ook voor de Mussel-Aa-kanaal gerealiseerd worden? Kan waterrecreatie de toekomst zijn voor de Westerwoldse kanalen?

Museum de Oude Wolden in Bellingwolde wijdde in het najaar van 2013 een tentoonstelling aan de kanalisatie van Westerwolde. Dit was ter gelegenheid van het 100-jarig jubileum van de gedenknaald voor Boelo Tijdens. De tentoonstelling met de titel 'Vooruitgangsvisionen' liet aan de hand van authentiek beeldmateriaal de problematiek in Westerwolde zien en tevens hoe de kanalisatie werd uitgevoerd. Aan deze tentoonstelling was een educatief project gekoppeld waar leerlingen uit het basis- en voortgezet onderwijs aan hebben deelgenomen. Dankzij deze tentoonstelling werd de kanalisatie van Westerwolde voor het grote publiek weer uit de vergetelheid gehaald.

Deze scriptie is één van de weinige wetenschappelijke onderzoeken die de kanalisatie van Westerwolde als onderwerp heeft. Er is getracht invulling te geven aan een lacune in de beschrijving van de geschiedenis van het landschap en van de mensen in Westerwolde. Daarnaast kan dit onderzoek dienen als een reflectie op huidige landschapsontwikkelingsprojecten zoals de hermeandering van de Ruiten-Aa. Landschapsontwikkeling hoeft niet ten koste te gaan van de identiteit van een gebied. Dat bewees de Kanalisatie-Vereeniging ook. Onder andere door voorlichting te geven, in contact te staan met de direct omwonenden, diverse kenners te raadplegen kan een ingrijpend project succesvol zijn. Wellicht is dat de belangrijkste les die we kunnen leren van de Vereeniging ter bevordering van de kanalisatie van Westerwolde!

Bronnen en literatuur

Archieven (inclusief gepubliceerde bronnen)

Archief waterschap Hunze en Aa's Veendam

Toegang Waterschap Westerwolde (1878-1901)

- Inv. nr. 45 stukken betreffende de oprichting, 1871-1873.
  - o Voordragt van Gedeputeerde Staten aan de Staten der provincie Groningen, nopens de oprichting van het waterschap Westerwolde (30 oktober 1873).
  - o Rapport van de commissie voor de verbetering en vereeniging der scheepvaartkanalen en de verdeeling der provincie in nieuwe waterschappen, ter zake de oprichting van het waterschap Westerwolde, uitgebragt aan Gedeputeerde Staten der Provincie Groningen (Groningen 1873).
- Inv. nr. 46 Reglement van het waterschap en reglementswijzigingen. Bezwaarschriften ingekomen tegen de ontwerp-reglementen voor de waterschappen Pekel-A en Westerwolde, en de missives van het hoofdbestuur van het waterschap Westerwolde en van gecommitteerden uit dat hoofdbestuur, d.d. 24 mei en 8 juni 1899, nos. 603 en 605.
- Inv. nr. 107-112 Staten van waterstanden, 1884-1903.
- Inv. nr. 113 Rapporten over de wateroverlast langs de oostgrens van het waterschap.

Toegang Waterschap Westerwolde (1901-1968)

- Inv.nr. 739, Werkplan voor de kanalisatie met toelichting, 1903-1905.
- Inv.nr. 744 Stukken betreffende de regels van taxatie van gronden nodig voor de kanalisatie en benoeming van taxateurs, 1905-1906.
- Inv. nr. 745 Verzoekschriften van ingelanden en grondbezitters te Weende, Wollinghuizen, Jipsinghuizen, Sellingen en omgeving omtrent het spoedig uitvoeren van de kanalisatie, 1906.
- Inv.nr. 751 Stukken betreffende het inzetten van personeel uit Amsterdam, Enschedé, België, en de slechte voedselvoorziening van het personeel, 1915-1918.
- Inv. nr. 752 Stukken betreffende het graven van het kanaal vanaf de Onstweddersluis. Stukken betreffende de schadevergoeding aan aannemers ten gevolge van de Eerste Wereldoorlog, 1916-1924.
- Inv. nr. 754 Stukken betreffende de voltooiing van de kanalisatie van Westerwolde en een gedicht in Gronings dialect van bureau-ambtenaar B. Dijkmeijer, 1920.
- Inv. nr. 803 Staten van gronden benodigd voor de aanleg van het Mussel-Aa-kanaal.
- Inv. nr. 804 Kaarten van de afwateringsgebieden, tekeningen en profielen met betrekking tot het aan te leggen Mussel-Aa-kanaal.
- Inv. nr. 805 Stukken betreffende het graven van het kanaal vanaf de Onstweddersluis tot de splitsing van het Ruiten-Aa-kanaal en het Mussel-Aa-kanaal te Veerveen.
- Inv. nr. 1813 Waterstanden van de Westerwoldsche Aa te Wedde, 1903-1926.
- Inv. nr. 2337 Eisengiesser, *Voor en tegen de kanalisatie van Westerwolde. Twee voordrachten in poëzie (Westerwoldsch dialect)* (Drieborg 1894).

Bijzondere collectie Universiteitsbibliotheek Groningen

Onderstaande titels zijn brochures die niet zijn opgenomen in de literatuurlijst.

Elzelingen, J.M.W. van, *Kanalisatie ontwerp Westerwolde* (Groningen 1898).

Elzelingen, J.M.W. van, *Kanalisatie van Westerwolde: nota betreffende de verschillende richtingen van het Vereenigd Kanaal* (1900).

Mansholt, D.R., *De kanalisatie van Westerwolde. Een practisch voorbeeld hoe in Nederland de woeste gronden ontgonnen moeten worden* (Winschoten 1894).

Reijnders Szn., R., *Beschouwingen over kanalisatie van Westerwolde* (Groningen 1895).

Reijnders Szn., R., *Kanalisatie van Westerwolde. Repliek aan het bestuur en den deskundige der Vereeniging tot bevordering der kanalisatie van Westerwolde* (Groningen 1896).

Koninklijke Bibliotheek Den Haag

Onderstaande kranten zijn digitaal raadpleegbaar via www.delpher.nl.

Algemeen Handelsblad
De Grondwet
Het Nieuws van de Dag
Nederlandsche Staatscourant
Nieuwsblad van het Noorden
Telegraaf
Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad

Onderstaande stukken zijn via www.statengeneraaldigitaal.nl door de Koninklijke Bibliotheek raadpleegbaar gemaakt

- Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 25^e vergadering, 9 december 1892.
- Bijlage van de handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal 1907-1908. Staatsblad 330.

Particuliere collectie J.G. Abbes, Bourtange

Stukken afkomstig van dhr. H. Kraai, voormalig secretaris van het waterschap Westerwolde.

Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven

Toegang 398 Vereniging ter bevordering van de kanalisatie van Westerwolde, 1892-1908.

- Inv. nrs. 1-12 Notulen, 1892-1908.
- Inv. nr. 13 Jaarverslag 1901.
- Inv. nr. 14 Losse denkbekenden over het Technisch en financiële bij de kanalisatie Westerwolde door A.W. Tresling.
  - Project Kanaal Ruitenbroek – Bourtange – Brahé.
  - Kanalisatie Westerwolde en Moersloot.
- Inv. nr. 15 Algemene begroting van kosten voor het uit te voeren aardewerk (Bauer).
- Inv. nr. 16 Profieltekeningen van de te graven kanalen.
- Inv. nr. 17 Kanalisatie van Westerwolde. Repliek van het bestuur en den deskundige Reijnders.
- Inv. nr. 18 Statuten en huishoudelijk reglement.
- Inv. nr. 19 Administratieboek. Register van inkomsten en uitgaven.

Toegang 507 Families (An)Dries, Hesse en Tresling, 1656-1968.

- Inv. nr. 73 autobiografie A.W. Tresling.

Toegang 663 Verzameling J.S.G. Koning, 1455-1873.

- inv. nr. 66 Stukken betreffende de waterstaat, dijken overstromingen, kanalisering en grenzen in Westerwolde.

Toegang 742 Provinciale Waterstaat Groningen, (1850) 1865-1955.

- Inv. nrs. 2136-2139 Bestekken en tekeningen voor de kanalisatiewerken in Westerwolde, met processen-verbaal van aanbesteding door het waterschap Westerwolde en begrotingen.
- Inv. nr. 2136 Bestekken 1-11 Verenigd-Kanaal.
- Inv. nr. 2137 Bestekken 12-21 Ruiten-Aa-kanaal (Noord).
- Inv. nr. 2138 Bestek 22-24, 26, 28-30, 32, 34 en 37, Mussel-Aa-kanaal.
- Inv. nr. 2139 Bestek 25, 27, 31, 33, 35, Ruiten-Aa-kanaal (Zuid).

Toegang 982 Dienst Provinciale waterstaat Groningen 1850-1980.

- Inv. nr. 4 Diverse kaarten.

Toegang 999 Verzameling kranten (RAG), 1743 – heden.

- Nieuwe Provinciale Groninger Courant.
- Ordelijke Hervorming.
- Provinciale Groninger Courant.
- Winschoter Courant.

Toegang 1099 Gedeputeerde Staten

- Inv. nr. 11974 Stukken afkomstig van diverse commissies met voorstellen tot verbetering van de afwaterings- en scheepvaartsituatie in Westerwolde, 1858-1885.
  - Voordracht van Lewe Quintus aan de Staten.
  - W.W. Pott, *Plan van kanalisatie om de Westerwoldsche veenen te kunnen vergraven, de veldgronden in exploitatie te brengen, en de daaruit voortvloeiende verbinding van de rivier de Pekel-A met de Eems* (Oude Pekela 1872).
- Inv. nr. 11976 Aantekeningen van dr. G.A. Venema betreffende de kanalisatie van Westerwolde.
- Inv. nr. 12149 Rapporten van diverse commissies betreffende de kanalisatie van Westerwolde (1837), 1871-1897.
- Inv. nr. 12166 Verzoekschriften om verbetering van de waterafvoer in de Veenkoloniën en Westerwolde, 1878-1879.
- Inv. nr. 12167 Stukken betreffende de kanalisatie van de Moersloot en het ontwerp afwateringskanaal Rütenbroek – Bourtange – Brahé naar de Eems, 1880-1891.

Toegang 1151 Commissie gedeputeerde staten kanalisatie van Westerwolde, 1880-1888.

- Inv. nr. 1 Correspondentie, bestekken en voorwaarden, begrotingen en besluiten van Gedeputeerde Staten.

Toegang 1468 Veenkantoor, 1634-1966.

- Inv. nr. 1261 Stukken inzake een plan tot kanalisatie van Westerwolde van de stadsingenieur R. Reijnders Szn.

Toegang 1776 Provinciaal bestuur van Groningen.

- Inv. nr. 7968 Grenstractaat met Hannover.

Toegang 2214 Departement Veendam van de maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

- Inv.nr. 38 Ingekomen stukken van de Vereniging "Eigen Haard" te Finsterwolde, 1894-1914.

Bibliotheek RHC Groninger Archieven

Onderstaande titels zijn brochures die niet zijn opgenomen in de literatuurlijst.

Bestuur en deskundige der Vereeniging ter bevordering der kanalisatie van Westerwolde, *Een en ander naar aanleiding der Beschouwingen over kanalisatie van Westerwolde van den heer R. Reijnders Szn.* (Winschoten 1895).

Blaupot ten Cate, D.H.S., *Beschouwingen over de verbetering van de waterstanden op het Stadskanaal in verband met de ontwerpen tot verbetering van de Oostermoersche Vaart en de kanalisatie van Westerwolde, alsmede over het verkrijgen van een kanaal van Zuidbroek naar Delfzijl* (Groningen 1901).

Blaupot ten Cate, D.H.S., *Het Eemskanaal en de daarop afwaterende kanalen en riviertjes en de kanalisatie van Westerwolde* (Den Haag 1903).

Elzelingen, J.M.W. van, *Memorie van beschouwingen over het ontwerp kanalisatie van Westerwolde met bijlagen* (Groningen 1898).

Geertsema, C.J., *Beschrijving van den landbouw in de districten Oldambt, Westerwolde en Fivelgo* (Groningen 1868).

Reijnders, R., 'Mededeeling over de ontwikkeling van de veenkolonie Stadskanaal en naaste omgeving in de vervlogen eeuw', *Bijdragen tot de kennis van de provincie Groningen en omgelegen streken* (1901) 285-294.

Westerwolde en de kanalisatie van dat landschap. 1 (Drieborg 1893).

Westerwolde en de Vereeniging ter bevordering der kanalisatie van dat landschap, 2 (1894).

Streekhistorisch Centrum Stadskanaal

Inv. nr. 045D0953   Brief bestuur Vereeniging ter bevordering van de kanalisatie van Westerwolde aan gemeentebestuur Onstwedde.

Inv. nr. 151D00046   Kanaal van Stadskanaal naar Onstwedde.

Literatuur

- Abbes, J.G., *Lezen in het landschap. Uitgave ter gelegenheid van het 200-jarig bestaan van de gemeente Vlagtwedde* (Bedum 2012).
- Addens, N.G., *Het Tien Karsspelen Zijlvest tot zijn reglementering* (Groningen 1963).
- Aerts, R. e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 2007).
- Barends, S. e.a. ed., *Het Nederlandse landschap. Een historisch-geografische benadering* (Utrecht 2010).
- Berkel, G. van en K. Samplonius, *Nederlandse plaatsnamen. Herkomst en historie* (Utrecht 2007).
- Blijham, G. en O. Knottnerus, *Het Oldambtster landschap* (Scheemda 1999).
- Blok, P.J. ed., *Oorkondenboek van Groningen en Drente. Deel I* (1899).
- Boddaert, M. e.a. ed., *ANWB Topografische atlas Groningen 1:25.000* (Papendrecht 2004).
- Botke, IJ., *Boer en heer: 'de Groninger boer' 1760-1960* (Assen 2002).
- Botke, IJ., A. Buursma en M. Dijk e.a., *Het grote geschiedenisboek van de Ommelanden* (Zwolle 2011).
- Bruning J.R. en R. Kraai, 'Ere wie ere toekomt' in: A. Bouma e.a. ed., *Een schoolmeesterssalaris in 1840 en andere berichten en beschouwingen* (Bedum 1991) 37-39.
- Buursma, A., *De geschiedenis van Westerwolde. De Kerken* (Groningen 1995).
- Buursma, A., *De geschiedenis van Westerwolde. Wilke Roelf Hesse (1894-1987)* (Groningen 1998).
- Buursma, A., *Westerwolders over vroeger. Een eeuw Westerwolde in interviews* (Sellingingen 2007).
- Coert, G.A., *Stromen en schutten, vaarten en voordes* (Meppel 1991).
- Delvigne J.J. en G.J. Koopman, *De geschiedenis van Westerwolde. Het landschap* (Groningen 1991).
- Demoed, H.B., *Mandegoed schandegoed. De markeverdelingen in Oost-Nederland in de 19de eeuw* (Zutphen 1987).
- Dijk, J.D.R. van en W.R. Foorthuis, *Vierhonderd jaar Groninger Veenkoloniën in biografische schetsen* (Groningen 1994).
- Dijk, T. van, *De Bond van Orde door Hervorming: een reformistisch-conservatieve beweging in Groningen in de jaren 1893-1899* (doctoraalscriptie; Groningen 1981).
- Dijk, T. van, 'Een strovuur en een eendagsvlieg. Revolutie en reactie in Groningen 1892-1895', *Veenkoloniale volksalmanak* 3 (1991) 35-53.
- Dilling, K., *Kanalisatie en ontginning van het landschap Westerwolde* (1917).
- Duijvendak, M.G.J., e.a. ed., *Geschiedenis van Groningen. Prehistorie – middeleeuwen* (Zwolle 2009).
- Duijvendak, M.G.J., e.a. ed., *Geschiedenis van Groningen. Nieuwste tijd – heden* (Zwolle 2009).
- Elema, F.R., 'Boelo Luitjen Tijdens', *Sibbe: maandblad van het Nederlandsch Verbond voor Sibbekunde* 7 (15 juli 1944) 264-276.
- Fabricius, L.J. en J.D. Nalewaja, 'Competition between wheat and wild buckwheat', *Weed Science* 2 (1968) 204-208.
- Gerding, M.A.W., *Vier eeuwen turfwinning: de verveningen in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel tussen 1550 en 1950* (Wageningen 1995).
- Gras, H., *Bronnen voor de geschiedenis van Westerwolde* (Groningen 1991).
- Groenendijk, H.A., *Op zoek naar de horizon. Het landschap van Oost-Groningen en zijn bewoners tussen 8000 voor Christus en 1000 na Christus* (Groningen 1997).
- Groenendijk, H.A. en H.T. Waterbolk, *De geschiedenis van Westerwolde. Urnen en essen* (Groningen 1998).
- Hagen, J., *Mit de wereld mit. Waterschap Westerwolde 1901-1968* (Groningen 1997).
- Herwig, R. H., 'Westerwolde en de verkeerswegen in het oosten van Groningen' *Vragen van den dag* (1907) 293-307.
- Hiskes, J.W., *Westerwolde* (Den Haag 1984).
- Hoekman, P., *Socialisme & arbeidersbeweging in het Oldambt* (Groningen 1985).
- Hopman, M. e.a. ed., *Milieu-effectrapport. Waterberging benedenloop Westerwoldse-Aa, Kuurbos (Bos op Houwingaham), Bovenlanden en Hamdijk* (Haren 2009).
- Houting, E., K.R. de Poel en H. Vrijer, *Westerwolde, over het landschap en de dorpen* (Leeuwarden 2013).
- Karel, E.H., 'Op die Bertaing', *Grenzen in Drenthe. Drentse Historische Reeks* (Assen 2000) 3-29.
- Knottnerus, O., *De landbouw* (Scheemda 1999).
- Kooper, J., *Het waterstaatsverleden van de provincie Groningen* (Groningen 1939).
- Krips – van der Laan, H., *Woord en daad. De zoektocht van Derk Roelfs Mansholt naar een betere samenleving* (Assen 1999).
- Kwak J. en C. Stolk, *Dorp toen & nu. Deel 1* (Scheemda 1986).
- Kwak J. en C. Stolk, *Dorp, toen & nu. Deel 3* (Scheemda 1988).
- Landschapsbeheer Groningen, *Leidijken in Oost-Groningen* (Groningen 2005).
- Leest, A. van der, e.a. ed., *Grote historische topografische atlas Groningen* (Tilburg 2006).
- Lubberts, A.A. e.a., *Westerwolde in woord en beeld* (Groningen 1897).
- Meijering, J.J. en P. van der Ploug, *Landschapsbeeld in de provincie Groningen* (Groningen 1991).
- Molhuysen, P.C. en P.J. Blok ed., *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. Deel 3* (Leiden 1914).
- Muntinga, J.E., *Het landschap Westerwolde* (Groningen 1946).

NN, 'De kanalisatie van Westerwolde' in: *De Ingenieur*, 23 (1894) 271-272.

Oud, P.J. en J. Bosmans ed., *Staatkundige vormgeving in Nederland I* (Assen 1997).

Popken, J. en J. Hagen, *Inventaris van het archief van het waterschap Westerwolde (1829) 1901-1968. Met voorloper en inliggende waterschappen* (Wedde 1997) 16.

Post, F. en A.C. van Oorschoot, *De geschiedenis van Westerwolde. De middelen van bestaan* (Groningen 1993).

Renes, H., 'Natuur en landschap op zoek naar een nieuw verbond'; voordracht voor besturen van de 12 Landschappen (Soestduinen 12 juni 2013).

Rookmaker, H.E., *Woningtoestanden in Westerwolde* (Groningen 1924).

Schönfeld, M., *Nederlandse Watermamen* (Brussel 1955).

Schroor, M., *Wotter. Waterstaat en waterschappen in de provincie Groningen, 1850-1995* (Groningen 1995).

Schroor, M., *Stadstaat Groningen. De Groninger stadsrechten en buitenbezittingen 1612-2000* (Groningen 1999).

Schroor, M. en J. Meijering, *Golden Raand. Landschappen van Groningen* (Assen 2007).

Schuurman, H., *Vledderveen. De jongste Groninger veenkolonie* (Winschoten 2002)

Sijpkens, J., *Bijdrage tot de geschiedenis van de waterstaatstoestanden van Westerwolde* (Groningen 1924).

Sleebe, V., *Welzijn, De geschiedenis van Westerwolde. Gezondheid en onderwijs* (Groningen 1997).

Spek, M., *Het Drentse esdorpenlandschap 2* (Utrecht 2004).

Stichting Bodem Kartering (Stiboka), *Bodemkaart van Nederland. Toelichting bij kaartblad 13, 18 en 23* (Wageningen 1980).

Stolk, C., *OZMI, een fabriek van beton* (Winschoten 1999).

Sybenga, S., 'J.M.W. van Elzelingen' in: *Groninger Volksalmanak* (Groningen 1929) 86-89.

Tamis, F., *Westerwolde: verkenning van een oud landschap in Oost-Groningen* (Groningen 2006).

Tjalma, F., 'Westerwolde', *Eigen Haard* 3 (1895) 36-40.

Tjalma, F., 'Westerwolde', *Eigen Haard* 4 (1895) 59,60.

Vos, P. en J.G.A. Bazelmans ed., *Atlas van Nederland in het holoceen: landschap en bewoning vanaf de laatste ijstijd tot nu* (Amsterdam 2011).

Vries, G. de, *Leven met water. In het laaggelegen gebied van Hunze en Aa's* (Bedum 2008).

Vries, W. de, *Groninger plaatsnamen* (Groningen 1946).

Vrieze, K.T., 'De Semslinie', *Driemaandelijks tijdschrift van de Vereniging voor genealogie en historie van Westerwolde* 3 (1983) 2-8.

Wegman, C.J. en R.M.A. Wegman, *Westerwolders en hun woningbezit* (Zutphen 1991-2006).

Westerman, F., *De Graanrepubliek* (Amsterdam 2013).

Winter, P.J. van, *Westerwolde generaliteitsland* (Assen 1948).

Wubs, H., 'Westerwolde niet meer het natuurlijke landschap van vroeger', *Westerwolde* 3-4 (2010) 58-60.

Wubs, H., *Boerendorp in boerenland. Onstwedde van de Franse tijd tot de Duitse inval, 1795-1940* (Veendam 2007).

Websites

Voor alle websites geldt dat deze zijn geraadpleegd op 3 april 2014. Dat wil zeggen dat op deze datum alle onderstaande pagina's nog online waren.

<http://maps.bodemdata.nl/>
<http://maps.google.com>
<http://hdl.handle.net/10622/02971D59-D30E-4E48-B07C-58771426D906>
<http://kaarten.abc.ub.rug.nl/root/grp/http://landschapsgeschiedenis.nl/deelgebieden/15-Westerwolde.html>
[http://realsiteweblog.wordpress.com/2013/11/16/de-runde-is-binnenkort-verbonden-met-de-ruitena-aa/](http://realsiteweblog.wordpress.com/2013/11/16/de-runde-is-binnenkort-verbonden-met-de-ruitena/)
<http://watwaswaar.nl>
<http://westerwolde.groningen.nl/>
<http://www.ahn.nl>
<http://www.beeldbankgroningen.nl>
<http://www.bodemdata.nl/>.<http://www.wageningenur.nl/nl/Expertises-Dienstverlening/Onderzoeksinstituten/Alterra.htm>
<http://www.dekrantvantoen.nl>
<http://www.delpher.nl>
<http://www.groningerarchiefnl.nl/>
<http://www.groningerarchieven.nl>
<http://www.hisgis.nl>
<http://www.hunzeenaas.nl/werk-in-uitvoering/runderuitena>
<http://www.landschapsgeschiedenis.nl>
<http://www.ruitena.nl/>
<http://www.staatsbosbeheer.nl/Natuurgebieden/Westerwolde/Meer%20info.aspx>
<http://www.verenigingwesterwolde.nl/>
<http://www.wereldoorlog1418.nl/lokale-noden/>
<http://uu.academia.edu/HansRenes>

Beeldverantwoording

Afbeeldingen

Afbeelding nr.	Collectie	collectienummer / bron
----------------	-----------	------------------------

Hoofdstuk 1

1 en 2	Foto's door auteur	
--------	--------------------	--

Hoofdstuk 2

1, 3, 4, 6 en 7	Foto's door auteur	
2, 5 en 8	Commons.wikimedia.org	
9	Collectie J.G. Abbes	
10	Collectie J.G. Abbes	
	http://maps.google.com	
11	Collectie RHC Gr. Archieven	NL-GnGRA_818_15851

Hoofdstuk 3

1 en 7	Foto's door auteur	
2	Collectie RHC Gr. Archieven	NL-GnGRA_1785_15432
3	Collectie RHC Gr. Archieven	Foto door auteur, RHC GrA, toegang 1099, inv. nr. 1, stuk E II.
4	Uit: J.E. Muntinga, Westerwolde (Groningen 1945) afbeelding N.	
5	Streekhistorisch Centrum Stadskanaal	Foto door auteur, SHC Stadskanaal, inv. nr. 045D0953.
6	Uit: S. Sybenga, 'J.M.W. van Elzelingen' in: <i>Groninger Volksalmanak</i> (Groningen 1929) 86.	

Hoofdstuk 4

1	Uit: F.R. Elema, 'Boelo Luitjen Tijdens', <i>Sibbe</i> 7 (15 juli 1944) 264.	
2 (beide)	https://groninganus.wordpress.com/2007/07/page/3/	
3	http://socialhistory.org/bwsa/biografie/mansholt-d	
4, 5, 9, 11, 13	Foto's door auteur	
6	Commons.wikimedia.org	
7	Collectie RHC Gr. Archieven	NL-GnGRA_1986_17873
8	Collectie RHC Gr. Archieven	NL-GnGRA_818_19484
10	http://www1.nationaalarchief.nl/archief_id_klas2/mod1_br2.html	
12 links	http://rijksmonumenten.nl	Monument 8925
12 rechts	Collectie RHC Gr. Archieven	NL-GnGRA_818_22265

Hoofdstuk 5

1	Collectie waterschap Hunze en Aa's	NL_WHUA_0_22
2, 4, 9-11, 13-15	Foto's door auteur	
3	Collectie waterschap Hunze en Aa's	NL_WHUA_0_226
5	Collectie waterschap Hunze en Aa's	NL_WHUA_0_3
6	Collectie RHC Gr. Archieven, Erven R.H. Herwig	NL-GnGRA_818_19887
7	Collectie RHC Gr. Archieven, Erven R.H. Herwig	NL-GnGRA_818_19880
8	Collectie RHC Gr. Archieven	Foto's door auteur, RHC GrA, toegang 742 inv. nr. 2137
	http://maps.google.com	
12	Collectie waterschap Hunze en Aa's	NL_WHUA_0_16

Hoofdstuk 6

Affiche	http://museumdeoudewolden.nl/vooruitgangsvisionen	
---------	---	--

Kaartfragmenten

1.1	http://irs.ub.rug.nl/ppn/230269893
2.1	ANWB Topografische atlas (2004)
2.2	http://irs.ub.rug.nl/ppn/153058498
2.3	J.J. Meijering en P. van der Ploeg, <i>Landschapsbeeld in de provincie Groningen</i> (Groningen 1991).
2.4-2.7	http://www.gemeentenatlas.nl/ (2013)
2.8	http://irs.ub.rug.nl/ppn/123498252
2.9	Uit: P. Vos e.a. ed., <i>Atlas van Nederland in het Holoceen</i> (2011).
2.10	Bewerking van: Muntinga, <i>Westerwolde</i> , bijlage V,
2.11	Uit: RHC GrA toegang 1099, inv. nr. 11974.
3.1	Bewerking van: Addens, <i>Het Tien Karspelen Zijlvest</i> , 24.
3.2	Collectie J.G. Abbes
3.3	Uit: J. Sijpkens, <i>Bijdrage</i> , kaartbijlage.
3.4	Uit: RHC GrA, toegang 398, inv. 7 notulen . 6 augustus 1895.
3.5	Uit: <i>De Ingenieur</i> , 23 (1894) 279.
3.6	Uit: R. Reijnders Szn., <i>Beschouwingen over kanalisatie van Westerwolde</i> (Groningen 1895). Bijlage I.
3.7	Bewerking van: Blaupot ten Cate, <i>Beschouwingen</i> , bijlage.
4.1	www.hisgis.nl
4.2	Uit: R. Reijnders, 'Mededeeling over de ontwikkeling van de veenkolonie Stadskanaal en naaste omgeving in de vervlogen eeuw', <i>Bijdragen tot de kennis van de provincie Groningen en omgelegen streken</i> (1901) 285-294.
5.1	Uit: Archief Waterschap Hunze en Aa's, toegang Waterschap Westerwolde (1901-1968), inv. nr. 803 Staat van gronden. Onstwedde blad 1 (9 oktober 1909).
5.2, 4, 6, 8, 10	Topografische kaart 1920
5.3, 5, 7, 9	Topografische kaart 1902

Bijlagen

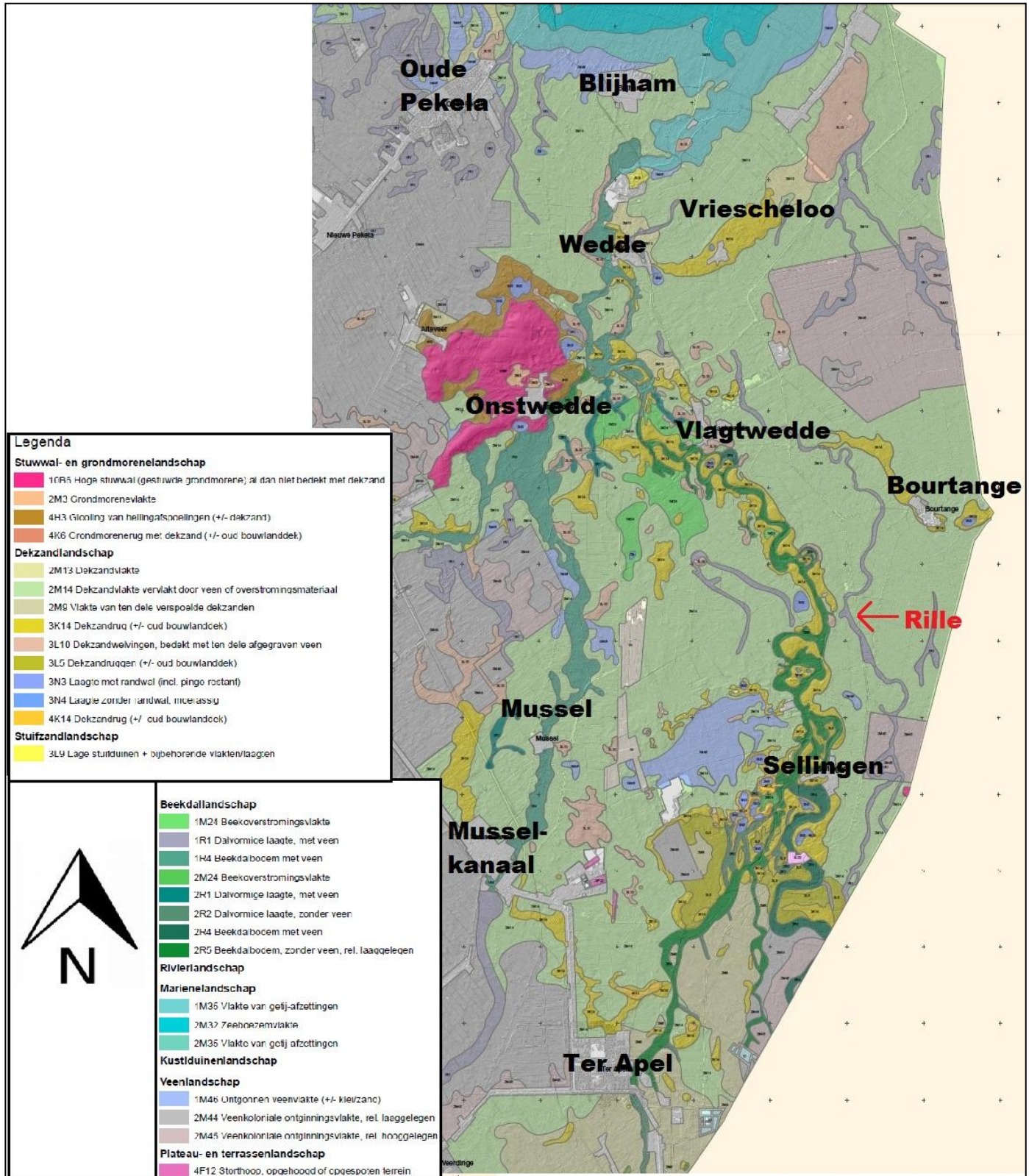

Bijlage I Thematische kaarten Westerwolde

Kaart B.I.1 Geomorfologische kaart van Westerwolde.

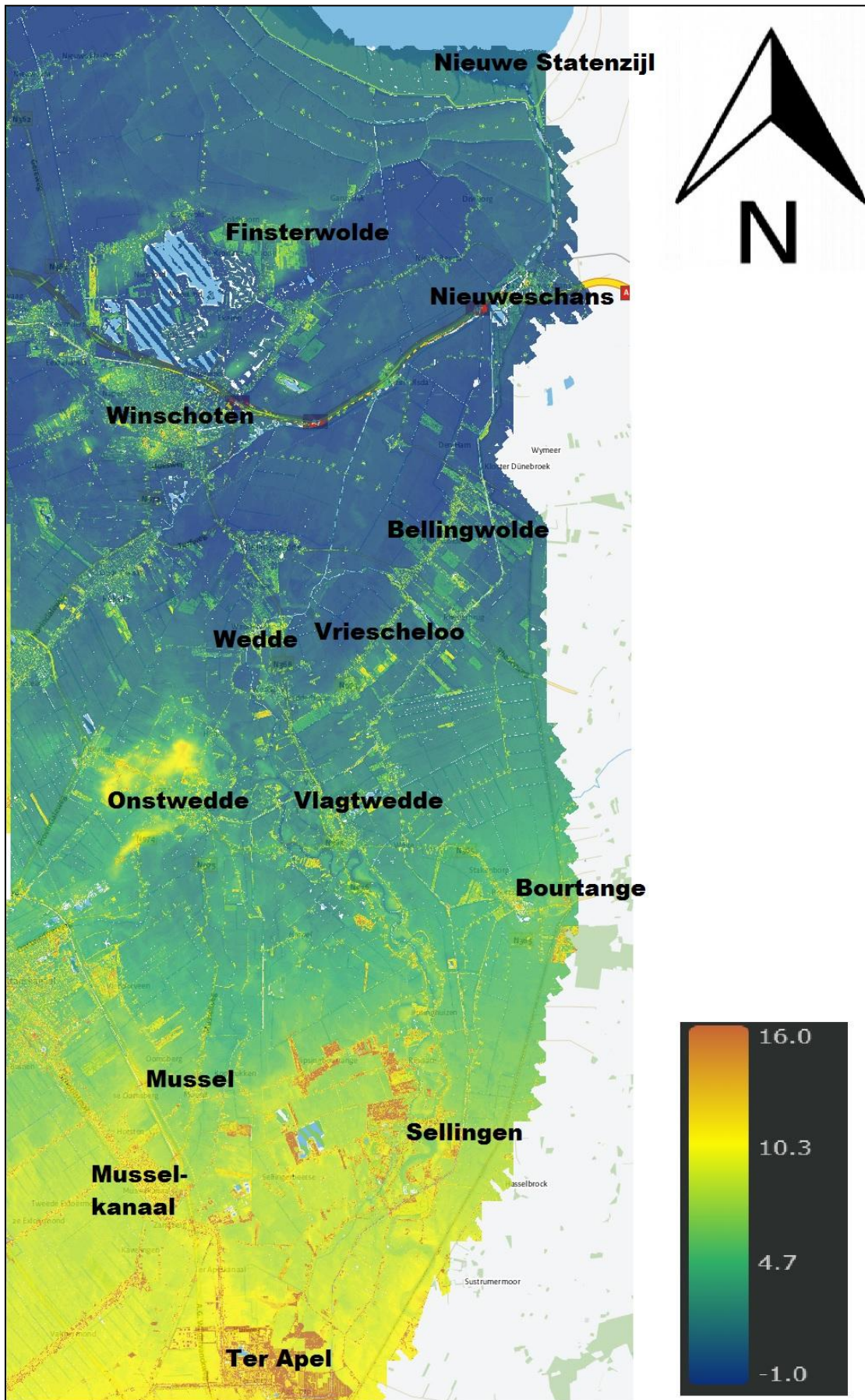
Bron: Alterra, (Wageningen 2008).

De geomorfologische kaart geeft de genese weer van de vormen van het landschap.

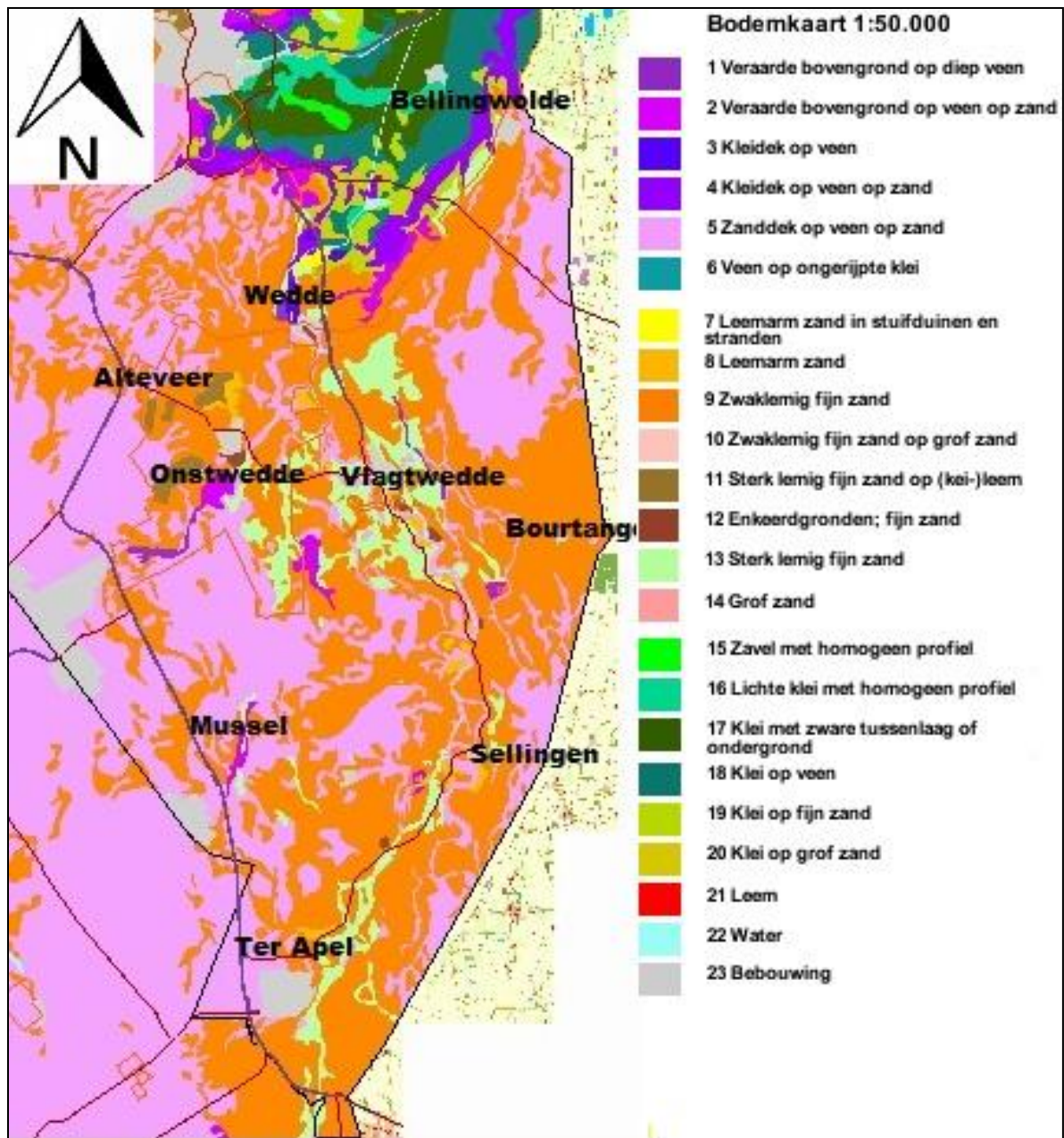
Kaart B.I.2 Hoogtekaart Oost-Groningen

Bron: Actueel Hoogtebestand Nederland, <http://www.ahn.nl> (2013).

Kaart B.I.3 Bodemkaart Westerwolde

Bron: Alterra, Wageningen, <http://maps.bodemdata.nl/>.

Bijlage II De kanalisatie in poëzie

Gedicht B.II.1 Mit de wereld mit.

Uit: Eisengiesser, *Voor en Tegen de kanalisatie van Westerwolde. Twee voordrachten in poëzie (Westerwoldsch dialect)* (Drieborg 1894) 3-5.

Mit de wereld mit

Lest 'n moal in Wiltooms hoes,
Zat wie drok te prooten,
Hou 't wal goan schol mit 't kenaol;
Wiltoom zee: de dukerhaol
Alles stund op pooten!

't Hijn bestek hef Baur klaor,
Kaorten en begrooten,
Houveul 't kost – jao op 'n haor,
Sluzen, ruggen mit mekaor,
Weg en barmslooten!

Jao, (zee Berend van hier naost)
'k Schal jou wal wat flaiten,
Baur redenijrt goud,
't kost allijn gien zwijt en bloud,
't Slimste is de daiten!

Heur, (zee Wiltoom) daomel nig,
't Geld is wal te kriegen
Kumt hier ijnmaol ijn kenaol,
Dan kanst 't land nog up en dao,
Nö kanst 't nig of stiegen.

Dan kanst drei, jö vijf maol
Meer van 't bakgrond maoken,
As nö van 'n Mudde land;
Deist mit 't veen en mit dien zand
Dan nog goude zaoken.

Hest gien geld veur mess' en sliek?
Dan wost doe uns al te riek,
Hef wie eerst kenaol en wiek,
Nö raokst van de bijnen!
Schott wil die wal lijnen,

En zoo vörkte Wiltoom deur,
d'Andren hult zuk stille,
(Ik ook) want ik dogde man,
Wiltoom zet de schroeven an,
Juust mien zin en wille!

Heur, zee Wiltoom, hou 't ook geit
'k Wijt meer as ie alle
Wacht is – is 't nig dartig jaor?
(tien en twintig bie mekaor)
'k Stund doar op dei walle.

Dartig jaor – den zesden Pril,
's Mörgens um half tiene,
Zag ik van dij wall'van daon,
'n Schipper an zien rour staon,
Vrouluu in de liene.

Allen zatten as verbluft
Zuk in 't haor te martlen,
Wiltoom zweeg – hij wos te goud,
Dat 't kenaol doch komen mout
Hou z' ook tegenspart'len.

'k Har mien drai want krigt hij 't rund,
Dan wil 'k jou wal wikken,
Dan kan, net as um Sunt Jaokob
De hunger – 's winters 't waoterschaop
Zuk zien achterst likken.

Uit: Eisengiesser, *Voor en Tegen de kanalisatie van Westerwolde. Twee voordrachten in poëzie (Westerwoldsch dialect)* (Drieborg 1894) 6-8.

Westerwolle zweert bie 't olle!

Gerriet, Gerriet, wat mag 't wodden,
Altied geit 't nog um 't kenaol,
O, ze bint nog drok aan 't vodden,
't Wichtken heft de krante haolt.
Tiedens en 'k wijt nig wel all',
Kriegt ons endel in de val.

Hebt ze 't ijnmaol veur 'n ander,
Dan is Westerwolle weg,
't Kropt dan op en deur 'n kander,
Rap en roet van weg en steg.
Polderjongs, slecht volk en meer
Trekt van wied en zied hier heer.

O, de heeren hebt het luchtken
Op de daiten van de boer,
't Wod veur ons 'n misselk kluchtken,
'k Heb heur lank en brijd in 't loer,
Neije last, bie 't olle pak
Drait weer op de boer zien nakk'

Och, wie leeft hier in de ruimte,
Alles hef wie overhoop,
Veen en plaggen in de messe;
Was het kaf man beter koop.
Wildheu, hef wie plentie man,
Waiderei, zoo veul as 't kan!

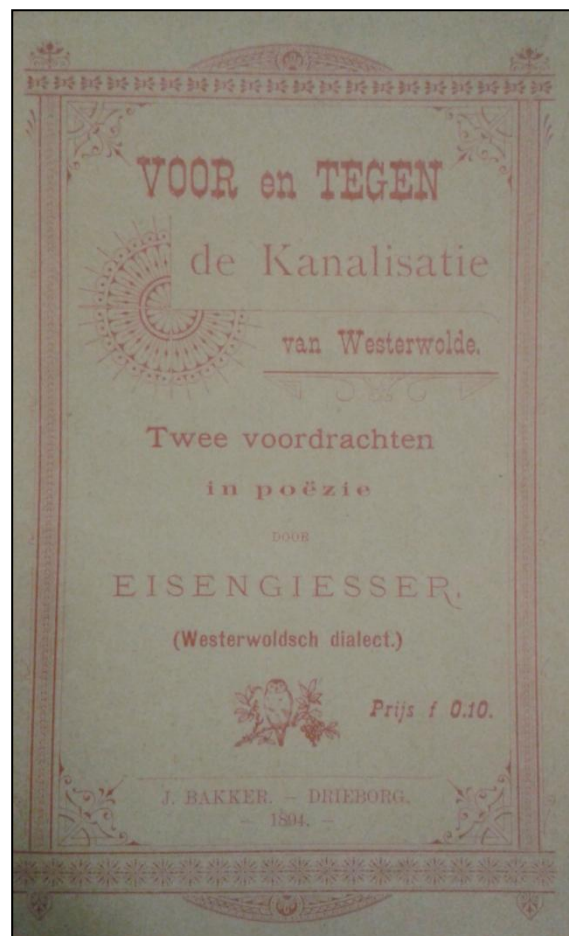
Haide, om veur stroo te broeken,
Klaiboer is gijn bessem riek,
Barkenries en wilde weenen,
Nargens vindt ie heurs geliek,
Arftries, klompholt, en zoo meer,
Haolt wie zoo oet 't Bosch man heer!

En dat geit dan all' verloren
Gerriet, leuf mie, 't geit verkeerd,
Roofgoud wodt wat wie bewaoren,
Blijft gijn baos van kou of peerd,
Alles wodt verwilderd man,
Hoes en heerd d'r achter an.

En dan schol wie boeren stemmen
Veur 'n kanaol? Wie bint nig gek,
't Land vergrijmd, en 't geld op stroeken
't Brak weer mannig ijn de nāk,
Laot ze graoven in de klai,
Mit al heur kenoallewai.

Strakkies heurd' ik van ter zieden,
Drijbörg haf 'n enne diek,
Daor wilt zij an 't groaven tieden,
En verkoopen klai veur sliiek;
Klai was nig zoo zoer op 't veld
En het kostte 'n beetke geld!

Man gien Wolling schal zuk branden,
Kumt er wurklijk ook 'n knaol,
Allen stoat mit leege handen,
Jijder hangt de kop umdaol,
Veurt joo klai naor 't binnenland,
Geldzakken van 't vet Oldambt.

Toelichting: In 1907 nam de Amsterdamse onderwijzer Reinhardt Herman Herwig onderstaand gedicht op in een artikel over Westerwolde.¹ Muntinga heeft het gedicht in zijn landbouwkundige studie overgenomen en vermeldt dat het geschreven is door de arbeider Tjabke Menninga.² Het pseudoniem van Tjabke Menninga was Eisengiesser. Het is onduidelijk hoe het verschil tussen voorgaand en onderstaand gedicht is ontstaan.

Gerriet! Gerriet! Wat mag 't wodden,
 Altied gait 't weer um 't konaôl!
 O! Wat bint ze weer an 't vodden!
 Hinderk hef de krante hoâlt:
 Tiedens en wel wijt nig al,
 Slepen ons wis in de val.

Krieg ze 't ijmnoâl veur 'n ander,
 Dan is Westerwolde weg.
 't Krop dan op en deur en kander,
 Rap en roet van weg en steg.
 Polderjongs – slecht volk, zoo meer
 Zet zuk hier dan alle neer.

O, dij heeren hebben 't lachje
 Op de daiten van de boer.
 't Wod veur ons ijm lelke klacht,
 'k Heb heur doânig in de loer.
 Lasten vijer moâl zoo hoog,
 Schreien zal 't tot God omhoog!

Och, wie leeft nô in de ruimte;
 Alles is hier overhoop:
 Veen en plaggen en de messe,
 Was het kaf man wat goudkoop
 Wild heui heb wie plentie an,
 Waiderij zoo groot as 't kan.

Haide um veur stro te broeken,
 De klaiboer is gjin bessem riek,
 Barkenries en wilde weenen,
 Nargens vind ze ziens geliek:
 Klompholt – arftries – en zoo meer,
 Hoâl wie zoo oet 't Bosch man heer.

En dat gait dan al verloren!
 Mensen leuft mie: 't gait verkeerd!
 Roofgoud wod, wat wie bewoaren,
 Blijft gain boâs van kou of peerd.
 Alles wod verwilderd man,
 Loât ons 't tegenhollen dan.

Man wat krigst toe veur dei biggen?
 Veur dei tiene? 't Stuk 'n mark.
 't Is ja nik – en dan is 't koren
 Peperduur – en dan nog 't wark!
 Wod 't nig beter ankom jaôr,
 Dan kom God te hulpe mâor.

En dan zeul wie ook nog stemmen
 Veur 't kenoâl! Wie bint nig gek!
 't Land vergrijmd en 't geld op stroeken,
 't Brek weer minnijg de nek.
 Loât ze groâven in de klai,
 Zij mit heur kenoâllawaai!

---

1. R. H. Herwig, 'Westerwolde en de verkeerswegen in het oosten van Groningen' *Vragen van den dag* (1907) 293-307.
 2. J. Muntinga, *Het landschap Westerwolde* (Groningen 1946).

Uit: AWA, toegang waterschap Westerwolde (1901-1968), inv. nr. 754 Stukken betreffende de voltooiing van de kanalisatie van Westerwolde en een gedicht in Gronings dialect van bureau-ambtenaar B. Dijkmeijer, 1920.

't Westerwolds kenaol

In nengtien honderd en drie
Las men het bericht in de krant,
Dat de regeern toustemm geevn haar
N Kenaol te graoven, duer 't Westerwolds
land.

Boelo Tiedens, dei haar zien zin kreeg
Zien waark'n dr veur, weur mit lof
bekroond
Jammer dat e n zet laoter al steurm is
En de opening nait meer het biewoont.

n Waoterbouwkundige mot dr wezen
dei de oetvoer van t waark op zich nam
Mit ain woord, dei dr veur mos zeurgen
Dat t kenaol kant en klaar er deur kwam.

Ingenieur Zandstrao, hai waarkte bie de
Regge
Weur beneumd en kwam daornao al gauw
Want hom zoon groot waar koet te voeren
Door heurde wie waitn t al wel, veul tou.

Mit groote eiver is hai dou begonnen,
Bie gedailten weur 't waark oetbested
En in neegtien honderd en dartien
Was 't kenaol veur de sloopvaart gereed.

De opening dr van was hail plechtig
Mit in schip vaorden de oomes dr deur.
Het waark weur bekeken en goudkeurd,
Gain woorden van lof genog, hadden ze dr
veur.

Ook Tiedens dei woln ze gedenken
Bie sluus aine kwam men in middag
tesaom,
In gedenkstaine hadden ze dr henbouwt.
Eer, brochten z om en t bleef altied
bestaon.

De mensen in Westerwolde waarn bliede,
Heur land was nao dreuge, nooit te nat,
Maor wat door nog bie kwam, het beste
wast
Dat het veul, veul meer weerde nao had.

Veur de welvaart van t streek was 't ook
beter.
Het volk dat stroomde en naortou.
En dei Westerwolde in n paor jaor nait
zain haar
K wait t zeker, verwonderd keek om zuk
tou.

Overall binn hoezen verrezen,
En t volk, ze hebben 't er best allemaol
Wat ze veur 't grootste gedailte te danken
hebben
Aan 't Westerwoldse kenaol.

B. Dijkmeijer
Winschoten 28 juli 1920.

Bijlage III Kosten van de kanalisatie

Naar: J. Sijpkens, *Bijdrage tot de geschiedenis van de waterstaatstoestanden van Westerwolde* (Groningen 1924) 350, 351.

J. Hagen, *Mit de wereld mit. Waterschap Westerwolde 1901-1968* (Groningen 1997) 53.

De cijfers zijn gebaseerd op de kosten van de kanalisatie die het waterschap Westerwolde gedurende de boekjaren 1904 tot en met 1920 heeft gemaakt. Hier zijn de kosten die de Rijksoverheid tussen 1905 en 1908 voor de werkzaamheden bij Nieuwe Statenzijl maakte dus niet bij inbegrepen.

Kosten van de kanalisatie		
aanbesteed werk	fl.	2.826.538,665
in eigen beheer uitgevoerd		42.236,225
verlenging stortebedden		86.217,215
door het Rijk uitgevoerd (Nieuwe Statenzijl)		303.874,85
oorlogsschade		148.046,67
verruiming draaibrug (Oudezijl)		12.827,42
	subtotaal	3.419.741,045
Overige kosten		
Bestuur	fl.	16.576,815
Salarissen technisch personeel		182.484,07
reis- en verblijfkosten personeel		12.494,65
technische bureau		28.339,625
zegel- en legesgelden		6.248,745
verbetering aangekochte grond		5.869,25
	subtotaal	252.013,155
koop en huur van gronden	fl.	635.422,815
Totaal	fl.	4.307.177,015

Bijlage IV Waterstanden 1906 en 1938

Uit: J. Muntinga, *Westerwolde* (Groningen 1945) bijlage XV.

